

પ્રાકૃકચન

પ્રસ્તુત 'જૈન ચિત્રકળા' વિષયક પુસ્તકમાં 'જૈન લેખનકળા'ને લગતો વિસ્તૃત નિબંધ જોઈ સૌક્યમને એમ લાગ્યા સિવાય નહિ જ રહે કે આવા 'ચિત્રકળા' વિષયક ગ્રંથમાં 'લેખનકળા' વિષે આવડું વિસ્તૃત લખાણ શામાટે હોવું જોઈએ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અમે ટૂંકમાં એટલું જ કહીશું કે પ્રસ્તુત જૈન ચિત્રકળા વિષયક પુસ્તકમાં આપેલા ચિત્રો મુખ્યત્વે કરીને હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં આવતા જ ચિત્રો છે. એ ચિત્રોની ચિત્રકળાનો વિકાસ જૈન લેખનકળાના વિકાસ સાથે સકળાએલો હોઈ 'જૈન ચિત્રકળા' વિષયક આ પુસ્તકમાં 'જૈન લેખનકળા' વિષયક વિસ્તૃત નિબંધને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

જૈન લેખનકળા વિષયક અમારા આ નિબંધમાં અમે જૈન લેખનકળાનો અને તે સાથે સંબંધ ધરાવતાં દરેક અંગોનો જેટલો અને તેટલો ટૂંક છતાં વિશદ પરિચય આપ્યો છે. એ પરિચય આપવામાં અમે મુખ્યત્વે જૈન ધર્માનુયાયી શ્વેતાંચર અને દ્વિગંચર સંપ્રદાય ચૈક્રી શ્વેતાંચર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોના વિસ્તૃત અવલોકન અને અભ્યાસને જ ધ્યાનમાં રાખ્યાં છે. શ્વેતાંચર સંપ્રદાય મૂર્તિપૂજક અને સ્થાનકવાસી એમ બે વિભાગમાં વહેંચાએલો હોવા છતાં અમારો આ લેખ અમે શ્વેતાંચર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોને લક્ષમાં રાખીને જ લખેલો છે કારણકે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય અતિ અર્વાચીન હોઈ તેમજ ધ્રુવ જૈન યત્રીસ આગમ મૂળમાત્રને જ માનતો હોઈ તેમના અર્વાચીન જ્ઞાનભંડારોમાં ભારતીય સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કે લેખનકળાની દૃષ્ટિએ શ્વેતાંચર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોના જેવો ખાસ કશો ચે પ્રાચીન વારસો નથી, તેમ નથી એ જ્ઞાનભંડારોમાં ખાસ નોંધવા લાયક કશી વિશેષતા. એ જ કારણથી અમે અમારા આ નિબંધમાં કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, રાજપૂતાના, પંજાબ આદિ દેશોમાંના વિદ્યમાન સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

પ્રસ્તુત નિબંધમાં જોકે અમે દ્વિગંચર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોને લક્ષીને જૈન લેખનકળા વિષે ખાસ કશું કહેવા પ્રયત્ન સેવ્યો નથી. તેમ છતાં પ્રસંગોપાત્ દ્વિગંચર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોના સંબંધમાં અમારે અહીં સંક્ષેપમાં માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે દ્વિગંચર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારો મુખ્યત્વે મુઘાઈ, ઇડર, નાગોર, જયપુર, સહરાનપુર, આરા તેમજ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઘણે ઠેકાણે છે આ ભંડારોનો દર બેઠા જે પરિચય મળ્યો છે એ ઉપરથી તેમાંની એક વસ્તુ આપણને સહેજે ખટકે તેવી છે. એ જ્ઞાનભંડારોના સગ્રહમાં શ્વેતાંચર સંપ્રદાયના જ્ઞાનભંડારોની જેમ સાંપ્રદાયિકતાને કિનારે ન મૂકતા તેને આગળ જ ધરવામાં આવી છે. શ્વેતાંચર જૈનાચાર્યોએ તેમજ તેમના અનુયાયી વર્ગે સાહિત્યના સર્જનમાં તેમજ તેના સંગ્રહણમાં સાંપ્રદાયિકતાને સદંતર એક બાજુએ રાખી છે, જ્યારે દ્વિગંચર જૈનાચાર્યોએ અને તેમના અનુયાયી વર્ગે સાંપ્રદાયિકતાને મોખરે રાખી છે. શ્વેતાંચર જૈનાચાર્યોએ સાહિત્યના સર્જનમાં દ્વિગંચર સંપ્રદાયના તેમજ જૈનેતર સંપ્રદાયના સખ્યાબંધ ગ્રંથોને

છૂટથી અપનાવ્યા છે, સંખ્યાબંધ દિગંબરીય તેમજ જૈનેતર ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ રચી છે અને અતિ વિપુલ પ્રમાણમાં એ સંપ્રદાયોના સાહિત્યનો સંગ્રહ પોતાના પુસ્તકાલયોમાં કર્યો છે, બ્યારે દિગંબર આચાર્યોએ જૈનેતર સાહિત્ય વગેરે ઉપર ટીકાદિ રચવા, તેનો ઉદારતાથી સાહિત્યસર્જનમાં ઉપયોગ કરવો તેમજ પોતાના ગ્રંથાલયોમાં એ સાહિત્યનો છૂટથી સંગ્રહ કરવો વગેરે તો દૂર રહ્યું પરંતુ સ્વસમાન શ્વેતાંબરીય સંપ્રદાયના સાહિત્યને અપનાવવું, તેના ઉપર ટીકા વગેરેનું સર્જન કરવું, પોતાને ત્યાં એ ગ્રંથોનો અધ્યયન-અધ્યાપન વગેરેમાં ઉપયોગ કરવો કે છેવટે અનેક દષ્ટિએ એ સાહિત્યનો સચય કરવો એ આદિ પણ અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં અથવા નહિ જેવું જ કર્યું છે. શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોએ પોતાના સાહિત્યમાં ગુણગ્રાહી તેમજ તત્ત્વગ્રાહી દષ્ટિએ જેટલા વિપુલ પ્રમાણમાં દિગંબર સાહિત્યનો ઉપયોગ કર્યો છે તેના શતાંશ જેટલો યે દિગંબરાચાર્યોએ પોતાના સાહિત્યમાં શ્વેતાંબરીય સાહિત્યનો ગુણગ્રાહી તેમજ તત્ત્વગ્રાહી દષ્ટિએ ઉપયોગ કર્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ અધ્યયન-અધ્યાપનની નજરે શ્વેતાંબરીય સાહિત્યને પોતાના જ્ઞાનભંડારોમાં સ્થાન સુધ્ધાં પણ આપ્યું નથી. એ જ કારણ છે કે આજના શ્વેતાંબરીય જ્ઞાનભંડારોમાં સંખ્યાબંધ દિગંબરીય પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે, બ્યારે દિગંબરીય જ્ઞાનભંડારોમાં શ્વેતાંબરીય પુસ્તકો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. અસ્તુ. આટલું કહ્યા પછી અહીં એક વાત ઉમેરી દઇએ કે લેખનકળાના વિષયમાં દિગંબર જૈનાચાર્યો અને દિગંબર પ્રજાનો ફાળો ગમે તેટલો વિશાળ હોય તેમ છતાં ગૂજરાત વગેરેમાં તેમનો ફાળો લગભગ નથી એમ કહેવામાં જરા યે અણઘટતું કે વધારેપડતું નથી.

ભારતીય સમગ્ર સાહિત્યના સંગ્રહની દષ્ટિએ તેમજ લેખનકળાના વિધાનની દષ્ટિએ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈનોના જ્ઞાનભંડારોમાં જે અને જેટલી વિવિધતા તેમજ અપૂર્વતા પરાપૂર્વથી ચાલી આવી છે એની જોડ આજના પાશ્ચાત્ય પ્રજાના પુસ્તક સંગ્રહાલયોને યાદ કરી લઇએ તો બીજે ક્યાં યે નથી અને પ્રાચીન કાળમાં ક્યાં યે ન હતી, એનો ખ્યાલ આજે પણ જૈન પ્રજા પાસે પુસ્તક-લેખનકળા, પુસ્તક-સંશોધનકળા તથા પુસ્તકો-જ્ઞાનભંડારો-ના સંરક્ષણની કળાનો અને એ દરેકને લગતા વિવિધ પ્રકારનાં ઉપકરણો તેમજ સાધનોનો જે પ્રાચીન મહત્ત્વનો વારસો છે,—જેનો વિસ્તૃત પરિચય અમે અમારા 'જૈન લેખનકળા' વિષયક આ નિબંધમાં આપ્યો છે,— એ ઉપરથી સહેજે આવી શકશે.

પ્રસ્તુત નિબંધમાં અમે અમારા અલ્પ સ્વલ્પ અવલોકનને પરિણામે જૈન લેખનકળા અને તેના સાધન વગેરેના સંબંધમાં જે કાર્થ લખ્યું છે એ ઉપરથી સમગ્ર શકાશે કે પ્રાચીન કાળમાં જૈન પ્રજા પાસે લેખનકળા અને તેનાં સાધન આદિના સંબંધમાં જે કળા અને વિજ્ઞાનનો આદર્શ હતો એ ભારતીય લેખનકળામાં અતિ મહત્ત્વનું અને બેનમૂન સ્થાન ભોગવનાર હતો.

આજના મુદ્રણયુગમાં ઓસરતી જતી લેખનકળાના જમાનામાં પણ શ્વેતાંબર જૈન પ્રજાનો એ કળા તેમજ સાહિત્ય તરફ કેટલો આદર—પ્રેમ છે એ જાણવા માટે માત્ર એટલો જ નિર્દેશ પૂરતો છે કે ચાલુ છેલ્લી સદીમાં જૈન મુનિઓ, જૈન યતિઓ અને જૈન શ્રીમંથે મળી લગભગ બે લાખની સંખ્યામાં પુસ્તકો લખ્યા-લખાવ્યા છે અને હજી પણ સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખાયે જાય છે. એ જ

કારણને લીધે આજની જૈન પ્રજા, ખાસ કરી જૈન શ્રમણો લેખનકળા અને તેના દરેકે દરેક સાધનના વિષયમાં વધારેમાં વધારે પરિચિત છે.

પ્રસ્તુત નિબંધ લખવામાં અમે કેવળ સાપ્રદાયિક દષ્ટિ ન રાખતા, અનેક દષ્ટિઓ અમારી નજર સામે રાખી છે, અને એ દષ્ટિએ લખાએલા અમારા આ નિબંધમાં અમે પ્રસંગવશાત્ અનેકાનેક વસ્તુઓ ચર્ચા છે.

આ નિબંધ લખવામાં અમને અમારા પૂજ્ય વૃદ્ધ ગુરુદેવ પ્રવર્તક શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીકાતિવિજયજી મહારાજ તથા પૂજ્ય ગુરુવર્ય શ્રી ૧૦૮ શ્રીચતુરવિજયજી મહારાજ તેમજ અન્ય મિત્રો અને સ્નેહીઓ તરફથી મદદ મળવા ઉપરાંત અનેક વિદ્વાનોના પ્રયત્નો પણ અમે ઉપયોગ કર્યો છે જેનો નિર્દેશ અમે તે તે સ્થળે કર્યો છે. એ સૌનો આહી આભાર માનવાનું અમે વીસરી શકતા નથી.

આ બધાયના કરતા, બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી જૈન ચેરના અગ્રગણ્ય પ્રોફેસર શ્રીયુત સુખલાલજીના નામને અમે ખાસ કરી વીસરી શકતા નથી, કે જેમણે સન્મતિતર્કની પાડિત્યપૂર્ણ પ્રસ્તાવના લખતી વેળા પ્રસંગોપાત જૈન લેખનકળાને લગતી એક વિસ્તૃત પ્રશ્નમાળા અમારા ઉપર મોકલી હતી, જેને અમે અમારા પ્રસ્તુત નિબંધને છેડે પરિશિષ્ટ રૂપે આપી છે. એ પ્રશ્નમાળાએ અમને પ્રસ્તુત નિબંધને વિભાગશઃ તેમજ વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં લખવા માટે ખૂબ જ સરળતા કરી આપી છે.

ભાઈ સારાભાઈ નવાળ, જેમની સ્નેહભરી પ્રેરણાથી અમે પ્રસ્તુત નિબંધ તૈયાર કર્યો છે તેમજ જેમણે પ્રસ્તુત નિબંધને લગતા ચિત્ર વગેરે સાધનો માટે ખર્ચનો હિસાબ ગણ્યો નથી તેમને અને રા. રા. શ્રીયુત બચુભાઈ જેમણે પ્રસ્તુત નિબંધને ભાષાસરળી વગેરેમાં સંસ્કારયુક્ત કરી શોભાવ્યો છે તેમને અમારો હાર્દિક ધન્યવાદ છે.

અતમા, અમે આશા રાખીએ છીએ કે આજના જૈન શ્રમણોમાં પ્રાચીન લિપિનું અજ્ઞાન, લિખિત પુસ્તક વાચવા પ્રત્યે કટાણો, પુસ્તકરક્ષા માટેની બેદરકારી વગેરે દિનપ્રતિદિન જે વધતા જાય છે તે સદતર દૂર થવા ઉપરાંત પ્રાચીન જૈનાચાર્યોએ લૂખી સાપ્રદાયિકતાના વાડામાં પુરાઈ ન રહેતાં વિશ્વના મેદાનમાં ઊભા રહી ભારતીય કલા, સંસ્કૃતિ અને સ્થાપત્યના પ્રત્યેક અંગોમાં વ્યાપકદષ્ટિએ વિકાસ અને પવિત્રતાના રંગો પૂરવા માટે જે પ્રકારની સૂક્ષ્મેક્ષિકાનો ઉપયોગ કર્યો છે તે પ્રકારની સૂક્ષ્મેક્ષિકાનો ઉપયોગ આજનો જૈન સઘ પ્રત્યેક કાર્યમાં કરે, એટલું ઇચ્છી અમે વિરમીએ છીએ.

શુનિ પુણ્યવિજય

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને તેનો વિકાસ	૧	મધી લેખણ	૨૦
ઉદ્દેશ	૩	જેના ઉપર પુસ્તકો લખાયાં હતાં	૨૧
નામ અને વિષય	૩	પુસ્તકોના પ્રકારો	૨૨
ભારતીય લેખનકળા	૩	ગંડી પુસ્તક	૨૩
ભારતીય લિપિઓની ઉત્પત્તિ	૩	કચ્છપી પુસ્તક	૨૩
ભારતીય લિપિઓ	૫	મુદ્રિ પુસ્તક	૨૩
ભારતવર્ષમા ખરોડી લિપિનો પ્રવેશ	૮	સંપુટ ફલક	૨૩
બ્રાહ્મી લિપિ	૯	છેદપાટી	૨૪
ભારતની મુખ્ય લિપિ	૧૦	છેદલાં એક હજાર વર્ષની લેખનસામગ્રી	૨૪
ભારતીય લિપિની વિશિષ્ટતા	૧૦	(૧) લિપિનું આસન અથવા પાત્ર—તાડપત્ર,	
ભારતીય સભ્યતા અને લેખનકળા	૧૧	કપડું, કાગળ આદિ	૨૪
ભારતીય લેખનસામગ્રી	૧૧	તાડપત્ર	૨૯
જૈન લેખનકળા	૧૨	કાગળ	૨૯
લેખનકળાના સ્વીકાર પહેલા જૈન શ્રમણોનું પઠન-પાઠન	૧૨	કાગળનાં પાનાં	૩૦
જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ દ્વારા લેખનકળાનો સ્વીકાર	૧૪	ધૂંટો	૩૧
જૈન સઘસમવાય અને વાચનાઓ	૧૫	કપડું	૩૧
દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણ અને પુસ્તકલેખન	૧૭	ટિપ્પણ	૩૧
જૈન લેખનકળાનાં પ્રાચીન સાધનો	૧૭	કાષ્ઠપટ્ટિકા	૩૨
લિપિ	૧૮	(૨) જે વડે લિપિ લખી શકાય તે—લેખણ,	
પુસ્તકલેખન આદિના સાધનો	૧૮	જીજવળ આદિ	૩૨
પત્ર	૧૯	લેખણ માટે બર અને તેની પરીક્ષા	૩૨
કચ્છિકા	૧૯	લેખણ	૩૩
દોરો	૧૯	શાહીના અટકાવ આદિ માટે	૩૩
ગ્રંથિ	૨૦	લેખણના ગુણદોષ	૩૩
લિખ્યાસન	૨૦	વતરણાં	૩૪
છદણ અને સાંકળ	૨૦	જીજવળ	૩૫
		પ્રાકાર	૩૫
		ઓળિયુ—તેની યનાવટ અને ઉત્પત્તિ	૩૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કંઠિકા	૩૬	લેખકોનો ગ્રંથલેખનારલ	૫૮
(૩) લિપિરૂપે દેખાવ દેનાર—શાહીઓ		લેખકોની ગ્રંથલેખનસમાપ્તિ	૬૧
અને રંગો	૩૭	લેખકોનો અકપ્રયોગ	૬૧
કાળી શાહી	૩૮	અક્ષરોકો	૬૩
તાડપત્ર ઉપર લખવાની કાળી શાહી	૩૮	શ્લોક	૬૬
કાગળ કપડા ઉપર લખવાની કાળી શાહી	૪૧	શબ્દાત્મક અંકો	૬૬
કાળી શાહી માટે ખાસ સૂચનાઓ	૪૨	(૬) પુસ્તકલેખન	૬૯
પુસ્તકોની કાળાશ અને જીર્ણતા	૪૩	તાડપત્રીય પુસ્તકો	૬૯
સોનેરી અને રૂપેરી શાહી	૪૪	કાગળના પુસ્તકો	૭૦
લાલ શાહી	૪૪	પુસ્તકલેખનમા વિશેષતા	૭૧
અષ્ટગદ્ય	૪૫	પુસ્તકલેખનના પ્રકારો	૭૨
યક્ષકર્દમ	૪૫	ત્રિપાટ કે ત્રિપાઠ	૭૨
‘મધી’ શબ્દનો પ્રયોગ	૪૫	પંચપાટ કે પંચપાઠ	૭૩
મધીલાજન	૪૬	શ્લોક કે શ્લોક	૭૩
ચિત્રકામ માટે રંગો	૪૬	ચિત્રપુસ્તક	૭૩
(૪) જે લખાય તે—જૈન લિપિ	૪૭	સુવર્ણાક્ષરી અને રૌપ્યાક્ષરી પુસ્તકો	૭૪
લિપિનો વારસો	૪૭	સૂક્ષ્માક્ષરી પુસ્તકો	૭૬
જૈન લિપિ	૪૮	સ્થૂલાક્ષરી પુસ્તકો	૭૬
જૈન લિપિનો મરોડ	૪૮	કાતરથી કાપીને લખેલા પુસ્તકો	૭૭
લિપિનું સૌજન્ય	૪૯	(૭) પુસ્તકસંશોધન	૭૭
લિપિનું માપ	૪૯	પુસ્તકમા વધતી અશુદ્ધિઓના કારણો	૭૭
અગ્રમાત્રા અને પડીમાત્રા	૪૯	લેખક તરફથી થતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો	૭૮
(૫) જૈન લેખકો	૫૧	૧ લેખકનું લિપિવિષયક અજ્ઞાન કે ભ્રમ	૭૮
જૈન લેખકો	૫૧	૨ લેખકોનો પડી માત્રા વિષયક ભ્રમ	૭૯
લેખકના ગુણદોષ	૫૮	૩ પતિતપાઠસ્થાન પરાવર્તન	૭૯
લેખકના સાધનો	૫૫	૪ ટિપ્પનપ્રવેશ	૭૯
લેખકોની ટેવો	૫૫	૫ શબ્દપડિત લેખકોને કારણે	૭૯
લેખકોનો લેખનવિરામ	૫૬	૬ અક્ષર કે શબ્દોની અસ્તવ્યસ્તતા	૭૯
લેખકોની નિર્દોષતા	૫૭	૭ પાઠના બેવડાવાથી	૮૦
લેખકોની શબ્દશાસ્ત્ર ઉપર અસર	૫૭		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૮ સરખા જણાતા પાઠોને કાઢી નાખવાથી	૮૦	૧૩ અન્વયદર્શક ચિહ્ન	૮૮
વિદ્વાનો તરફથી ઉદ્ભવતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો	૮૦	૧૪ ટિપ્પનકદર્શક ચિહ્ન	૮૮
૧ શોધકોની નિરાધાર કલ્પના	૮૦	૧૫ વિશેષ્ય-વિશેષણસંબંધદર્શક ચિહ્ન	૮૮
૨ અપરિચિત પ્રયોગો	૮૦	૧૬ પૂર્વપદપરામર્શક ચિહ્ન	૮૮
૩ ખડિત પાઠોને કલ્પનાથી સુધારવાને લીધે	૮૦	જૈન જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકલેખન	૮૯
પુસ્તકસંશોધનની પ્રાચીન-અર્વાચીન પ્રણાલી	૮૧	જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના અને અભિવૃદ્ધિ	૯૦
અથસશોધનનાં સાધનો	૮૨	રાજ્યો અને જૈન મંત્રીઓ તરફથી લખાએલ જ્ઞાનભંડારો	૯૨
પીઠી	૮૨	ધનાઢય જૈન ગૃહસ્થોએ સ્થાપેલા જ્ઞાન-ભંડારો	૯૩
હરતાલ	૮૨	લિખિત પુસ્તકોના અંતમાં પ્રશસ્તિઓ	૯૫
સફેદો	૮૨	જ્ઞાનભંડારો માટે પુસ્તકલેખન અને સંગ્રહ	૯૫
ધૂટો	૮૨	વર્તમાન પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારો	૯૬
ગેરુ	૮૩	જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થા	૯૮
દોરો	૮૩	પુસ્તકોનો વિભાગ	૯૮
પુસ્તકસંશોધનના સંકેતો અને ચિહ્નો	૮૩	પુસ્તકની પોથીઓ અને દાખડાઓ	૯૯
૧ પતિતપાઠદર્શક ચિહ્ન	૮૪	પોથીઓ માટે પાટી-પાઠાં-પૂઠા	૯૯
૨ પતિતપાઠવિભાગદર્શક ચિહ્ન	૮૪	બંધન	૧૦૧
૩ 'કાનો'દર્શક ચિહ્ન	૮૫	પાટી-પટ્ટી	૧૦૧
૪ અન્યાક્ષરવાચનદર્શક ચિહ્ન	૮૫	દાખડાઓ	૧૦૧
૫ પાઠપરાવૃત્તિદર્શક ચિહ્ન	૮૫	લાકડાના દાખડાઓ	૧૦૧
૬ સ્વરસંબંધશદર્શક ચિહ્ન	૮૬	કાગળના દાખડાઓ	૧૦૧
૭ પાઠભેદદર્શક ચિહ્ન	૮૬	ચામડાના દાખડાઓ	૧૦૨
૮ પાઠાનુસંધાનદર્શક ચિહ્ન	૮૬	ચંદનના દાખડા	૧૦૨
૯ પદચ્છેદદર્શક ચિહ્ન	૮૬	પોથી અને દાખડા ઉપર નળરો	૧૦૨
(વાક્યાર્થસમાપ્તિદર્શક ચિહ્ન તેમજ પાઠવિભાગદર્શકચિહ્ન)	૮૭	પેટી પટારા ભંડકિયા વગેરે	૧૦૩
૧૦ વિભાગદર્શક ચિહ્ન	૮૭	જ્ઞાનભંડારની ટીપ	૧૦૩
૧૧ એકપદદર્શક ચિહ્ન	૮૭	જૈનાચાર્યોની ગ્રંથરચના	૧૦૪
૧૨ વિભક્તિવચનદર્શક ચિહ્ન	૮૭	ગ્રંથરચનાનું સ્થાન	૧૦૪
		ગ્રંથલેખન	૧૦૬
		ગ્રંથરચનામાં સહાયકો	૧૦૭

વિષયાનુક્રમણિકા

૯

અથસંશોધન	૧૦૭	ઉદર, ઉધેઈ, કસારી, વાંતરી આદિ	
અથમા શ્લોકમંખ્યા	૧૦૭	જીવજતુઓ	૧૧૪
અંથની પહેલી નકલ—અથમાદર્શ	૧૦૮	બહારનું કુદરતી ગરમ અને શરદ વાતાવરણ	૧૧૪
અંથની પ્રશસ્તિ	૧૦૮	પુસ્તકોનું તડકાથી રક્ષણ	૧૧૪
પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોનું રક્ષણ	૧૦૯	પુસ્તકોનું શરદીથી રક્ષણ	૧૧૪
રાજદ્વારો ઉથલપાથલ	૧૦૯	ચોટી જતા પુસ્તકો માટે	૧૧૫
વાચકની બેદરકારીને આશાતનાની ભાવના	૧૧૦	ચોટી ગએલાં પુસ્તકો માટે	૧૧૫
સ્વચ્છતા અને શુદ્ધિ	૧૧૨	પુસ્તકની રક્ષા અને લેખકો	૧૧૫
સાપડો અને સાપડી	૧૧૨	જ્ઞાનપત્રમી અને જ્ઞાનપૂજા	૧૧૬
કાળી	૧૧૩	જ્ઞાનપત્રમીનો આરભ	૧૧૭
પુસ્તકવાચન	૧૧૩	પારિભાષિક શબ્દો	૧૧૭
પુસ્તકનાં સાધનો અને જૈનો	૧૧૩	ઉપસહાર	૧૧૮

અવાંતર વિષયોની અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રાચીન સમયમા જૈન પ્રજાની વસતી	૧
જૈન સાધુઓના વિહારયોગ્ય આર્યક્ષેત્ર	૧ (૧)
જૈન ધર્મના ફેલાવા માટે સંપ્રતિરાજનો પ્રયત્ન	૧ (૧)
પ્રાચીન જૈન અને બૌદ્ધ શિલાલેખો	૪ (૩)
૬૪ લિપિઓના નામ	૪ (૫)
બ્રાહ્મી લિપિની ઉત્પત્તિના સર્ગધર્મા જૈન માન્યતા	૪ (૬)
ભારતવર્ષમા પ્રાચીન લિપિઓના વાચનનું વિસ્મરણ	૫ (૬)
જુદી જુદી અઢાર લિપિઓનાં નામો	૬ (૭ક-સ)
કૌટિલીય, મૂલદેવી, અંકલિપિ, શન્યલિપિ, રેખાલિપિ, ઔપધલિપિ, દાતાસીલિપિ, સહદેવીલિપિ આદિ લિપિઓ ૬-૭-૮-૯ (૭)	
ઉત્તરી અને દક્ષિણી શૈલીની બ્રાહ્મીલિપિના પ્રકારો	૧૦
પેપાયરસની બનાવટ અને તેનો પ્રચાર	૧૧ (૯)
કુલ, ગણ, સંઘ અને સંઘાટકનો પરિચય	૧૩ (૧૧, ૧૨)
કાગળના પુસ્તકોની વચમા મૂકાતી ખાલી જગ્યાનું કારણ	૧૯, ૨૦
ભારતવર્ષમા કાગળની બનાવટ અને તેના પ્રચારનો સમય	૨૨, ૨૫ (૩૦), ૩૦
તાડપત્ર ઉપર લખાએલું સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક	૨૫ (૨૯)
કાગળ ઉપર લખાએલા સૌથી પ્રાચીન પુસ્તકો	૨૫ (૩૦)

વિષય	પૃષ્ઠ
કપડા ઉપર લખાએલાં પુસ્તકો અને યંત્ર ચિત્રપટ વગેરે	૨૬ (૩૩)
ભોજપત્ર ઉપર લખાએલું સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક	૨૭ (૩૪)
કાસ્યપત્ર, તામ્રપત્ર આદિ ઉપર લખાએલા પુસ્તકો	૨૭ (૩૫)
હાથીદાત, અશુસ્ત્રવક આદિ ઉપર લખાએલા પુસ્તકો	૨૮
ચામડા ઉપર પુસ્તકલેખન	૨૮ (૩૬)
પથ્થર ઉપર લખેલા પુસ્તકો	૨૮ (૩૭)
કાષ્ઠપટ્ટિકા ઉપર પુસ્તકલેખન	૩૨ (૪૬)
ખીઆરસનું વિધાન	૩૯ (૫૩)
લાક્ષારસનું વિધાન	૪૦ (૫૫)
યશોવિજયોપાધ્યાયના હસ્તાક્ષરમાં લખાએલી પ્રતો	૫૩ (૭૨)
પુસ્તકલેખનના પ્રારંભમા લખાતી 'ભલે નીડા'ની આકૃતિ	૫૮, ૫૯, ૭૦
ૐ નમઃ સિદ્ધ, કંકડાની—સ્વર—વ્યંજનની, કાત્ર વ્યાકરણ, પ્રથમ પાઠ વગેરેની પાટીઓ	૫૮ (૭૩)
પુસ્તકલેખનના અંતમા લખાતી ચિત્રાકૃતિઓ	૬૧, ૭૦
જૈન પ્રજાની ધાર્મિક વસ્તુ ઉપર માલિકી! લિખિત પુસ્તકોની આસપાસ મૂકાતી ચિત્રપટ્ટિકાઓ	૬૯, ૧૦૦
ચિત્રવાળા દાખડાઓ	૧૦૧
જૈન ધાર્મિક વસતિઓ, પૌપધશાળાઓ, ચૈત્ય અને ચૈત્યવાસી મુનિઓના ઘર વગેરે	૧૦૫ (૧૧૫), ૧૦૬ (૧૧૬થી ૧૨૦)

આવશ્યક સુધારો

પૃષ્ઠ ૭ પકિત ૧૮મા 'અમારી પા વત'ને બદલે 'અમારી પાસે સંવત' વાચવું.

પૃષ્ઠ ૧૪ ટિપ્પણી ૧૪મા નિન્દીચૂર્ણીને બદલે નન્દીચૂર્ણી વાચવું.

પૃષ્ઠ ૨૭ પ. ૭ મા 'કાસ્યપાત્ર'ને બદલે 'કાસ્યપત્ર' વાચવું.

પૃષ્ઠ ૪૭ પ. ૧૪મા 'વાપરવામ'ને બદલે 'વાપરવામા' વાચવું.

પૃષ્ઠ ૫૪ પ. ૩૧મા 'દ્રવ્યગુણુપર્યાયરાસ સ્વોપસ્ટ ટીકા'ને બદલે 'દ્રવ્યગુણુપર્યાયરાસ સ્વોપસ્ટ ટીકા' વાચવું.

પૃષ્ઠ ૯૨ ટિપ્પણી ૧૦૧ અ મા 'ચિત્ર ન. ૧૦૨'ને બદલે 'ચિત્ર ન ૧૦૫' વાંચવું.

પૃષ્ઠ ૧૦૭ ટિપ્પણી ૧૨૨ (ક) નીચે ભગવતીવૃત્તિ અમયદેવીયા છે તેને બદલે શ્રેયાસનાથ-ચરિત્ર પ્રાકૃત વાચવું.

પૃષ્ઠ ૧૦૮ ટિપ્પણી ૧૨૮ (ક) નીચે ભગવતીવૃત્તિ: અમયદેવીયા એટલું ઉમેરવું.

॥ जयति वीर वर्धमानस्य प्रवचनम् ॥

ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા

ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને તેનો વિકાસ

વિશ્વતોમુખી જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ ભારતીય આર્ય સંસ્કૃતિના સાર્વભૌમ વિકાસમા કેવો અને કેટલો વિશાળ ફાળો આપ્યો છે, એની વિવેચના કરવાનું આ સ્થાન નથી; તેમ છતાં પ્રસંગોપાત એટલું જણાવવું ઉચિત મનાશે કે જનસંખ્યાની દૃષ્ટિએ ઇતર સંસ્કૃતિઓ કરતા સદાને માટે ટૂંકા પ્રમાણમા રહેલા સરળએલી જૈન સંસ્કૃતિએ જગત સમક્ષ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખ્યું છે એ એના સર્વદેશીય વિકાસને આભારી છે.

લાગભાર્ગના પવિત્ર આદર્શની ઉપાસના કરનાર જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ એક કાળે સમગ્ર ભારતમા પોતાનો પસારો કર્યો હતો, અને સારે, કહેવામા આવે છે કે, એની જનસંખ્યા ચાલીસ કરોડની આસપાસ પહોંચી હતી, અમને લાગે છે કે આ માન્યતામા એક મીઠું વધી ગયું છે. જો અમારૂં આ કથન સગત હોય તો, જૈન ધર્મના વિસ્તાર માટે મહારાજા શ્રીસંપ્રતિરાજ અને

૧ ‘કપ્પહ નિગ્ગથાણ વા નિગ્ગંધીણ વા પુરત્થિમેણ જાવ અંગ-મગહાઓ એત્તએ, દક્ખિણેણ જાવ કોસલીઓ, પચ્ચત્થિમેણ જાવ થૂળાવિસયાઓ, ઉત્તરેણ જાવ કુણાલવિસયાઓ એત્તએ । એતાવ તાવ કપ્પહ । એતાવ તાવ આરિએ હેત્તે । જો સે કપ્પહ એત્તો વહિં । તેણ પરં જત્થ નાણ-દંસણ-ચરિત્તાઈં ઉસ્સપ્પતિ-તિ વેમિ ૫૦॥’

ઉપરોક્ત વૃહત્કલ્પસૂત્રના ઉદ્દેશ ૧માના ૫૦ મા સૂત્રમા જૈન નિર્ગથ નિર્ગયીઓના વિહારયોગ્ય આર્યક્ષેત્રને વિભાગ દર્શાવવામા આવ્યો છે, એ શ્રમણ લગવાન મહાવીરના સમયને લક્ષીને છે તે પછી અર્થાત મહારાજા શ્રીસંપ્રતિરાજના જમાના પછી એ વ્યવસ્થા બદલાઈ છે અને ‘બદલાઈ શકે’ એ દર્શાવવા માટે સૂત્રકારે તેણ પરં ઇત્યાદિ સૂત્રાશ ઉમેર્યો છે, જેની વ્યાખ્યામા ટીકાકારે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે

‘તતઃ પર’ વહિર્દેશેષ્વપિ સમ્પ્રતિનૃપતિકાલાદારમ્ય યત્ર જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાણિ ‘ઉત્સર્પન્તિ’ સ્પાતિમાગાદયન્તિ તત્ર વિહર્ત્તવ્યમ્ । અર્થાત-લગવાન મહાવીરે જે આર્યક્ષેત્રની વ્યવસ્થા કરી છે તેથી બહારના દેશોમા પણ, સંપ્રતિરાજથી લઈ, જ્યાં જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રમા વધારો થાય છે ત્યાં પણ વિહરી શકાય ” વિભાગ ૩ પત્ર ૬૦૭

અથા સૂત્રાંગને ધ્યાનમા રાખી લાખ્યકારે—

‘આણાદિણો ય દોસા, વિરાહણા સ્વદણ દિટ્ઠો ।

એતેણ કારણેણ, પહુચ્ચ કાલ તુ પળ્લવણા ॥ ૩૨૭૧ ॥

વૃત્તિ—‘આજ્ઞાદયશ્ચ દોષા’ । વિરાધના ચાત્મસયમવિષયા । તત્ર ચ સ્કન્દકાચાર્યેણ દૃશ્યન્ત કર્ત્તવ્યઃ । અત એતેણ કારણેણ વહિર્ન ગન્તવ્યમ્ । એતદ્ ભગવદ્વર્ધમાનસ્વામિકાલ પ્રતીત્યોક્તમ્ । હદાની તુ સમ્પ્રતિનૃપતિકાલં

તે જમાનાના સમર્થ ધર્મપ્રચારક જૈન શ્રમણોના સાર્વત્રિક પ્રયત્નોને અંતે તેની જનસંખ્યા ચાર કરોડ સુધી પહોંચી હશે એમાં આશ્ચર્ય કે અતિશયોક્તિ જેવું કશું જ નથી. કેવળ ત્યાગમાર્ગ ઉપર પોતાની સંસ્કૃતિની ઈમારત ખડી કરનાર જૈન સંસ્કૃતિની આટલી વિશાળ જનસંખ્યા, એ ખરે જ આપણને એના પ્રભાવશાળી ધર્મપ્રણેતાઓ અને એના પ્રચારકોના નિર્ભળ આંતરત્યાગ તથા તપની ઝાંખી કરાવે છે.

પરંતુ સમયના વહેવા સાથે જનતાના માનસમાથી ઉપર જણાવેલા આતરત્યાગ અને તપના માન ઓછા થવા ઉપરાંત દાર્શનિક, ધાર્મિક અને સામાજિક સ્પર્ધા તેમ જ સંઘર્ષણ વધી પડતાં, જૈન સંસ્કૃતિને પોતાની અસ્મિતા તથા ગૌરવને કાયમી ટકાવી રાખવા માટે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલવું પડ્યું અને ત્યાગમાર્ગની ઉપાસના સાથે વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા વગેરે જીવનજીવન ક્ષેત્રોનો આશ્રય લેવો પડ્યો. એ આશ્રય લીધા પછી જૈન સંસ્કૃતિએ અતિ ટૂંક સમયમાં તેના પ્રત્યેક અંગમાં ફેવી ફેટલી અને કઈ રીતે પ્રગતિ સાધી એને લગતી નોંધ કે વર્ણન ન આપતા, અહીં માત્ર સાધારણ જેવી જણાતી ‘લેખનકળા’ના વિષયમાં જ કાંઈક લખવાનો અમે વિચાર રાખ્યો છે; જે ઉપરથી સહેજે ખ્યાલ આવી શકશે કે એક મામૂલી જેવી લાગતી લેખનકળાના વિષયમાં પણ જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ આટલો ઊંડો અને ઝીણવટભર્યો વિકાસ સાધ્યો છે તો એ સંસ્કૃતિએ ઇતર મહત્વનાં વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા આદિના ક્ષેત્રોમાં કેટલો પ્રચુર અને આશ્ચર્યજનક વિકાસ સાધ્યો હશે જે ક્ષેત્રો આજ સુધી બહુ જ ઓછાં ખેડાયાં છે અને જે ખેડાયાં છે તેમાં તેને વાસ્તવિક ન્યાય મળ્યો જ નથી, જેની સાબિતી પ્રસ્તુત ગ્રંથ પૂરી પાડશે.

પ્રતીત્ય પ્રજ્ઞાપના ક્રિયતે—યત્ર યત્ર જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણિ ઉત્સર્પન્તિ તત્ર તત્ર વિહર્તવ્યમ્ ॥’ વિભાગ ૩ પત્ર ૬૧૫.

અર્થાત્—“આર્યક્ષેત્રની બહાર વિહાર કરવામાં સંયમધર્મને હાનિ પહોંચે છે માટે બહાર ન જવું આ નિયમ લગવાનું વર્તમાનવખામિના જમાનાને લક્ષીને છે સંપ્રતિરાજના જમાનાથી આર્યક્ષેત્રની બહાર જ્યાં જ્ઞાનાદિની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યાં વિહરી શકાય છે”

—એમ જણાવી સંપ્રતિરાજનું દેહાત આપ્યું છે તેમાં જણાવ્યું છે કે—

“અવન્નીપતિ રાત્ર સપ્રતિએ પોતાના સીમાકાના રાત્રઓને બોલાવી તેમના દ્વારા તેમજ પોતાના વિકાસપાત્ર ધર્મપ્રિય સેવને દ્વારા દેશવિદેશમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો, જેને પ્રતાપે જન સાધુઓ કોઈપણ ભતની હરકત સિવાય વૈતેક સંસ્કૃતિ-પ્રધાન આશ્ર અને દ્રવિડ જેળ દૂર દેશોમાં ફરી શક્યા અને જૈન ધર્મનો સવિશેષ પ્રચાર કરી શક્યા.”

સો રાયાઽવતિવતી, સમણાણ સાવતો સુવિહિયાણ । પચ્ચતિચરાયાણો, સવ્વે સઙ્ગવિયા તેણ ॥ ૩૨૮૩ ॥
કહિણો ય તેસિ ધમ્મો, વિત્થરતો ગાહિતા ય સમ્મત્તં । અપ્પાહિતા ય વહુણો, સમણાણ મદ્દગા હોહ ॥ ૩૨૮૪ ॥
વીસજ્જિયા ય તેણ, ગમણ ઘોસાવણ સરજ્જેસુ । સાહૂણ સુહવિહારા, જાતા પચ્ચતિયા ડેસા ॥ ૩૨૮૭ ॥
સમણમહમાવિણ્ણમું, તેસૂ રજ્જેસુ એસણાદીડુ । સાહૂ સુહ વિહરિયા, તેણ ચિય મદ્દગા તે ડ ॥ ૩૨૮૮ ॥

અદિણ્ણજોહાઉલસિદ્ધસેણો, સ પત્થિવો ણિજ્જિયસત્તુસેણો ।

સમંતતો સાહુસુહપ્પચારે, અકાસિ અધે દમિલે ય ઘાંરે ॥ ૩૨૮૯ ॥

ઉદ્દેશ

આજે અમે 'લેખનકળા'ના વિષયમાં કાંઈક લખવાનો નિર્ધાર કર્યો છે તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે આજે સૈદ્ધાંતો થયા ચાલુ પતનને અંતે ભારતવર્ષે પોતાના પુનરુત્થાનનો આરંભ કર્યો છે. એ આરંભ કોઈ અમુક એક અંગ કે દિશાને લક્ષીને છે એમ નથી, પરંતુ એનું એ પુનરુત્થાન રાષ્ટ્રીય, સામાજિક, ધાર્મિક તેમજ વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા આદિ પ્રત્યેક વિભાગને લક્ષમાં રાખીને થઈ રહ્યું છે. સેકેડો વર્ષથી ભારતવર્ષમાં પ્રવર્તી રહેલ ભીષણ રાજકીય વિપ્લવ આદિને પરિણામે નાશ પામેલ પ્રત્યેક વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કળા વગેરેને જીવત કરવા માટે જેમ અનેકાનેક પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે એ જ રીતે વર્તમાન મુદ્રણયુગને લીધે અદ્વૈત થતી આપણી પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી વિશિષ્ટ 'લેખનકળા, તેના સાધનો અને કલાધર લેખકો' એ સૌનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો પણ એક જમાનો આવવાનો છે એમાં જરા પણ શંકા નથી. તેવે સમયે આવી નિર્ગંધરૂપે સંગ્રહ કરાએલી સાધન વગેરેને લગતી નોંધો કાર્યસાધક બને એ મુખ્ય ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખીને અમે 'લેખનકળા'ના સંબંધમાં કાંઈક લખવા પ્રેરાયા છીએ.

નામ અને વિષય

ભારતવર્ષની ત્રણ મુખ્ય સંસ્કૃતિઓ: જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ, બૌદ્ધ શ્રમણસંસ્કૃતિ અને વૈદિક સંસ્કૃતિ. આ ત્રણે મહાન સંસ્કૃતિઓએ આર્ય પ્રજાના આંતર અને બાહ્ય જીવનના વિકાસ માટે જેમ સતત અનેકવિધ પ્રયત્નો સેવ્યા છે એ જ પ્રમાણે પ્રસ્તુત લેખનકળાના વિકાસ માટે ભારતની ત્રણે સંસ્કૃતિઓએ યુક્ત પ્રયત્ન કરેલા હોવા છતાં જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ એ કળા તેમજ તેનાં સાધન આદિના વિકાસ અને સંગ્રહમાં કેવી અનોખી ભાત પાડી છે એ વિષયને દર્શાવતો પ્રસ્તુત નિર્ગંધ હોઈ એનું નામ અમે 'ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા' એવું આપ્યું છે.

ભારતીય લેખનકળા^૨

ભારતીય લિપિઓની ઉત્પત્તિ

પ્રસ્તુત નિર્ગંધમાં 'જૈન લેખનકળા'ના સંબંધમાં કાંઈક લખવા પહેલાં 'ભારતીય લિપિ અને લેખનકળા'ની ઉત્પત્તિના વિષયમાં થોડું લખવું યોગ્ય છે. ભારતીય પ્રજાની લિપિ-વર્ણમાલા ક્યારે અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ, એ સંબંધમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના અનેક મતો હોવા છતાં રાયબહાદુર શ્રીયુક્ત ગૌરીશંકર હીરાચલ ઓઝાજીએ પોતાના 'ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા' નામના પુસ્તકમાં એમ નક્કી કર્યું છે કે ભારતીય આર્ય સભ્યતા અતિ પ્રાચીન હોઈ એની લિપિ અત્યંત પ્રાચીન તેમજ સ્વતંત્ર છે. એની ઉત્પત્તિ ક્યારે અને શામાંથી થઈ એ કહેવું શક્ય નથી, તેમ છતાં ચાલુ ઐતિહાસિક પદ્ધતિ મુજબત્વે કરીને દૃષ્ટ પ્રમાણે ઉપર આધાર રાખતી હોઈ, ઉપલબ્ધ થતા પ્રમાણોને

૨ આ વિભાગ લગભગ અક્ષરશઃ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલામાંથી ફકરાઓ લઈને જ લખવામાં આવ્યો છે જેઓ ભારતીય પ્રાચીન-અર્વાચીન લિપિઓ, તેની ઉત્પત્તિ, આદિનો વિસ્તૃત અને વિરાટ પરિચય તેમ જ અભ્યાસ કરવા ઈચ્છતા હોય તેમણે ભા. ૦ પ્રા. ૦ સિ. ૦ પુસ્તક ૪ બેડુ બેડુએ

આધારે એટલું નિર્વિવાદ રીતે કહી શકાય છે કે ઈ.સ. પૂર્વે પાંચ સૈકા પહેલાં ભારતીય લિપિ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરી ચૂકી હતી. ઘણાખરા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ભારતીય લિપિમાત્રને 'સેમેટિક' લિપિમાથી ઉત્પન્ન થયાનું મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ એ વાતને તેઓએ સચોટ દલીલો દ્વારા અસત્ય પુરવાર કરી છે.

ચાઈનીઝ ભાષામાં રચાએલા 'શા યુઅન્ ચુ લિન્' નામના બૌદ્ધ વિશ્વકોશમાં બ્રાહ્મી, ખરોઠ્ઠી આદિ લિપિઓની ઉત્પત્તિ વિષે લખતા તેમાં બૌદ્ધ ગ્રંથ 'લલિતવિસ્તર' પ્રમાણે ૬૪ લિપિઓનાં નામ આપ્યા છે, જેમાં પહેલું બ્રાહ્મી અને બીજું ખરોઠ્ઠી (કિચ-લુ-સે-ટો=ક-લુ-સે-ટો=ખરો-સ-ટ=ખરોઠ્ઠ) છે. 'ખરોઠ્ઠ'ના વિવરણમાં લખ્યું છે કે 'લખવાની કળાની શોધ ત્રણ દૈવી શક્તિવાળા આચાર્યોએ કરી છે. તેમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મા છે, જેમની લિપિ (બ્રાહ્મી) ૩૫

૩ અત્યાર સુધીમાં અશોકથી પહેલાના માત્ર બે નાનાનાના શિલાલેખો મળ્યા છે જેમાંનો એક અજમેર જિલ્લાના 'વડલી' ગામથી શ્રીયુક્ત ગૌ હી ઓઝાજીને મળ્યો છે અને બીજો નેપાલમાંના 'પિપ્રાવા' નામના સ્થાનમાં આવેલ એક સ્તૂપની અંદરની મોઝલ પાત્ર ઉપર જોવાયેલો છે, જેમાં બુદ્ધદેવના અસ્થિ છે આમાંનો પહેલો એક થાલલા ઉપર જોવાયેલો લેખનો ટુકડો છે, જેની પહેલી પંક્તિમાં 'વીર[]ય મગવ[ત]' અને બીજી પંક્તિમાં 'ચતુરાસિતિવ[સ]' જોવાયેલ છે આ લેખનું ચોરાસીનું વર્ષ જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર વીર (મહાવીર)ના નિર્વાણ સંવતનું છે. એટલે આ લેખ ઈ.સ. પૂર્વે ૪૪૩નો છે બીજો પિપ્રાવાના સ્તૂપમાંનો લેખ બુદ્ધના નિર્વાણસમય અર્થાત્ ઈ.સ. પૂર્વે ૪૮૭થી કાંઈક પછીનો હોવો જોઈએ પહેલો શિલાલેખ અજમેરના 'રાજપૂતાના મ્યુઝીઅમ'માં છે અને બીજો કલકત્તાના 'ઇન્ડિયન મ્યુઝીઅમ'માં છે લા પ્રા લિ પૃ ૨-૩.

૪ અરબી, ઈથિઓપિક્, અરમઈક્, સીરીઅક્, ફિનિશીઅન્, હિબ્રુ આદિ પશ્ચિમી એશિયા અને આફ્રિકા ખંડની ભાષાઓ તથા તેમની લિપિઓને 'સેમેટિક' અર્થાત્ બાઈબલપ્રસિદ્ધ નૂહના પુત્ર શેમના સંતાનોની ભાષા અને લિપિઓ કહે છે.

૫ બ્રાહ્મી, खरोष्ठी, पुष्करसारी, अगलिपि, वंगलिपि, मगधलिपि, मागल्यलिपि, मनुष्यलिपि, अगुलीयलिपि, शकारिलिपि, ब्रह्मवल्लीलिपि, द्राविडलिपि, कनारिलिपि, दक्षिणलिपि, उग्रलिपि, संख्यालिपि, अनुलोमलिपि, ऊर्ध्वधनुलिपि, दरदलिपि, खास्यलिपि, चीनलिपि, हूणलिपि, मध्याक्षरविस्तरलिपि, पुष्पलिपि, देवलिपि, नागलिपि, यक्षलिपि, गन्धर्वलिपि, किन्नरलिपि, महोरगलिपि, असुरलिपि, गरुडलिपि, मृगचक्रलिपि, चक्रलिपि, वायुमरुलिपि, भौमदेवलिपि, अतरिक्षदेवलिपि, उत्तरकुल्लूषलिपि, अपरगौडादिलिपि, पूर्वविदेहलिपि, उत्क्षेपलिपि, निक्षेपलिपि, विक्षेपलिपि, प्रक्षेपलिपि, सागरलिपि, वज्रलिपि, लेखप्रतिलेखलिपि, अनुद्रुतलिपि, शास्त्रावर्त्तलिपि, गणावर्त्तलिपि, उत्क्षेपावर्त्तलिपि, विक्षेपावर्त्तलिपि, पादलिखितलिपि, द्विरुत्तरपदसन्धिलिखितलिपि, दशोत्तरपदसन्धिलिखितलिपि, अध्याहारिणीलिपि, सर्वरुत्सग्रहणीलिपि, विद्यानुलोमलिपि, विमिश्रितलिपि, ऋषितपस्तलिपि, धरणीप्रेक्षणालिपि, सर्वौषधनिष्यदलिपि, सर्वसारसग्रहणीलिपि અને सर्वभૂतरૂદ્ગ્રહणीलिपि

—લલિતવિસ્તર અધ્યાય ૧૦

લા. ૦ પ્રા. ૦ લિ. ૦ પૃ ૧૭ ટિ ૩માં ઉપરોક્ત નામો આપીને છેવટે ઉમેરવામાં આવ્યું છે કે 'આમાંના ઘણાંખરા નામો કલ્પિત છે'

૬ બ્રાહ્મીલિપિની ઉત્પત્તિના સબધમાં જૈન માન્યતા આ પ્રમાણે છે

(ક) ભગવાન જયભદ્રેવે પોતાની પુત્રી બ્રાહ્મીને સૌ પહેલા લિપિ લખવાનું જ્ઞાન આપ્યું હતું તેથી એનું નામ 'બ્રાહ્મી લિપિ' કહેવામાં આવે છે. લેહં લિવીવિહાણ, જિણેણ વંમીઈ દાહિણકરેણં । (આવશ્યકનિર્યુક્તિ—માહ્ય ગાથા ૧૩)

બાબુથી જમણી બાબુ લખી વાચી શકાય છે. તેના પછી કિચ-લુ (કિચ-લુ-સે-ટો=ખરોડનું દૂકુ રૂપ) છે, જેની લિપિ જમણી બાબુથી ડાબી બાબુ વાચી શકાય છે. સૌથી ઓછા મહત્વનો ત્સ-કી છે, જેની લિપિ (ચીની) ઉપરથી નીચે અર્થાત્ ઊભી વાચી શકાય છે. બ્રહ્મા અને ખરોડ ભારતવર્ષમાં થયા છે અને ત્સ-કી ચીનમાં થયેલા છે. બ્રહ્મા અને ખરોડે તેમની લિપિઓ દેવ-લોકમાંથી મેળવી છે અને ત્સ-કીએ પક્ષી વગેરેના પગલાના ચિહ્ન ઉપરથી તૈયાર કરી છે.’

ભારતીય લિપિઓ

પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષમાં મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મી^૭ અને ખરોડી એ બે લિપિઓ જ પ્રચલિત

(સ્ત) સમવાયાંગસૂત્રની ટીકામાં આચાર્ય શ્રીઅલયદેવે નીચે મુજબ જણાવ્યું છે

‘તથા ‘વમિ’ ત્તિ બ્રાહ્મી-આદિદેવસ્ય મગવતો દુહિતા બ્રાહ્મી વા-સંસ્કૃતાદિમેદા વાગી તામાશ્રિત્ય તેનૈવ યા દર્શિતા અક્ષરલેખનપ્રક્રિયા સા બ્રાહ્મી લિપિ. ૧’ પત્ર ૩૬ ।

આ ઉત્તરેખમાં એક વાત એ ઉમેરવામાં આવી છે કે ‘બ્રાહ્મી એટલે સંસ્કૃત આદિ ભારતીય ભાષાઓને લખવા માટે અનુકૂળ લિપિ તે બ્રાહ્મી લિપિ’

(ગ) મગવતીસૂત્રના ‘નમો વંમીએ લિવીએ’સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતા આચાર્ય શ્રીઅલયદેવે જણાવ્યું છે કે

‘લિપિ -પુસ્તકાદાવક્ષરવિન્યાસ, સા ચાષ્ટાદશપ્રકારાઽપિ શ્રીમન્નાભેયજિનેન સ્વસુતાયા બ્રાહ્મી-નામિકાયા દર્શિતા તત્તો બ્રાહ્મીત્યમિધીયતે । આહ ચ—‘લેહં લિવીવિહાણ, જિણેણ વમીઈ દાહિણકરેણ ॥’ ઇતિ, અત્તો બ્રાહ્મીતિ સ્વરૂપવિશેષણ લિપેરિતિ ૧’ પત્ર ૫ ।

આમાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે ‘અહીં “બ્રાહ્મી” એ નામમાં બ્રાહ્મી આદિ અઢારે લિપિઓનો સમાવેશ કરવાનો છે સ્વતંત્ર બ્રાહ્મી લિપિ તરીકે આ નમસ્કાર નથી’

[અહીં પ્રસંગોપાત જણાવતું જોઈએ કે ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન લિપિઓના વાચનનું વિસ્મરણ આચાર્ય શ્રીમાન અલયદેવ પહેલા અર્થાત્ વિક્રમની અગીઆરમી સદી પૂર્વે થઇ ચૂક્યું હતું જો તે સમયે પ્રાચીન લિપિઓના વાચકો કે જાણકાર હોત તો શ્રીમાન અલયદેવસૂત્રને સમવાયાંગસૂત્રની ટીકામાં અઢાર લિપિઓનું વ્યાખ્યાન કરતા ‘एतत्स्वरूप न दृष्ट-मिति न दर्शितम् । अर्थात् आ लिपिओनु स्वरूप कथाय ज्ञेयु न्नायुं नथी माटे यनाव्यु नथी’ એમ લખતું ન પડત આ જ કારણથી કેવળ શાબ્દિક અર્થઘટના ખાતર કરેલી ટીકામાંથી નીકળતા આશયો ઉપર ખાસ કરી જ ધોરણ રાખી ન શકાય, એટલે અમે માનીએ છીએ કે આચાર્ય શ્રીઅલયદેવ આદિ વ્યાખ્યાકારોએ બ્રાહ્મી, યવનાની, દોષાપુરિકા, ખરોડી આદિ લિપિઓને બ્રાહ્મી લિપિના ભેદ તરીકે જણાવી છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ ન હોતા ક્રૂર સૂત્રકારના સમયમાં પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મીપ્રધાન અઢાર લિપિઓના નામોનો અથવા પ્રકારોનો જ એ સંગ્રહ છે અલખત એ ખરું છે કે આ અઢાર નામોમાં બ્રાહ્મીલિપિના કેટલાક ભેદોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે

મગવતીસૂત્રના આરભમાં નમો વંમીએ લિવીએ એમ મૂકવામાં આવ્યું છે એ, જન આગમોનું લેખન બ્રાહ્મીલિપિમાં થયેલું હોઈ એની યાદગીરી તરીકે બ્રાહ્મીલિપિને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે, નહિ કે માત્ર સામાન્ય લિપિ તરીકે]

૭ મહારાજ અશોક પહેલાના જૈન સમવાયાંગસૂત્રમાં અને તે પછી રચાયેલા લલિતવિસ્તરમાં બ્રાહ્મી ને ખરોડી સિવાયની બીજી ઘણી લિપિઓના નામ મળે છે, પરંતુ તે લિપિઓના કાંઈ શિલાલેખો અત્યાર સુધી મળ્યા નથી. આનું કારણ એમ માનવામાં આવે છે કે એ બીજી લિપિઓ પ્રાચીન સમયથી જ હુપ્ત થઇ ગઈ હશે અને એ બીજીનું સ્થાન બ્રાહ્મી લિપિએ લીધું હશે. અને એ જ કારણે લિપિઓની નામાવલિમાં બ્રાહ્મીલિપિને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હોતું જોઈએ.

હતી. બ્રાહ્મી લિપિ ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ લખાતી અને ખરોડી લિપિ ઉર્દૂ, અરબી, ફારસી આદિ લિપિઓની જેમ જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ લખાતી હતી. ખરોડી લિપિ જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ લખાતી હોઈ 'સેમેટિક' વર્ગની છે. એનો પ્રચાર ઈ.સ.ની ત્રીજી શતાબ્દી સુધી પબ્બમા હતો. તે પછી એ લિપિ ભારતવર્ષમાંથી સદાને માટે અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને તેનું સ્થાન બ્રાહ્મી

(ક) લલિતવિસ્તરનો ઉલ્લેખ અમે ટિં ૫ મા આપી ચૂક્યા છીએ, સમવાયાંગમૂત્રનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે

વમીએ ન લિવીએ અટ્ટારસવિહે લેખવિહાણે પં ૦ તં—વંમી, જવણાલિયા (જવણાણિયા), દોસાડરિઆ, ચરોટ્ટિઆ, પુક્કરસારિયા, પહારાઈયા (પહરાઈયા), ઉચ્ચતરિયા, અક્કરપુટ્ટિયા, મોગવયતા, વેણતિયા, ણિણહૈયા, અંકલિવી, ગણિઅલિવી, ગધવ્વલિવી—મૂયલિવી, આદસલિવી, માહેસરીલિવી, દામિલીલિવી, પોલિદિલિવી ।

—સમવાયાંગ ૧૮ સમવાયે ॥

પત્રવણાસૂત્રની ભુતીભુટી પ્રતોમા ઉચ્ચતરિયાને બદલે અતક્કરિયા, ઉચ્ચતરિચિત્તયા અને ઉચ્ચતરકરિયા એવા નામો પણ મળે છે અને આદસલિવીને બદલે આયાસલિવી એક નામ પણ મળે છે.

(ખ) વિશેષાવશ્યક ગાં ૪૬૪ની ટીકામા અઠાર લિપિના નામ નીચે પ્રમાણે છે

“અષ્ટાદશ લિપય —

^૧હસલિવી ^૨મૂઅલિવી, ^૩જક્કી તહ ^૪રક્કસી ય ^૫બોધવ્વા । ^૬ઉઢી ^૭જવણિ ^૮તુલ્લી, ^૯કીરી ^{૧૦}દવિડી ય ^{૧૧}સિંધવિયા ॥
^{૧૨}માલવિણી ^{૧૩}નહિ ^{૧૪}નાગરિ, ^{૧૫}લાહલિવી ^{૧૬}પારસી ય ^{૧૭}બોધવ્વા । ^{૧૮}તહ ^{૧૯}અનિમિત્તી ય ^{૨૦}લિવી, ^{૨૧}ચાણકી ^{૨૨}મૂલદેવી ય ॥”

(ગ) સમવાયાગમૂત્રમા અને વિશેષાવશ્યકટીકામાં આવતા અઠાર લિપિઓનાં નામોમા મોટો ફરક છે સમવાયાગમૂત્રમા બ્રાહ્મી ને ખરોડી લિપિના નામ છે જ્યારે વિશેષાવશ્યકટીકામા તે બીજાકુલ છે જ નહિ વિશેષાવશ્યકટીકામા આવતા નામોમા એશિયાઈ અને ભારતીય પ્રદેશોના તેમજ આજુબજુ, મૂલદેવ જેવા ભારતીય વિદ્વાનોના નામોની ઝાંખી વધારે થાય છે જ્યારે સમવાયાગમૂત્રમા આવતા નામો માટે તેમ નથી

સમવાયાગમૂત્ર, લલિતવિસ્તર અને વિશેષાવશ્યકટીકામા દર્શાવેલ લિપિઓ બધી યે કોઈ સ્વતંત્ર સંકેતજનિત લિપિઓ જ હશે એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી કેટલીક લિપિઓ અમુક વસ્તુને ગ્રાહ્ય રાખવા ખાતર કે દુકાવવા ખાતર વેદ, જોયી, મનવાદી આદિએ કરેલા એક જ લિપિના માત્ર વર્ણપરિવર્તનરૂપ ફેરફારમાથી પણ જન્મી છે ઉ ત. વિશેષાવશ્યકટીકામાનાં અઠાર લિપિઓના નામોમા આવતી ‘આજુકયી’ લિપિ અને ‘મૂલદેવી’ લિપિ એ ‘નાગરી’ લિપિના વર્ણપરિવર્તન માત્રથી ઉત્પન્ન થઈ છે આ જાતની લિપિઓને વાત્સ્યાયનીય કામસૂત્રમા ૬૪ કલાઓમા મ્લેચ્છિતવિકલ્પાઃ અર્થાત્ ‘મ્લેચ્છિત’ લિપિઓના લેહ તરીકે ઓળખાવેલી છે આ ‘કલા’વાક્યની જયમંગલા ટીકામા ટીકાકારે—

‘મ્લેચ્છિતવિકલ્પા.’ ઇતિ, યત્ સાચુરાવ્દોપનિવદ્ધમયક્ષરવ્યત્યાસાદસ્પષ્ટાર્થ તદ્ મ્લેચ્છિતં ગૂઢવસ્તુમન્ત્રાર્થમ્ ।

અર્થાત્—જે શુદ્ધ શબ્દરચનાવાળું હોવા છતાં અક્ષરોનો ફેરફાર કરવાથી—કરીને લખવા-ઓલવાથી અસ્પષ્ટ અર્થવાળું હોય તે મ્લેચ્છિત એનો ઉપયોગ રાતાડવા લાયક વાત કે મત્રાદિમાટે થાય છે”

—એમ જણાવી ‘ઝાટિલીય=આજુકયી’ અને ‘મૂલદેવી’ લિપિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે

‘તદથા કૌટિલીયમ્—

વાદેઃ ક્ષાન્તસ્ય કાદેશ્વ, સ્વરયોર્હસ્વ-દીર્ઘયોઃ ।

ચિન્દૂઅગોવિપર્યાસાદ્, દુર્બોધમિતિ સજિતમ્ ॥

લિપિએ લીધું, તેમ છતાં હિંદુકુશ પર્વતના ઉત્તરના દેશોમાં તેમજ આધનીઝ તુર્કસ્તાન આદિ દેશોમાં, ન્યા યૌદ્ધ ધર્મ અને ભારતીય સભ્યતા પોતાનો પગ જમાવી રહી હતી ત્યાં, કેટલીયે સદીઓ સુધી તે ચાલુ હતી.

अ-कौ ख-गौ घ-डौ चैव, च-टौ त-पौ य-शौ तथा ।

एते व्यस्ता स्थिताः शेषाः, मूलदेवीयमुच्यते ॥ ’

—અધિ૦ ૧ અધ્યા૦ ૩ સૂત્ર ૧૬.

પ્રસ્તુત કામસૂત્રની ‘નિર્ણયસાગરીય’ અને ‘ઢૌખખા સીરીઝ’ની આકૃતિમાં પાઠભેદો ઘણા છે, તેમ છતાં એ પાઠ-ભેદોને જતા કરી લે પાઠો ગ્રાહ્ય અને પ્રામાણિક લાગ્યા તે જ અહીં અમારા પ્રમાણમાં રવીકાર્યા છે

‘ક’ થી ‘થ’ સુધીના અને ‘ઢ’ થી ‘ક્ષ’ સુધીના વ્યંજનો, હ્રસ્વ અને દીર્ઘ સ્વરો, અનુસ્વાર અને વિસર્ગ, આ બધાને ઉલગળીને લખવાથી ‘કૌટિલીય=ચાણક્યી’ લિપિ બને છે આનો ઢોઢો આ પ્રમાણેનો હોવો જોઈએ—

ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ત	થ
ઢ	ધ	ન	પ	ફ	બ	મ	ય	ર	લ	વ	શ	ષ	સ	હ	ક્ષ	

અ	ઇ	ઉ	ઋ	ૠ	એ	ઑ
આ	ૡ	ૢ	ૣ	૤	૥	૦

• (ં)
(અ.)

‘મૂલદેવી’ લિપિમાં અ આ ઇ ઈ ઐ રવગેને બદલે ક કા ઇત્યાદિ અને ક કા ઇત્યાદિને બદલે અ આ ઇત્યાદિ લખવા બ અને ગ, ઘ અને ઙ, ચ વર્ગ અને ટ વગ, ત વર્ગ અને પ વર્ગ, ય વર્ગ અને શ વ ’ એ એકબીજાને બદલે લખવા. વ્યંજન સાથે મળેલા સ્વરો જેમના તેમ કાયમ રહે છે.

અમારી પા ૫૮ ૧૬૬૩માં લખાવ્યેલું એક પાત્ર છે જેમાં કેટલાક ‘મ્લેચ્છિગત’ લિપિના અને અક્ષરમુદ્રિતના પ્રકારો આપેલા છે, તેમાં મૂલદેવી લિપિ કોઠા અને ઉદાહરણ સાથે આપેલી છે તે અહીં ઉનારવામાં આવે છે

અ	ખ	ગ	ઘ	ઙ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ત	થ
ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	પ	ફ

आदय. कादयो ज्ञेयाः, ख-गौ घ-डौ परस्परम् ।

शेषवर्गेषु वर्गेषु, मूलदेवेन भाषितम् ॥ १ ॥

स्वर स एव कथ्यते ॥ इति मूलदेवी लिपि ॥

અતમાં ફિરિલોનડીએમ સિરિપં લખ્યું છે તેનો આશય એ છે કે—મૂલદેવી લિપિમાં રિષિસોમજીકેન લિલિત એમ લખવું હોય તો ફિરિલોનડીએમ સિરિપં એમ લખાય છે

ચાણક્ય અને મૂલદેવ એ બન્નેય વિદ્વાન રાજમાન્ય પુરુષો ઈસા પૂર્વે થઈ ગયેલા હોઈ ચાણક્યી અને મૂલદેવી લિપિઓ અતિ પ્રાચીન છે

સત્રવાચાગસૂત્રમાં આવતી ‘અંકલિપિ’ અંકેશી લખાતી હોયી જોઈએ ઉપરાંત પાનામાં અંકલિપિ નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવી છે

अ क-च-ट-त-प-य शवर्गा. । अआइईउऊएऐओऔअअ । कखगघङ । चछजझञ । टठडढण । तथदधन । पफबभम । यरलव । शषसह । प्रथम वर्गो गम्यते । पश्चान् वर्गस्य अक्षरो

ભારતવર્ષમાં ખરોટી લિપિનો પ્રવેશ

ઇતિહાસવેત્તાઓની એ માન્યતા છે કે ધરિનવાસીઓ સાથે હિંદુસ્તાનના વ્યાપારિક સંબંધને લીધે તેમજ તેમના રાજત્વકાળમાં તેમની સત્તા નીચે રહેલ હિંદુસ્તાનના ઈલાકાઓમાં તેમની રાજકીય લિપિ ‘અરમઝક’નો પ્રવેશ થયો હશે અને તેમાંથી ખરોટી લિપિની ઉત્પત્તિ થઈ હોવી જોઈએ. દાખલા તરીકે જેમ મુસલમાનોના રાજ્ય દરમિયાન તેમની ફારસી લિપિ આ દેશમાં દાખલ થઈ અને તેમાં કેટલાક અક્ષરો ઉમેરાઈ ઉર્દૂ લિપિ બની.

‘અરમઝક’ લિપિમાં કુલ ૨૨ અક્ષરો હોઈ તેમાં સ્વરોની અપૂર્ણતા અને હ્રસ્વદીર્ઘના ભેદનો અભાવ તેમજ સ્વરોની માત્રાઓનો સદંતર અભાવ હોવાથી એ લિપિ ભારતવર્ષની ભાષાને માટે યોગ્ય ન હતી. તેથી ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી શતાબ્દીની આસપાસ તેમાં અક્ષરોની સંખ્યા વધારીને તેમજ કેટલાક અક્ષરોને આવશ્યકતા પ્રમાણે બદલીને અને સ્વરોની માત્રાઓની યોજના કરીને તેના ઉપરથી ‘ખરોટી’ લિપિ તૈયાર કરી હોય. સંભવ છે કે આ લિપિને વ્યવસ્થિત રીતે તૈયાર

ગણ્યતે । પશ્ચાત્ માત્રા ગણ્યતે । અઢ્ઢો લિહ્યતે ॥ इति अङ्गपल्लवी ॥

૭૨૩ । ૮૨૩ । ૮૩૯ । ૬૫ । ૩૩૪ । ૭૩૩ । ૮૨૨ । ૫૧-૧૧ ॥ શ્રીઃ ॥

અહીં અકમાળાચુ છેડે રિષિસોમજીલિખિત

અકલિપિ પછી ‘શૂન્યલિપિ’ અને ‘રેખાલિપિ’ આપવામાં આવી છે

अनेन प्रकारेण शून्यपल्लवी शून्यानि कार्याणि । रेखापल्लवी रेखाः कार्याः ॥

જૈન છેદ આગમોમાં ચૂર્ણિકારોએ પ્રાયશ્ચિત્તોના પ્રસંગમાં જે અકલિપિ અને શૂન્યલિપિનો ઉપયોગ કર્યો છે એનો પરિચય આગળઉપર અક્ષરોના પરિચય પ્રસંગે આપીશું

આ સિવાય આ પાનામાં ઔપધલિપિ, દાતાસીલિપિ અને સહદેવીલિપિ પણ આપવામાં આવી છે, જેનો ઉતારો અહીં આપવામાં આવે છે

औपधपल्लवी यथा—अगर १ कपूर २ चेलूर ३ टकण ४ तगर ५ पींपरि ६ यावित्री ७ सूठि ८ ।
जे वर्गनो अक्षर ते औपधनाम । जे वर्गनु जेतमु अक्षर तेतलां टाक । जेतमु स्वर तेतला वाल ॥ इति औपधपल्लवी ॥ श्रीरस्तु. ॥

दाता धण कोस भाव, वाला महं खगं घटा ।

आशा पीठ जढे षडे, चय रिच्छं थन झफा ॥ १ ॥ इति दातासी ॥

अ प । फ व । भ म । क च । ख छ । ग ज । घ झ । ङ ञ । ट त । ठ थ ।
ड द । ढ ध । ण न । ह य । श व । र स । ल प ॥ इति सहदेवी ॥

ભાઈ સારાભાઈ નવાળ પાસેના “૧૮૯૭ રા કા । સુ । ૧૨ ॥” ના લખેલ પાનામાં ‘દાતાસી’ અને ‘સહદેવી’ લિપિ આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે —

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬

‘દા-તા ધ-ન કો-સ ભા-વો, વા-લ મ-હિ-ષ ગો ઘ-ટા ।

૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨

આ-ઈ પૂ - છ જ-ઢા થ-ઢા, ડ-ચ-રી-ય ટ-ળ ઝ-ફૂ ॥૧॥’

ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા

૯

કરનાર, 'ચાઈનીઝ યૌદ્ધ વિશ્વકોશ'માં લખ્યા મુજબ, 'ખરોઈ' નામનો આચાર્ય (બ્રાહ્મણ) હોય, જેના નામથી લિપિનું નામ 'ખરોઈ' પડ્યું હોય. તેમજ એ પણ સંભવ છે કે તક્ષશિલા જેવા ગાંધારના કોઈ પ્રાચીન વિદ્યાપીઠમાં આ લિપિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હોય.

બ્રાહ્મી લિપિ

ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦થી લઈ ઈ.સ. ૩૫૦ સુધીની ભારતવર્ષની તમામ લિપિઓની સંજ્ઞા 'બ્રાહ્મી' છે. તે પછી તેની લેખનપ્રણાલી બે વિભાગમાં વહેચાય છે, જેને 'ઉત્તરી' અને 'દક્ષિણી' નામથી ઓળખવામાં

અહીં 'સહદેવી' લિપિમાં લખ્યું છે કે

“**ओ-दी-सै-रं प-हि-लौ न-मुं**, अनुक्रमे अक्षर अंक ।

क मिडुं ० ख चोकडी+, गगें विवणो वंक ८ ॥१॥

चविं आधो चंदलो ७, ततें लीह तराल ३ ।

जजें साथीओ जाणीइं ५, वविं मिडुं वाड ० ॥२॥

छछें दो लीटी खडी ॥, टटें उमी च्यार ॥ ॥

भभें मिडुं आंकडो ८, ढढें त्रिखुण विचार ६ ॥३॥

एता अक्षर एणें रूपें करवा । तेहना काना मात्र जे अक्षर
रना बोलता होय ते करवा । बीजा अक्षर बाकी रह्या ते अक्षर करवा ।
इति सहदेवी जाणनी ॥

ॐ।+।३।पां।णो।३।चं।२॥

पा:४:३:८।:थ:०:८।:ए:३:, ३:व:३:०:।।।:ए।:।।।:५।:१:।

ए:८:३:५:३: ०:०:५:, ३।:घ:५: ३:।। ३:५:१: ॥१॥”

लिखत ५० मोतीचंद ॥

पारसनाथके नामसे, सब सकट भीट जाअ ।

मनसुधे सेवा करे, ता घरे लछी सुहाअ ॥१॥

હાઈ સારાણાઈ પાસેના પાનામાંની 'સહદેવીલિપિ' માટેના હુલાઓ અને તેની લાખા જોતાં એ લિપિ કોઈ યતિએ ખનાવેલી હોય તેમ લાગે છે સંભવ છે કે તેના લેખક ૫૦ મોનીચંદળ યતિની જ એ ખનાવેલી હોય.

ઉપર્યુક્ત અમારી પાસેના પાનાના અંતમાં સવત્ ૧૬૬૩ વર્ષે । મુઠ્ઠા સોમજીલિપીકૃત એવા ઉલ્લેખ છે

આવે છે. ઉત્તરી શૈલીનો પ્રચાર વિધ્યાચલથી ઉત્તરના દેશોમાં અને દક્ષિણી શૈલીનો પ્રચાર દક્ષિણ તરફના દેશોમાં રહ્યો છે, તેમ છતાં ઉત્તરના દેશોમાં દક્ષિણી શૈલીના અને દક્ષિણના દેશોમાં ઉત્તરી શૈલીના શિલાલેખો કોઈ કોઈ ઠેકાણે મળી આવે છે. ઉત્તરી શૈલીની લિપિઓમાં ગુપ્તલિપિ, કુટિલલિપિ, નાગરી, શારદા, અંગલાલિપિનો સમાવેશ થાય છે અને દક્ષિણી શૈલીની લિપિઓમાં પશ્ચિમી, મધ્ય-પ્રદેશી, તેલુગુ, કનડી, ગ્રંથલિપિ, કલિંગલિપિ, તામિલલિપિ, અને વદ્દેણુલિપિઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમને પ્રાચીન લિપિઓનો પરિચય નહિ હોય તેઓ તો એકાએક માનશે પણ નહિ કે આપણા દેશની ચાલુ નાગરી, શારદા (કાશ્મીરી), ગુરુમુખી (પંજાબી), અંગલા, ઉડિયા, તેલુગુ, કનડી, ગ્રંથ, તામિલ આદિ દરેક લિપિ એક જ મૂળ લિપિ બ્રાહ્મીમાંથી નીકળી છે, તેમ છતાં એ વાત તદ્દન જ સાચી છે કે અત્યારની પ્રચલિત તમામ ભારતીય લિપિઓનો જન્મ ‘બ્રાહ્મી’ લિપિમાંથી થયો છે.

ભારતની સુખ્ય લિપિ

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ભારતવર્ષમાં ખરેખરી લિપિનો પ્રચાર ધરિનવાસીઓના સહવાસથી જ થયો છે. ખરૂં જોતાં ભારતવાસીઓની પોતાની લિપિ તો બ્રાહ્મી જ છે. બ્રાહ્મી લિપિ ભારતવર્ષની સ્વતંત્ર તેમજ સાર્વજનિક લિપિ હોવાથી જૈન સંસ્કૃતિ અને યૌદ્ધ સંસ્કૃતિએ પોતાના ગ્રંથો પણ એમાં લખ્યા છે અને લિપિઓની નામાવલિમાં એનું નામ પણ પહોં પહોં મૂક્યું છે.

ભારતીય લિપિની વિશિષ્ટતા

ભારતીય આર્ય પ્રજાએ બુદ્ધિમત્તાલયી અને સૌથી મહત્ત્વનાં બે કાર્યો કર્યા છે. એક બ્રાહ્મી લિપિની રચના અને બીજું ચાલુ પદ્ધતિના અકોની કલ્પના. દુનિયાભરની પ્રગતિશીલ જાતિઓની લિપિઓ તરફ નજર કરતાં તેમાં ભારતીય આર્ય લિપિના વિકાસની ગંધ સરખી નથી દેખાતી. ક્યાંક તો ધ્વનિ અને ચિહ્ન-અક્ષરોમાં સામ્યતા ન હોવાને લીધે એક જ ચિહ્ન-અક્ષરમાંથી એક કરતાં અનેક ધ્વનિઓ પ્રગટ થાય છે અને કેટલાએક ધ્વનિઓ માટે એક કરતાં અધિક ચિહ્નો વાપરવાં પડે છે, એટલું જ નહિ પણ એ વર્ણમાલામાં કોઈ વાસ્તવિક શાસ્ત્રીય ક્રમ જ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. કોઈક ઠેકાણે લિપિ વર્ણાત્મક ન હોતાં ચિત્રાત્મક છે. આ બધીએ લિપિઓ માનવજાતિના જ્ઞાનની પ્રારંભિક દશાની નિર્માણસ્થિતિમાંથી આજસુધીમાં જરા પણ આગળ વધી શકી નથી; જ્યારે ભારતીય આર્ય પ્રજાની બ્રાહ્મી લિપિ હજારો વર્ષ પૂર્વે જ એટલી ઉચ્ચ હદે પહોંચી ગઈ હતી કે એની સરસાર્થ જગતભરની લિપિઓમાંની કોઈ પણ લિપિ આજ સુધી કરી શકી નથી. આ લિપિમાં ધ્વનિ અને અક્ષરનો સંગ્રહ યરાચર ફોનોગ્રાફના ધ્વનિ અને તેની ચૂડીઓ ઉપરનાં ચિહ્નો જેવો છે. આમાં પ્રત્યેક આર્ય ધ્વનિને માટે જુદાંજુદાં ચિહ્નો હોવાને લીધે જેવું બોલવામાં આવે છે તેવું જ લખાય છે અને જેવું લખવામાં આવે છે તેવું જ બોલાય છે, તેમજ વર્ણમાલા-અક્ષરોનો ક્રમ પણ યરાચર

૮ લુઓ ટિપ્પણ ન ૫ અને ૭ (ક).

જૈન આગમ સગવતીસૂત્રમાં ‘નમો વસીણ લિવીણ’ એ પ્રમાણે બ્રાહ્મીલિપિને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ગોઠવાએલો છે. આ વિશિષ્ટતા ખીજી કોઈ લિપિમાં નથી.

આ જ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં સમગ્ર સસારની અંકવિદ્યા પણ પ્રારંભિક દશામાં હતી. ક્યાંક તો અક્ષરોને જ ભિન્નભિન્ન અક્ષરો માટે કામમાં લેતા તો ક્યાંક એકમ, દશક, સો, હજાર ઇલાદિ માટે ૧ થી ૯ સુધીના અક્ષરો માટે જુદાંજુદાં ચિહ્નો કરવામાં આવતા; એટલું જ નહિ પણ એ ચિહ્નો દ્વારા ફક્ત લાખ નીચેની જ સંખ્યા જણાવી શકાતી. પ્રાચીન ભારતમાં પણ અંકો માટે આ જ જાતનો ક્રમ હતો, પરંતુ આ ગૂંચવણભર્યા અક્ષરોથી ગણિતવિદ્યામાં વિશેષ વિકાસ થવાનો મભવ ન લાગવાથી ભારતવાસીઓએ વર્તમાન અક્રમ શોધી કાઢ્યો, જેમાં ૧ થી ૯ સુધીના નવ અંકો અને ખાલી સ્થાનસૂચક શૂન્ય (૦) આ દશ ચિહ્નોથી અંકવિદ્યાનો સંપૂર્ણ વ્યવહાર ચાલી શકે છે. આ અક્ષરોનો ક્રમ જગતે ભારતવર્ષ પાસેથી જ જાણ્યો છે અને વર્તમાન સમયમાં ગણિત તથા એનાથી મુખ્ય ધરાવનાર ખીજા શાસ્ત્રોમાં પ્રગતિ થઈ છે એ આ અંકોની શોધને આભારી છે.

આ બે બાબતો ઉપરથી પ્રાચીન ભારતીય આર્થ પ્રજ્ઞની બુદ્ધિ અને વિદ્યા સંબંધીની ઉત્તમ દશાનું અનુમાન થાય છે

ભારતીય સહ્યતા અને લેખનકળા

ભારતવર્ષના આઘ લેખકો અને સાહિત્યકારો સામે જે જે વસ્તુઓ હતી તેમાં વૃક્ષો મુખ્ય હતાં. તેઓએ લખવાની પ્રેરણા થતા વૃક્ષોના પાંદડાનો ઉપયોગ કર્યો હતો જેના ઉપર લખાતું તે સાધનના અર્થમાં 'પર્ણ' કે 'પત્ર' શબ્દનો ઉપયોગ કરાતો હતો, જે આજસુધી 'પાનું' કે 'પત્તું' શબ્દમાં જળવાયેલો છે. એ પર્ણ કે પત્ર શબ્દ જ સૂચવે છે કે આપણે ત્યાં પ્રાચીન સમયમાં એના વાચ્યાર્થનો જ લખવાના વાહન તરીકે ઉપયોગ થતો હતો તદુપરાંત લેખ્ય અંશોના જુદાજુદા વિભાગો જણાવવા માટે તે તે અંશોને રકઢ, કાંડ, શાખા, વહી, સૂત્ર વગેરે નામો આપ્યા, જે વૃક્ષના અંશવિશેષોને ઓળખાવવા માટે પહેલેથી પ્રસિદ્ધ હતા. આ રીતે 'એક યુગમાં ભારતીય વનનિવાસસભ્યતા અને લેખનકળા વચ્ચે ગાઢ સગાઈ જમી હતી' એ વાત ભૂલી શકાય તેમ નથી.

ભારતીય લેખનસામગ્રી

પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષના જેટલી લેખનસામગ્રી કોઈપણ દેશમાં ન હતી કુદરતે અહીં તાડપત્ર અને ભોજપત્ર વિપુલ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કર્યાં છે. મિસરના 'પેપાયરસ'ની^૯ જેમ તેમને ઊગાડવા

૯ 'પેપાયરસ' એક જાતના છોડનું નામ છે તેનો પાક 'મિસર'માં ઘણા પ્રાચીન કાળથી થતો હતો આ છોડ ચાર હાથ ઊંચો અને એના થડીઆની સરાખડીનો ભાગ ત્રિકોણ આકૃતિનો થતો હતો, જેમાંથી ઠાઠ ઈંચથી લઈ ૬૦ ઈંચ સુધીની લંબાઈના ટુકડાઓ કાપવામાં આવતા હતા એની છાલની બહુ જ સાકડી ચીપો નીકળતી હતી, જેને ચોખાની લાહી આદિથી એકબીજા સાથે ચોટાડીને પાના બનાવવામાં આવતા હતા આ પાનાઓને દબાવીને સૂકવવા હતા બ્યારે એ તદ્દન સુકાડ જતા ત્યારે તેમને હાથીઠાંત અથવા શખ આદિથી ઘૂંટીને સુવાળા અને સરખા બનાવતા હતા તે પછી એ લખવા લાયક બનતા હતા આ રીતે તૈયાર કરેલા પાનાઓને યુરોપવાસીઓ 'પેપાયરસ' કહે છે આના ઉપર જ તેઓ પુસ્તક, ચિઠ્ઠી વગેરે લખતા હતા, કેમકે તે જમાનામાં કાગળ તરીકે આ જ કામ આવતા હતા. આ રીતે તૈયાર થયેલા પેપાયરસો અત્યંત ટૂંકા થતા હોઈ તેના કટલા થે પાનાને એકબીજા સાથે ચોટાડીને લાખા લાખા પેપાયરસો પણ બનાવતા હતા, જે મિસરની પ્રાચીન સામગ્રીમાં મળે છે.

પડતાં ન હતાં. ભારતવાસીઓ રૂમાંથી કાગળ બનાવવાનું ઈસ. પૂર્વે ત્રીજા ચોથા સૈકાથી જાણી ગયા હતા. પુરાણોમાં પુસ્તકો લખાવીને દાન કરવાનું મોટું પુણ્ય માનવામાં આવ્યું છે. ચીની યાત્રી હુએન્ટસંગ અહીંથી ચીન પાછો ફરતી વખતે વીસ ઘોડાઓ ઉપર પુસ્તકો લાદીને પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો, જેમાં ૬૫૭ જુદાજુદા ગ્રંથો હતા. મધ્યભારતનો શ્રમણ પુણ્યોપાય ઈસ. ૬૫૫માં પંદરસો કરતાં વધારે પુસ્તકો લઈ ચીન ગયો હતો. આ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ યુરોપ કે અમેરિકાના લક્ષ્મીપતિઓ ન હતા કે રૂપીઆની થેલીઓ ખોલીને પુસ્તકો ખરીદે. એ બધાં પુસ્તકો તેમને ગૃહસ્થો, ભિક્ષુઓ, મઠો અથવા રાજાઓ તરફથી દાન જ મળ્યા હશે. જ્યારે માત્ર દાનમાં ને દાનમાં જ આટલા પુસ્તકો આપવામાં આવ્યા તો સહેજે અનુમાન કરી શકાય છે કે લિખિત પુસ્તકો અને વિવિધ પ્રકારની લેખનસામગ્રીની ભારતવર્ષમાં કેટલી પ્રચુરતા હશે !

જૈન લેખનકળા

પ્રસંગોપાત ભારતીય આર્ય સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવતી લેખનકળાનો સક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યા પછી હવે ‘જૈન લેખનકળા’ના મુખ્ય વિષય તરફ આપણે આવીએ. પરંતુ એને અંગે અમારૂં વક્તવ્ય રજૂ કરતાં પહેલા જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ લેખનકળા ક્યારે અને શા માટે સ્વીકારી અને એનો સ્વીકાર કર્યા અગાઉ જૈન શ્રમણોની પોતાના પઠનપાઠનને અંગે શી વ્યવસ્થા હતી એ આપણે જોઈએ.

લેખનકળાના સ્વીકાર પહેલાં જૈન શ્રમણોનું પઠન-પાઠન

ત્યાગધર્મની ઉચ્ચ કક્ષાને સાધનાર જૈન શ્રમણો પરિગ્રહભીરુ હોઈ જેમ અને તેમ ઓછામાં ઓછા વસ્તુના પરિગ્રહથી અથવા સાધનોથી પોતાનો નિર્વાહ કરી લેતા હતા, તેમજ તે જમાનામાં પ્રત્યેક વિષયને મુખપાઠ રાખવાની ને મુખપાઠ ભણવા-ભણાવવાની પદ્ધતિ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં હોવા ઉપરાંત જૈનશ્રમણોની પરિગ્રહને લગતી વ્યાખ્યા પણ અતિ ઝીણવટભરી હતી કે અધ્યયન-અધ્યાપન માટેનાં પુસ્તકાદિ જેવા સાધનો લેવા એ પણ અસંયમરૂપ અર્થાત્ ત્યાગધર્મને હાનિ પહોંચાડનાર તેમજ પાપરૂપ^{૧૦} મનાતું. કારણ એ હતું કે જૈન શ્રમણો બુદ્ધિસપન્ન તેમજ અદ્ભુત સ્મરણશક્તિવાળા

આવે છે આ પેપાયરસો કા તો લાકડાની પેટ્ટીમાં મુરક્ષિત રીતે રાખેલા મૃતકોના હાથમાં રાખેલા હોય છે અથવા તેમના શરીર ઉપર લપેટેલા હોય છે મિસરમાં ઈસ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ લગલગના એવા પેપાયરસો મળે છે લખવાની કુદરતી સામગ્રી મુલલ ન હોવાને કારણે યુરોપવાસીઓ ખૂબ પરિશ્રમપૂર્વક ઉપરોક્ત છોડની છાવને ચોટાડીચોટાડીને પાના બનાવતા હતા ભા. સિ. પૂ. ૧૬ ટિ. ૧

૧૦ (ક) નિશીથિમાન્ય તથા કલ્પમાન્યમાં જણાવ્યું છે કે

‘પોત્યગ જિણ દિટ્ટતો, વગ્ગુર લેવે ય જાલ ચ્ચેકે ય !’

અર્થાત્—“શિકારીઓના ફાસલામાં સપડાએલું હરણ, તેલ વગેરેમાં પડેલી માખ, નળમાં પકડાએલા માછલા વગેરે તેમાંથી છટકી નહીં બચી શકે છે, પણ પુસ્તકના વચમાં ફસાઈ ગએલા જીવો બચી શકતા નથી તેથી પુસ્તક રાખનાર શ્રમણોના સયમને હાનિ પહોંચે છે”

આ પછી આગળ ચાલતા કેવળ મોહને ખાતર પુત્રકનો સંગ્રહ કરનાર, લખનાર, પુટનકોની બાંધછોડ કરનાર

હોઈ તેમને પુસ્તકાદિનો પરિગ્રહ કરવાનું કશું જ કારણ નહોતું. અને જો આ દશામાં તેઓ પુસ્તકાદિનો સગ્રહ કરે તો તેમને માટે કેવળ મમત્વ સિવાય બીજું કશું જ કારણ કદપી ન શકાય. અહીં એમ પૂછવામા આવે કે ‘શું તે જમાનામાં બધા જે જૈન શ્રમણો એકસરખા બુદ્ધિશાળી તેમજ યાદશક્તિવાળા હતા?’ તો અમે કહીશું કે ‘નહિ’; પરંતુ તે માટે તે જમાનામાં જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિના સૂત્રધાર સ્થવિરોએ જૈન શ્રમણસંઘનું બંધારણ કુલ-ગણ-સંઘને^{૧૧} લગતી વિશાળ યોજનારૂપે વ્યવસ્થિત કરેલું હોઈ તેના આશ્રય નીચે અલ્પ-મધ્યમ બુદ્ધિવાળા શ્રમણોનાં પઠન-પાઠનને લગતી વ્યવસ્થા, પુસ્તકાદિનો પરિગ્રહ કર્યા સિવાય પણ, અખડ રીતે ચાલતી હતી. આ સિવાય જૈન સ્થવિરોએ ‘લિક્ષુમંઘાટક’ની અર્થાત્ ‘લિક્ષુયુગલ’ની અથવા ‘લિક્ષુસમૂહ’ની વ્યવસ્થાને પણ સ્થાન આપ્યું હતું, એટલેકે અલ્પબુદ્ધિવાળા શ્રમણને મળતાવડા સ્વભાવવાળા શાત બુદ્ધિમાન લિક્ષુને સોંપી દેતા. દરેકને યુગલરૂપે વહેચવામા આવતા એમ જ ન હતું. પ્રસંગ જોઈ યોગ્યતાનુસાર વધારે પણ સોંપવામાં આવતા અને ત્યારે એ ‘સાધુસંઘાટક’મા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર વગેરે જેવા જોખમદાર પદવીધરોની યોજના કરવામાં આવતી હતી. સામાન્ય રીતે ‘લિક્ષુસંઘાટક’ની^{૧૨} વ્યવસ્થા એવી રીતની રહેતી કે જ્યારે કોઈ પણ લિક્ષુને કાંઈ પણ કામ કરવું હોય,—અર્થાત્ સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, પઠન-પાઠન, બહાર જવું-આવવું, આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સ્થવિર આદિના હુકમને પહોંચી વળવું ઇત્યાદિ પૈકી કાંઈ પણ કરવું હોય,—ત્યારે તેણે ઓછામાં ઓછા યુગલરૂપે રહીને કરવું જોઈએ, જેથી એક-

જૈન શ્રમણ માટે પ્રાયશ્ચિતો કહેલા છે

‘જત્તિયગેત્તા વારા, મુચ્ચતિ બંધતિ વ જત્તિયા વારા ।

જતિ અવ્વરાણિ લિહતિ વ, તત્તિ લહુગા જ ચ આવજ્જે ॥’

(સ્વ) દશવૈકાલિકચૂર્ણીમા જણાવ્યું છે કે ‘પુસ્તકો રાખવાથી અસંયમ થાય છે.’

‘પોત્થણ્ણુ ઘેપતણ્ણુ અસંજમો ભવહિ ।’—પત્ર ૨૧

૧૧ જૈન શ્રમણસંસ્થાનું સૂત્ર વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવા માટે તેમાં કુલ, ગણ અને સંઘને લગતી વ્યવસ્થા હતી અને સંઘાટકની યોજના પણ ઘડવામાં આવી હતી. સંઘાટકની યોજના યુગલરૂપે પણ હતી અને સમુદાયરૂપે પણ હતી. સમુદાયરૂપે ‘સાધુ-સંઘાટક’ને ‘ગચ્છ’ એ નામથી ઓળખતા. પરસ્પર સબંધ ધરાવતા ગચ્છો, કુલો અને ગણોને અનુક્રમે કુલ, ગણ અને મઘ એ નામથી ઓળખતા. એ ગચ્છો, કુલો અને ગણો ઉપર કામુ રાખવા માટે એક એક સ્થવિર શ્રમણની નીમણૂક થતી, જેમને અનુક્રમે કુલાચાર્ય, ગણાચાર્ય અને સંઘાચાર્ય તરીકે માનવામાં આવતા. સમગ્ર શ્રમણસંસ્થા ઉપર છેવટની મત્તા ધરાવનાર સમર્થ મહાપુરુષ ‘સંઘાચાર્ય’ છે એમની સત્તા અને આજ્ઞા સમસ્ત શ્રમણસંસ્થા ઉપર પ્રવર્તતાં અને મહત્ત્વનાં કાર્યોના અંતિમ નિર્ણયો તેમના હાથમાં રહેતા, એટલું જ નહિ પણ એમના એ નિર્ણયો સર્વમાન્ય કરવામાં આવતા.

૧૨ (ક) ‘નેપાલવ્રત્તણીય ય મદ્વાહુસામી અચ્છતિ ચોદસપુવ્વી, તેસિ સંઘેણ પત્થવિત્તો સઘાડઓ ‘દિટ્ઠિવાદ વાણિ ત્તિ । x x x x x પઢિનિયત્તેહિ સંઘસ્મ અવ્વત્તા । તેહિ અણ્ણો વિ સઘાડઓ વિસજ્જિતો ।’

—આવદ્યકચૂર્ણિ ભાગ ૨ પત્ર ૧૮૭

(સ્વ) ‘તત્થ ણ્ણો સઘાડગો મદ્વાણ સિટ્ઠિમજ્જાણ ઘર મિક્ખતો અતિગતો ॥’

આવદ્યકચૂર્ણિ ભાગ ૨ પત્ર ૧૫૭

ખીજને કાર્ય કરવામાં સરળતા રહે અને તે સાથે કોષનામાં કોઈ પણ જાતની શિથિલતા પ્રવેશવા પામે નહિ.

જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ દ્વારા લેખનકળાનો સ્વીકાર

જ્યાંસુધી જૈન શ્રમણો બુદ્ધિશાળી અને યાદશક્તિવાળા હતા તેમજ તેમનામાં ઉપર ટૂંકમાં જણાવ્યા પ્રમાણેની સંઘ અને સંઘાટકની વ્યવસ્થા વ્યવસ્થિતપણે ચાલુ હતી ત્યાંસુધી તેમને પુસ્તકોનો પરિગ્રહ કરવાની કે લેખનકળા તરફ નજર દોડાવવાની લેશ પણ જરૂરીઆત જણાઈ નહોતી, પરંતુ એક પછી એક ઉપસ્થિત થતા બારબાર વર્ષો લયંકર દુકાળોને લીધે^{૧૩} જૈન શ્રમણોને લિક્ષા વગેરે મળવા અશક્ય થયા અને પરિણામે તેમનામાં સ્વાધ્યાય, પઠન-પાઠન આદિ વિષયક શિથિલતા દાખલ થતા તેઓ જૈન આગમોને ભૂલવા લાગ્યા. આ સ્થિતિમા પણ જૈન શ્રમણોએ સંઘસમવાય—સંઘના મેળાવડાઓ કરી ભૂલાઈ જતાં જૈન આગમોને વાચના દ્વારા કેટલી યે વાર પૂર્ણ કરી લીધાં અથવા સાંધી લીધાં. તેમ છતાં કાળના પ્રભાવે જૈન શ્રમણોની યાદદાસ્તી મોટા પાયા પર ધસાતી ચાલી, એટલું જ નહિ પણ તે સાથે દેવની પ્રતિકૂલતાને લઈ તે યુગમા એક પછી એક એમ અનેક શ્રુતધર સ્થવિર આચાર્યો એકીસાથે પરલોકવાસી^{૧૪} થતા ચાલ્યા, ત્યારે વીર સવત ૯૮૦ માં સ્થવિર આચાર્ય દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણ આદિ સ્થવિરોના આધિપત્ય નીચે વલ્લભીપુર—વળામાં જૈન આગમોના સાર્વત્રિક લેખનને અંગે વિચાર કરવા માટે ‘સંઘસમવાય’ કરવામાં આવ્યો.^{૧૫} આ સંઘ-સમિતિમા તે યુગના સમર્થ લિશ્તુસ્થવિરો અને સંભવ પ્રમાણે દેશ-વિદેશના માન્ય શ્રમણોપાસકો^{૧૬} પણ સામેલ હતા. આ એકત્રિત થએલા ‘સંઘસમવસરણ’મા પરસ્પર મત્રણા કરી જૈન આગમોને

૧૩ જૈન આગમો પુસ્તકાકૃત થયા પહેલા ચાર બારવર્ષો દુકાળ પડ્યાની નોંધ જૈન સાહિત્યમા મળે છે એક સ્થવિર આચાર્ય-લક્ષ્મણના સમયમા, બીજો સ્થવિર આચાર્યમહાગિરિ-આચાર્યસુહસ્તિના વખતમા, ત્રીજો વજ્રસ્વામિના મૃત્યુ સમય દરમિયાન અને ચોથો સ્કંદિલાચાર્ય-નાગાર્જુનાચાર્યના જમાનામા.

‘इतो य वइरसामी दक्खिणावहे विहरति, दुब्भिक्खं च जाय वारसवारिसगं, सव्वतो समंता छिन्नपंथा, निराधारं जात । ताहे वइरसामी विज्जाए आहड पिड तद्विवसं आणेति ॥’—આવશ્યકચૂર્ણી ભાગ ૧ પત્ર ૪૦૪.

દુકાળના ખીલ ઉલ્લેખો માટે જુઓ ટિ. ૧૪, ૧૬, ૧૮, ૧૯

૧૪ ‘अण्णे भणति—जहा सुतं णो णट्ठं तम्मि दुब्भिक्खकाले, जे पहाणा अणुओगधरा ते विणट्ठा ॥’

—નિન્દીચૂર્ણી પત્ર ૮.

૧૫

वलह्मिपुरम्मि णयरे, देविड्डीपमुहसयलसवेहि ।

पुत्थे आगम लिह्मिओ, नवसयअसियाओ वीराओ ॥

૧૬ ‘પારલિપુત્રી’ વાચના પ્રસંગે શ્રાવકો હાજર હોવાની વાત જીવાનુશાસન ગ્રાંથ ૮૪ની ટીકામા છે—

‘श्रीवीरस्वामिनो मोक्षगतस्य दुष्कालो महान् सञ्चत । ततः सर्वोऽपि साधुवर्ग एकत्र मिलित , भणित च परस्परम्—कस्य किमागच्छति ? । यावन्न कस्यापि पूर्वाणि समागच्छन्ति । तत आवकैर्विज्ञाते भणित तैः, यथा—कुत्र साम्प्रतं पूर्वाणि सन्ति ? । तैर्भणितम्—भद्रबाहुस्वामिनि । ततः सर्वसघसमुदायेन पर्यालोच्य प्रेषितः तत्समीपे साधुसघाटक.’ इत्यादि ।

લિપિબદ્ધ કરવાનો અર્થાત્ પુસ્તકારૂઢ કરવાનો નિરધાર કરવામા આવ્યો. આ નિર્ણય જાહેર થતા જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિને કહો, જૈન લિક્ષુઓને કહો. યા જૈન સપ્રદાયને કહો, લેખનકળા અને તેના સાધનો એકઠાં કરાવવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ અને તે એકઠા કરવા પણ લાગ્યાં. જેમ-જેમ જૈન લિક્ષુઓની યાદદાસ્તીમા દિન-પ્રતિદિન ઘટાડો થતો ગયો અને મૂળ આગમોને મદદગાર અવાતર આગમો, નિર્ધુક્તિ-સંગ્રહણી-લાખ્ય-ચૂર્ણિરૂપ વ્યાખ્યાગ્રંથો તેમજ સ્વતંત્ર વિધિવિધ પ્રકારનો વિશાળ સાહિત્યરાશિ રચવા-લખવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો ગયો. તેમતેમ લેખનકળાની સાથેસાથે તેનાં સાધનોની વિવિધતા અને ઉપયોગિતામા વધારો થતો ગયો. પરિણામે જૈન શ્રમણો પોતે પણ એ સાધનોનો સંગ્રહ કરવા લાગ્યા. એટલુ જ નહિ પણ જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ, જે એક કાળે પુસ્તકાદિનો પરિગ્રહ કરવાની વાતને મહાપાપ તરીકે માનતી હતી અને તે બદલ કડકમાં કડક દડ-પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવતી હતી, તે જ સંસ્કૃતિનો વારસો ધરાવનાર તેના સત્તાનભૂત સ્થવિરોને નવેસરથી એમ નોધવાની જરૂર પડી કે ‘બુદ્ધિ,^{૧૭} સમજ અને યાદશક્તિની ખામીને કારણે તેમજ કાલિકશ્રુતાદિની નિર્ધુક્તિના કોશને માટે પાત્ર પ્રકારનાં પુસ્તકો લઘુ શકાય છે અને તે લેવામા સંયમની વૃદ્ધિ છે.’

જૈન સંઘસમવાય અને વાચનાઓ

ઉપર અમે જે જૈન સંઘસમવાય અને વાચનાઓનો ઉલ્લેખ કરી ગયા તેનો અહીં ટૂંક પરિચય આપવો આવશ્યક માનીએ છીએ. ‘સંઘસમવાય’નો અર્થ ‘સંઘનો મેળાવડો’ અથવા ‘સંઘસમ્મેલન થાય છે અને ‘વાચના’નો અર્થ ‘ભણાવવું’ થાય છે. આચાર્ય પોતાના શિષ્યોને સૂત્ર, અર્થ વગેરે ભણાવે છે એને જૈન પરિભાષામા ‘વાચના’ કહેવામા આવે છે. સામાન્ય રીતે સંઘસમવાયો ઘણે પ્રસંગે થતા રહે છે, પરંતુ જૈન સંપ્રદાયમા જૈન આગમોના વાચન, અનુસધાન અને લેખન નિમિત્તે મળી એકંદરે ચાર યાદગાર મહાન સંઘસમવાયો થયા છે, એ પૈકીના પહેલા ત્રણ સંઘસમવાયો જૈન આગમોના વાચન અને અનુસધાન નિમિત્તે થયા છે અને ચોથો સંઘસમવાય તેના લેખન નિમિત્તે થયો છે. પહેલો સંઘસમવાય ચૌદપૂર્વધર સ્થવિર આચાર્ય ભદ્રબાહુના જમાનામા વીર સવત ૧૬૦ ની આસપાસ જૈન સ્થવિરોના આધિપત્ય નીચે પાટલિપુત્રમા થયો હતો. તે સમયે થએલ જૈન આગમોની વાચનાને ‘પાટલિપુત્રી વાચના’ એ નામથી ઓળખવામાં આવે^{૧૮} છે. બીજો અને ત્રીજો સંઘસમવાય

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે-દરેક મહત્વના સંઘસમવાયોમા સભાવિત શ્રાવકોની હાજરી માન્ય હતી

૧૭ (ક) ‘ઘેપ્પતિ પોત્થગપ્પગ, કાલિગણિજ્જુત્તિકોસટ્ટા ॥’—નિશીથભાષ્ય ૩૦ ૧૨.

(ખ) ‘મેહા-ઓગહણ-ધારણાદિપરિહાણિ જાણિઝ્ઞ, કાલિયસુચિજ્જુત્તિનિમિત્ત વા પોત્થગપ્પગં ઘેપ્પતિ । કોસો ત્તિ સમુદાઓ ॥’—નિશીથચૂર્ણી.

(ગ) ‘કાલ પુણ પઙ્કચ ચરણકરણટ્ટા અબ્બોચ્છિત્તિનિમિત્ત ચ ગેણ્દમાણસ્સ પોત્થા સંજમો ભવહ ।’

—દશવૈકાલિકચૂર્ણી પત્ર ૨૧.

૧૮ ‘તમ્મિ ય કાલે વારસવરિસો દુક્કાલો ઉવટ્ઠિતો । સંજતાં ઇતો ઇતો ય સમુદ્ધતીરે ગચ્છિત્તા પુણરવિ પાહલિ-પુત્તે મિલિતા । તેસિ અણ્ણસ્સ ઉદ્દેસઓ, અણ્ણસ્સ સ્વંહ, એવ સઘાહિત્તેહિ એકારસ અગાણિ સઘાતિતાણિ,

એકીકાળે સ્થવિર આર્ય સ્કંદિલ અને સ્થવિર આર્ય નાગાર્જુનના પ્રમુખપણામા વીરનિર્વાણ સવત ૮૨૭થી ૮૪૦ સુધીના કોઇ વર્ષમા અનુક્રમે મથુરા અને વલ્લભીમા થયા હતા. આ બે સંઘસમવાયોમા થયેલ આગમવાચના અને આગમોના અનુસંધાનને અનુક્રમે ‘માથુરી’ અને ‘વાલ્લભી’ વાચના તરીકે ઓળખવામા આવે છે.^{૧૯} એથી સંઘસમવાય વીર સંવત ૯૮૦મા પુસ્તકલેખન નિમિત્તે સ્થવિર આર્ય દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણના આધિપત્યમા વલ્લભીમા મળ્યો હતો. કેટલાકો વલ્લભીમાં થયેલ આ પુસ્તકલેખનને ‘વલ્લભી’ વાચના તરીકે જણાવે છે, પરંતુ એ માન્યતા તદ્દન ભૂલ-ભરેલી છે. કારણ કે સ્થવિર આર્ય દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણના પ્રમુખપણા નીચે વલ્લભીમાં મળેલ સંઘસમવાયમાં માત્ર પુસ્તકલેખનની પ્રવૃત્તિને અંગે જ વિચાર અને નિર્ણય કરવામા આવ્યો હતો. પુસ્તકલેખનને જુદી વાચના તરીકે ઓળખાવવાનું કશું જ કારણ ન હોઇ શકે.^{૨૦}

દિટ્ઠિવાદો નત્થિ । નેપાલવત્તિણીએ ય મહ્વાહુસામી અચ્છતિ ચોદસપુવ્વી, તેસિ સઘેળ પત્યવિતો સઘાહઓ ‘દિટ્ઠિવાદ વાણ્હિ’ ત્તિ । ગતો, નિવેદિત સઘકજ્જ । ત તે ભળંતિ—દુક્કાલનિમિત્ત મહાપાળ ન પવિટ્ઠો મિ તો ન જાતિ વાયળ દાતુ । પહિનિયત્તેહિ સઘસ્સ અવ્ખાત । તેહિ અળ્ળો વિ સઘાહઓ વિસજ્જિતો—જો સઘસ્સ આળ અતિક્કમતિ તસ્સ કો દહો ? । તો અવ્ખાઈ—ઉગ્ગાહિજ્જઈ । તે ભળંતે—મા ઉગ્ગાહેહ, પેસેહ મેહાવી, સત્ત પાહિપુચ્છગાણિ દેમિ ।’—આવશ્યકચૂર્ણી ભાગ ૨, પત્ર ૧૮૭.

૧૯ (ક) ‘વારસસવચ્છરીએ મટ્તે દુલ્ભિવ્વકાલે ભિવ્વટ્ઠા અળ્ળતો ઠિતાળ ગહળ-ગુળળા-ડણપેહાડભાવતો સુતે વિપ્પળટ્ટે પુળો સુભિવ્વકાલે જાતે મધુરાએ મટ્તે સાધુસમુદાએ રુદિલાયરિયપ્પમુહસઘેળ જો જ સમરઈ ત્તિ એવ સઘહિત કાલિતસુતં । જમ્હા ય એત મધુગય કત તમ્હા માધુરા વાયળા ભળ્ળતિ । x x x x x અળ્ળે ભળતિ—જહા સુત ણો ણટ્ઠ તમ્મિ દુલ્ભિવ્વકાલે, જે અળ્ળે પહાળા અણુયોગધરા તે વિળટ્ઠા, એળે રુદિલાયરિએ સઘરે, તેળ મધુરાએ અણુયોગો પુળ સાધૂળ પવત્તિઓ ત્તિ સા માધુરા વાયળા ભળ્ળતિ ।’
—નન્દીચૂર્ણી પત્ર ૮

(ખ) ‘અત્થિ મહુરાડરીએ સુયસમિદ્ધો રુદિલો નામ સૂરી, તહા વલ્લહિનયરીએ નાગજ્જુળો નામ સૂરી । તેહિ ય જાએ વારસવરિસાએ દુક્કાલે નિવ્વહભાવઓ વિફુટ્ઠિ (૧) કાઠળ પેસિયા દિસોદિસિ સાહવો । ગમિહ ચ વહવિ દુત્થં તે પુળો મિલિયા સુગાલે । જાવ સજ્જાયતિ તાવ રંહુરુદ્ધીદ્ધય પુવ્વાહીયં । તતો મા સુય-વોચ્છિત્તી હોહ ત્તે પારદ્ધો સૂરીહિ સિદ્ધંતુદ્ધારો । તત્થ વિ જ ન વીસરિય ત તહેવ સઠવિય । પમ્હુટ્ઠાણં ઊળ પુવ્વાવરાવહતસુતત્થાણસારઓ કયા સઘહળા ।’—કહાવલી લિખિત પ્રતિ ।

(ગ) ‘ઇહ હિ સ્કન્દિલાચાર્યપ્રવૃત્તૌ દુષ્પમાનુભાવતો દુર્ભિક્ષપ્રવૃત્ત્યા સાધૂનાં પઠનગુણનાદિક સર્વમાયનેશત્ । તતો દુર્ભિક્ષાતિક્રમે સુભિક્ષપ્રવૃત્તૌ દ્વયો. સઘયોર્મેલાપકોડભવત્ । તદ્યથા—एको वलभ्याम्, एको मथुरायाम् । तत्र च सूत्रार्थसघटने परस्पर वाचनाभेदो जातः ।’—જ્યોતિષ્કરકટીકાપત્ર ૪૧ ।

૨૦ આ વાચનાઓના વિસ્તૃત અને પાકિત્યપૂર્ણ પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભાગ ૧૦મા પ્રસિદ્ધ થયેલો શ્રીમાન કલ્યાણવિનયજ્ઞના ‘વીરનિર્વાણસવત ઔર કાલગચુના’શીર્ષક લેખ પૃ ૬૩થી જોવો.

ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા

દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ અને પુસ્તકલેખન

‘સ્થવિર આર્ય દેવદ્વિગણિએ સંઘસમવાય કરી પુસ્તકલેખનની શરૂઆત કરી’ એ વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં તે પહેલા જૈન આગમો લખાયા હતાં કે નહિ એ જાણવું જરૂરી છે. આચાર્ય શ્રીકેમચંદે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજા ટીકામાં જણાવ્યું છે કે ‘જિનવચ્ચં ચ દુષ્પમાકાલવશાદુચ્છિન્નપ્રાયમિતિ મત્વા ભગવદ્ગિર્નાગાર્જુન-સ્કન્દિલાચાર્યપ્રમૃતિભિઃ પુસ્તકેષુ ન્યસ્તમ્ અર્થાત્ દુ પમાકાળના પ્રભાવથી જિનવચનને નાશ પામતું જોઈ લગવાન નાગાર્જુન, સ્કન્દિલાચાર્ય વગેરેએ પુસ્તકમાં લખ્યું.’ આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે શ્રીમાન્ દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ પહેલાં પણ જૈન આગમો પુસ્તક રૂપે લખાયાં હતા; તેમ છતાં જૈન આગમોને પુસ્તકરૂઢ કરનાર તરીકે શ્રીમાન્ દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણનું નામ મશહૂર છે તેનું મુખ્ય કારણ અમને એ જણાય છે કે માથુરી અને વલ્લભી વાચનાના સૂત્રધાર બેસ્થવિરો—આર્યસંકલિ અને આર્યનાગાર્જુન વૃદ્ધાવસ્થાદિ કારણોને લઈ પરસ્પર નહિ મળી શકવાને લીધે તેમની વાચનાઓમાં જે મહત્વના પાઠભેદો રહ્યા હશે એ બધાનું, તે તે વાચનાના અનુયાયી સ્થવિરોને એકત્ર કરી સર્વમાન્ય રીતે પ્રામાણિક સંશોધન અને વ્યવસ્થા કરવાપૂર્વક તેમણે જૈન આગમોને પુસ્તક રૂપે લખાવ્યાં હશે, એ હોવું જોઈએ બીજું કારણ સંભવતઃ એ હોવું જોઈએ કે દેવદ્વિગણિના પુસ્તકલેખન પહેલાંનું પુસ્તકલેખન સર્વમાન્ય અને સાર્વત્રિક નહિ થઈ શક્યું હોય, તેમજ આગમ સિવાયના બીજાં શાસ્ત્રોના લેખન તરફ લક્ષ્ય નહિ અપાયું હોય, જેના તરફ પણ શ્રીમાન્ દેવદ્વિગણિએ ખાસ ધ્યાન આપ્યું હશે. તેમ છતાં અમે ઉપર જણાવ્યું તેમ તેઓની પ્રસિદ્ધિ તો ‘પુત્યે આગમ લિહિઓ’ એ વચનાનુસાર આગમલેખન માટે જ છે.

અનુયોગદ્વારસૂત્ર^{૨૧}માં પત્ર-પુસ્તક રૂપે લખેલ શ્રુતને દ્રવ્યશ્રુત તરીકે ઓળખાવ્યું છે. એ જોતાં સહેજે એમ લાગે ખરૂં કે સ્થવિર આર્યરક્ષિતના જમાનામાં પણ આગમો પુસ્તકરૂપે લખાતા હશે. પરંતુ અમને લાગે છે કે—એ ઉપલક્ષણ અને સંભવ માત્ર જ હોવું જોઈએ, સિવાય સ્થવિર આર્યરક્ષિતના જમાનામાં જૈન આગમો પુસ્તક રૂપે લખાવાનો સંભવ અમને લાગતો નથી.

જૈન લેખનકળાનાં પ્રાચીન સાધનો

જૈન સંસ્કૃતિએ લેખનકળાને ક્યારે અને કેમ સ્વીકારી, એ જણાવ્યા પછી પુસ્તકલેખનના આરંભ સમયે તેણે કઈ લિપિને સ્થાન આપ્યું હશે, શાના ઉપર પુસ્તકો લખ્યાં હશે, પુસ્તકો લખવા માટે કઈ જાતની અને કયા રંગની શાહી પસંદ કરવામાં આવી હશે, શા વડે પુસ્તકો લખ્યા હશે, એ પુસ્તકોને કેવી રીતે રાખવામાં આવતાં હશે, એના બચાવના સાધનો કયા કયાં હશે, ઇલાદિ અનેક જિજ્ઞાસાઓને પૂરે તેવી વ્યવસ્થા નોંધ આપણને એકીસાથે કોઈપણ સ્થળેથી મળી શકે તેમ નથી, તોપણ જૈન સૂત્ર, લાખ્ય, ચૂર્ણી આદિ જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પ્રસંગવશાત્ જે

^{૨૧} ‘સે ક્વિ ત જાણયસરીર-મનિયસરીરવદ્ધરિત્તં દવ્વહુય ? પત્તયપોત્તયલિહિય ।’ પત્ર ૩૪-૧ ।

ટ્રેટલીક સૂચક અને મહત્વની નોંધો થએલી છે તેને આધારે તે સમયની લેખનકળા અને તેના સાધનો ઉપર પ્રકાશ પાડે તેવું આપણને ઘણું ઘણું જાણવા મળે છે.

લિપિ

મગધતીસૂત્ર નામના જૈન અંગઆગમના પ્રારંભમાં, પ્રથમ પંચપરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કર્યા પછી તરત જ નમો વમ્મીએ લિવીએ એ રીતે ‘બ્રાહ્મી’ લિપિને નમસ્કાર કરવામા આવ્યો છે. એ નમસ્કાર જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ પુસ્તકલેખનના આરંભ સમયે જે લિપિને સ્થાન આપ્યું તેનો સૂચક છે. જેમ બૌદ્ધ સાહિત્ય બ્રાહ્મી, ખરોડ્ડી, ધર્મીઝ, સિંહાલીઝ, ટિબ્બેટન, ચાઇનીઝ આદિ અનેક દેશવિદેશની લિપિલિપિ લિપિઓમાં લખાયું છે એ રીતે જૈન પ્રજા દ્વારા જૈન આગમ આદિ સાહિત્ય બ્રાહ્મી લિપિ સિવાયની બીજી કોઈપણ લિપિમાં લખાએલું હોવાનો કે મળવાનો સંભવ નથી. અમે પ્રથમ કહી આવ્યા તેમ બ્રાહ્મી લિપિમાં અનેક લિપિઓ જન્મી છે એટલે અહીં બ્રાહ્મી લિપિથી દેવનાગરીને મળતી બ્રાહ્મી લિપિ એમ કહેવાનો અમારો આશય છે.

મગધની ભૂમિ પર ઉપરાઉપરી આવી પડતા લયકર દુકાળો અને દાર્શનિક તેમજ સાપ્રદાયિક સંઘર્ષણ-અથડામણી અને કલહને પરિણામે ક્રમેક્રમે જૈન શ્રમણોએ પોતાની માન્ય મગધ-ભૂમિનો સદાને માટે ત્યાગ કરી સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમાં કાંઈક સ્થાયી આશ્રય લીધા પછી એ ભૂમિમાં જૈન ધર્મના મૂળ ઊંડા રોપી એને પોતાના કેન્દ્ર તરીકે બનાવી. એ જ ભૂમિમાં પ્રસંગ પડતા સ્થવિર આર્ય દેવર્દિગણે ક્ષમાશ્રમણે પોતાના આધિપત્ય નીચે સંઘસમવાય એકત્ર કરી નક્કો કર્યું કે જૈન આગમોને લિપિબદ્ધ કર્યા સિવાય સાધુજીવીઓના સાધુજીવનો અને જૈન ધર્મ લાંબા સમય સુધી ટકી શકશે નહિ. આ મુજબના સૌરાષ્ટ્રભૂમિમાં થએલ નિર્ણયને અંતે એ જ પ્રદેશમાં શરૂ કરેલ પુસ્તકલેખન ત્યાંની સંસ્કૃતિને અનુકૂળ લિપિમાં જ થાય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે ‘જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિએ ગ્રંથલેખન માટે નાગરી લિપિને મળતી બ્રાહ્મી લિપિને પસંદ કરી હતી, જેનો પ્રચાર પ્રાચીન કાળમાં અને અત્યારે પણ લાંબા વિસ્તારમાં હતો—છે’ એમ માનવામાં અમને બાધ જણાતો નથી.

પુસ્તકલેખન આદિનાં સાધનો

રાજપ્રશ્નીયોપાગસૂત્ર, જેનો સમય બીજા કોઈ ખાસ પ્રમાણે ન મળે ત્યાંસુધી વલ્લભીવાચનાને મળતો એટલે કે વીરાત લગભગ હજાર અને વિક્રમની છઠ્ઠી સદીનો નિર્ણીત છે, તેમાં એક સ્થળે દેવતાઓને વાચવાના પુસ્તકોનું વર્ણન આવે છે. એ વર્ણન તે જમાનાને અનુકૂળ લેખનોપયોગી સાધનો દ્વારા કરેલું છે. સૂત્રકારે એ બધા સાધનોને સુવર્ણ-રત્ન-વજ્રમય વર્ણવેલા છે, પણ આપણે એનો સાદી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એ ઉલ્લેખ તે જમાનામાં લખાતાં તાડપત્રીય પુસ્તકોને બરાબર બધા બેસે તેવા છે. રાજપ્રશ્નીયસૂત્રના એ ઉલ્લેખને અહીં નોંધી તેમાં દર્શાવેલા સાધનોને આપણે જોઈએ:

તસ્સ ણ પોત્થરચણસ્સ હમેયારુવે વણ્ણાવાસે પણ્ણત્તે, તં જહ્વા—ચણામયાઈં પત્તગાઈં, રિટ્ઠામઈંચો કવિયાઓ, તવણિજ્જમણે દોરે, નાણામણિમણે ગઠી, વેહલિયમણિમણે લિપ્પાસણે, રિટ્ઠામણે છદણે, તવણિજ્જમઈં સંકલા, રિટ્ઠામઈં મસી, વહરામઈં લેહ્ણી, રિટ્ઠામયાઈ અવ્વકારાઈ, ધમ્મિણે સત્થે । (પૃ ૧૬).

પ્રસ્તુત ઉદ્દેશ્યમાંથી આપણને લેખનકળા સાથે સંબંધ ધરાવતા સાધનો - પૈકી પત્ર, કળિકા-કાળી, દોરો, ગ્રંથિ-ગાદ, લિખ્યાસન-ખડીઓ, છદણુ-છદણુ-ખડીઆનુ ઢાંકણું, સાકળ, મધી-શાહી અને રોખણ એટલાં સાધનોનો ઉદ્દેશ્ય મળી રહે છે. આ સાધનોમાં ચાર પ્રકારનાં સાધનોનો સમાવેશ થાય છે ૧ જે રૂપમાં ત્રથો લખાતા, ૨ જે સાધનોથી લખાતા, ૩ લખવા માટે જે સાધનનો—શાહીનો ઉપયોગ કરાતો અને ૪ તૈયાર ત્રથોને જે રીતે બાધીને રાખવામાં આવતા.

પત્ર

જેના ઉપર પુસ્તકો લખાતાં એ સાધનને ‘પત્ર’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ‘પત્ર’ શબ્દથી અને આગળ ઉપર પુસ્તકને બાધવા માટેના જે સાધનોનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે તે જોતા સમગ્ર શકાય છે કે પુસ્તકો મુખ્યતાએ છૂટાં પાનાં—રૂપેજ લખાતા હતા.

કળિકા

તાડપત્રીય લિખિત પુસ્તકના રક્ષણ માટે તેની ઉપર અને નીચે લાકડાની ચીપો—પાટીઓ રાખવામાં આવતી તેનું નામ ‘કળિકા’ છે. જોકે આજકાલ તો ‘કળિકા’ શબ્દથી મુખ્યપણે એક ઈંચ પહોળા અને લગભગ એક-સવા ફૂટ જેટલી લાંબી વાંસની, લાકડાની, હાથીદાંતની, ચકીકની અગર ગમે તે વસ્તુની બનેલી પાતળી ચપટી ચીપ,—જેનો ઉપયોગ, અમે આગળ જણાવીશું તેમ, લીટીઓ દોરવા માટે (જુઓ ચિત્ર નં. ૨ મા આકૃતિ નં. ૨), પાનાને હાથનો પરસેવો ન લાગે-તે માટે (જુઓ ચિત્ર નં. ૨ મા આકૃતિ નં. ૩-૪) અથવા કાગળ કાપવા માટે (જુઓ ચિત્ર નં. ૨ મા આકૃતિ નં. ૧) કરવામાં આવે છે,—ને ઓળખવામાં આવે છે, તેમ છતાં આચાર્ય મહાયગિરિએ ટીકામાં ‘કમ્બિકે પૃષ્ઠકે ઇતિ માવઃ અર્થાત્ એ કળિકા એટલે એ પૂઠા અર્થાત્ પુસ્તકની-એ પૂઠે એટલે કે ઉપર નીચે મુકાતી લાકડાની એ પાટીઓ કે પાઠા અથવા પૂઠા’ એમ દ્વિવચનથી જણાવ્યું છે એટલે આ ઠેકાણે ‘કળિકા’ શબ્દનો અર્થ પુસ્તકના રક્ષણ માટે તેના ઉપર નીચે રખાતી પાટીઓ જ કરવો જોઈએ. આ પાટીઓનો ઉપયોગ તેના ઉપર પાના રાખી પુસ્તક વાચવા માટે પણ થઈ શકે છે.

દોરો

તાડપત્રીય પુસ્તકો સ્વાભાવિક રીતે પહોળાઈમાં સાકડા અને લખાઈમાં વધારે પ્રમાણના હોઈ તેમજ તેના પાનામાં કાગળની જેમ એકબીજાને વળગી રહેવાનો ગુણ ન હોવાથી તેનાં પાના ખસી પડી વારંવાર સેળભેળ કે અસ્તવ્યસ્ત થઈ ન જાય અને પઠનપાઠનમાં વ્યાધાત ન પડે એ માટે પુસ્તકની લખાઈના પ્રમાણમાં પાનાની વચમાં એક અગર એ કાણા પાડી તેમાં કાયમને માટે લાખો દોરો પરાંવી રાખવામાં આવતો (જુઓ ચિત્ર નં. ૪). આ રિવાજ કાગળ ઉપર લખાતાં પુસ્તકો માટે શરૂઆતમાં ચાલુ રહેવા છતાં, એનાં પાના પહોળા હોઈ તાડપત્રીય પુસ્તકોની જેમ એકાએક તેના ખસી પડવાનો કે સેળભેળ થઈ જવાનો સંભવ નહિ હોવાથી તાજેતરમાં જ લુપ્ત થઈ ગયો છે; તેપણુ એ દોરો પરાંવવાના રિવાજની યાદગીરી તરીકે કાગળ ઉપર લખાએલા ઘણાંખરા પુસ્તકોમાં લલિયાઓ આજસુધી પાનાની વચમાં □ ○ આવા સાદા ચોરસ કે ગોળ આકારની અથવા ચિત્રચિત્રિત આકારની

દોરી જગ્યાએ (જુઓ ચિત્ર નં. ૫-૬) રાખતા આવ્યા છે. માત્ર આપણી ચાલુ વીસમી સદીમા જ આ રિવાજ ગૌણ તેમજ લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગયો છે. ‘લિખિત કાગળની પ્રતિઓના મધ્યભાગમાં જે ખાલી દોરી જગ્યા જોવામા આવે છે એ તાડપત્રીય પુસ્તકોને દોરાથી પરોવી રાખવાના રિવાજની યાદગારી રૂપ છે.’

ત્રિચિ

તાડપત્રીય પુસ્તકમાં દોરો પરોવ્યા પછી તેના જે છેડાની ગાંઠો પુસ્તકના કાણામાથી નીકળી ન જાય, તેમજ પુસ્તકની ઉપરનીએ લાકડાની પાટીઓ ન હોય તોપણ તાડપત્રીય પ્રતિને દોરાનો કાપ ન પડે તથા પુસ્તકનાં કાણા કે પાના ખરાબ ન થાય તે માટે તેની બંને બાજુએ હાથીદાંત, છીપ, નાળાએરની કાચલી, લાકડા વગેરેની બનાવેલી ગોળ ચપટી ફૂદડીઓ તેની સાથેના દોરામા પરોવવામાં આવતી. આ ફૂદડીઓને ‘ત્રિચિ’ અથવા ‘ગાંઠ’ કહેવામાં આવે છે. અત્યારે મળતાં મધ્યમ કદની લંબાઈના તાડપત્રીય પુસ્તકો પૈકી કેટલાકની સાથે આ ત્રિચિ જોવામાં આવે છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૨ મા આકૃતિ નં. ૫-૬-૭ અને ચિત્ર નં. ૩ મા આકૃતિ નં. ૨ ના વચમાં).

લિખ્યાસન

જેને આપણે ખડીઓ કહીએ છીએ તેનું સૂત્રકારે ‘લિખ્યાસન’ એ નામ આપ્યું છે. લિખ્યાસનનો સીધો અર્થ ‘લિપિનું આસન, એટલેકે જેના ઉપર લિપિ બેસી શકે’ એટલો થઈ શકે. આ અર્થ મુજબ ‘લિખ્યાસન’નો અર્થ તાડપત્ર, કાગળ કે કપડું આદિ થાય, જેના ઉપર લિપિ લખાય છે, પરંતુ આચાર્ય મહાપ્રગિરિએ ટીકામાં લિખ્યાસન સર્વમાત્રજનકિત્યર્થઃ એમ જણાવ્યું છે એટલે આપણે ‘લિપિનું અર્થાત્ લિપિને દૃશ્ય રૂપ ધારણ કરવા માટેના મુખ્ય સાધન શાહીનું આસન’ એમ કરીશું તો ‘લિખ્યાસન’નો અર્થ ‘ખડીઓ’ થવામા બાધ નહિ આવે, જે આ સ્થળે વાસ્તવિક રીતે ઘટમાન છે.

છંદણ અને સાંકળ

ખડીઆ ઉપરના ટાકણને સૂત્રકારે છંદણ-છાદણ-ઢાંકણ એ નામથી જણાવેલું છે ખડીઆને લઘજવા-લાવવામા કે તે ઠોકરે ન ચડે એ માટે તેને બંને લટકાવવામાં સગવડ રહે એ સારૂ તેના ગળામા સાંકળ બાધવામાં આવતી. આના સ્થાનમા અત્યારે આપણે કેટલાક લહીઆઓ અને બાળ-નિશાળીઆઓને ખડીઆના ગળામાં દોરો બાધતા જોઈએ છીએ.

મખી

જે સાધનથી લિપિ-અક્ષરો દૃશ્ય રૂપ ધારણ કરે તેનું નામ ‘મખી’ છે. મખી એટલે શાહી ‘મખી-મેસ-કાજળ’ એ શબ્દ પોતે જ એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરે છે કે આપણે ત્યાં પુસ્તકો લખવાના કામમાં કાળી શાહીનો જ ઉપયોગ થતો હતો. સૂત્રકારે રિટ્ટુર્મ્મ મસી, રિટ્ટુમયાઈ અન્નચરાઈ એ ઠેકાણે શાહી અને અક્ષરોને રિષ્ટરત્નમય જણાવેલ છે, એ રિષ્ટરત્ન કાળુ હોય છે એટલે આ વિશેષણ જોતાં પણ ઉપરોક્ત હકીકતને ટેકો મળે છે.

લેખણ

જેનાથી પુસ્તક લખી શકાય છે તે સાધનનું નામ લેખણ છે. લેખણ એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે. આથી એક વસ્તુ ઉપર પ્રકાશ પડે છે કે તે યુગમાં પુસ્તક લખવા માટે કલમનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હશે. ધર્મીજ આદિ લિપિઓ લખવા માટે લોઢાના સોયા વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેવા કોઈ સાધનનો ઉપયોગ કરાયો નહિ હોય, કારણકે જન સંસ્કૃતિએ માત્ર નાગરીને અનુકૂળ બ્રાહ્મી લિપિમાં જ પુસ્તકો લખાવ્યાં હોઈ એના મરોડને લેખણ સિવાય બીજું કોઈ સાધન માફક જ ન આવી શકે.

જેના ઉપર પુસ્તકો લખાયાં હતાં

જૈન સંસ્કૃતિએ પુસ્તકલેખનનો આરભ કર્યો ત્યારે શાના ઉપર કર્યો હશે એને લગતો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ક્યાંયે જોવામાં નથી આવતો, તોપણ અનુયોગદ્વારચૂર્ણી, નિશીથચૂર્ણી^{૨૨} વગેરેમાં આવતા ઉલ્લેખોને અનુસારે કદી શકાય છે કે ત્યારે પુસ્તકો લખવા માટે મુખ્યત્વે કરીને તાડપત્રનો જ ઉપયોગ થયો છે. કપડાનો કે લાકડાની પાટી વગેરેનો પુસ્તક લખવા માટે કેટલીક વાર ઉપયોગ થતો હશે, પરંતુ તે કરતાંયે અમે આગળ ઉપર જણાવીશું તેમ ટિપ્પણાં, ચિત્રપટો, ભાગાઓ, યત્રો વગેરે લખવા માટે જ તેનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં થતો હોવો જોઈએ આજે પણ જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં પુસ્તકો કરતાં ટિપ્પણાં, ચિત્રપટો, યત્રો વગેરે જ વધારે પ્રમાણમાં મળે છે.

ભોજપત્રનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે જૈન સંસ્કૃતિએ કર્યો હોય તેવો સંભવ નથી. તેમ છતાં ક્યારેક એનો ઉપયોગ થયો હોય તો અશક્ય પણ નથી. હિમવત થેરાવલી પૃ. ૧૧માં ભોજપત્ર અને બીજાં ઝાડની છાલ ઉપર કલિગાધિપતિ રાજા ખારવેશે જૈન પુસ્તકો લખાવ્યાની વાત જણાવી છે, પરંતુ આ થેરાવલી અને તેમાંની હકીકતો વિશ્વાસપાત્ર નથી મનાતી એટલે એના ઉપર અમે ભાર મૂકતા નથી.

૨૨ (ક) 'વહરિત્તં ઇમં—તાલિમાદિપત્તલિહિત, તે ચેવ તાલિમાદિપત્તા પોત્થકતા તેસુ લિહિતં, વત્થે વા લિહિતં ॥'—અનુયોગદ્વારચૂર્ણી પત્ર ૧૫-૧

(ચ) 'ઇહ પત્રકાણિ તલતાલ્યાદિસમ્બન્ધીનિ, તત્સઘાતનિષ્પન્નાસ્તુ પુસ્તકા', વલ્લણિપ્પણે હત્યન્યે ।'

—અનુયોગદ્વારસૂત્ર હારિભદ્રી ટીકા પત્ર ૨૧.

(ગ) 'પુસ્તકેસુ વલ્લેષુ વા પોથં—'નિશીથચૂર્ણી' ૩૦ ૧૨.

(ઘ) 'દુમાદિફલગા સપુહગ' નિશીથચૂર્ણી

(ઙ) 'જ્ઞાસરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તો દ્રવ્યવ્યવહાર' સ્વત્વેપ એવ ગ્રન્થ. પુસ્તકપત્રલિહિત', આદિ-શબ્દાત્ કાષ્ટસમ્પુટ ફલક-પટ્ટિકાદિપરિગ્રહ, તત્રાપ્યેતદ્ગ્રન્થસ્ય લેખનસમ્મવાત્ ।'

—વ્યવહારપીઠિકા ગા. ૬ ટીકાયામ્ પત્ર ૫.

(ચ) 'પૂર્વાચાર્યોપદેશલિહિતપટ્ટિકાદિચિત્રબલેન તુ સર્વા એવ દેવ્યો ન નિષીદન્તિ ।'

—આવશ્યક હારિભદ્રી ટીકા પત્ર ૨૩૩.

નિઆર્કસ^{૨૩} અને મેગ્સિથનિસના^{૨૪} કથનાનુસાર ઈ.સ. પૂર્વે ત્રણ સૈકા પહેલાંથી જ ભારતીય પ્રજા રૂને અથવા રૂના ચીથરાંને ફટીફટીને લખવા માટેના કાગળો બનાવવાનું શીખી ગઇ હતી. તેમ છતાં એ વાત તો નિર્ણીત જ છે કે તેનો પ્રચાર ભારતવર્ષમાં સાર્વત્રિક થયો નથી; એટલે જૈન પ્રજાએ એનો ઉપયોગ કર્યાનો સભવ જ નથી. તેમ લેખનના સાધન તરીકે તાડપત્ર, વસ્ત્ર, કાષ્ઠપટ્ટિકાનો જેમ ચૂર્ણી આદિ ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ છે એ રીતે ભોજપત્ર કે કાગળને અંગે કોઇ પ્રાચીન ઉલ્લેખ કે પુસ્તક મળતાં નથી.

પુસ્તકોના પ્રકારો

નાના મોટાં પુસ્તકોની જાતો માટે જેમ અત્યારે રૌયલ, સુપર રૌયલ, ડેમી, કાઉન વગેરે અંગ્રેજી શબ્દોનો આપણે ત્યાં પ્રચાર છે તેમ પ્રાચીન કાળમાં અમુક આકાર અને માપમાં લખાતા પુસ્તકો માટે ખાસ ખાસ શબ્દો હતા. આ વિષે જૈન ભાષ્યકાર, ચૂર્ણીકાર અને ટીકાકારો જે માહિતી પૂરી પાડે છે તે જાણવાજોવી છે.

તેઓ જણાવે છે કે પુસ્તકોના પાંચ પ્રકાર છે.^{૨૫} ગડી, કચ્છપી, મુદ્દિ, સંપુડફલક અને છેદપાટી.^{૨૬} આ સ્થળે ચૂર્ણીકાર-ટીકાકારોએ ફક્ત પાંચ પ્રકારનાં પુસ્તકોની આકૃતિ અને તેના માપનો

૨૩ નિઆર્કસ, ઈ.સ. પૂર્વે ૩૨૬માં હિંદુસ્તાન પર ચડાઈ લઇ આવનાર બાદશાહ અલેક્ઝાન્ડરના સેનાપતિઓમાંનો એક હતો. એણે પોતાની ચડાઈનું વિસ્તૃત વર્ણન લખ્યું હતું, જેની નોંધ એરોઅને પોતાના ‘ઇન્ડિકા’ નામના પુસ્તકમાં કરી છે.

૨૪ મેગ્સિથનિસ, સીરિયાના બાદશાહ સેલ્યુકસનો રાજદૂત હતો. જે ઈ.સ. પૂર્વે ૩૦૬ની આસપાસ મૈથિલમાં રાજ ચડ-ગુપ્તના દરબારમાં બાદશાહ સેલ્યુકસ તરફથી આવ્યો હતો. એણે ‘ઇન્ડિકા’ નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું જે અત્યારે મળતું નથી, પણ બીજા લેખકોએ તેના જે ઉતારાઓ કર્યા હતા તે મળે છે.

૨૫ (ક) “ગંડી કચ્છવિ મુદ્દી, સપુડફલક તથા છિવાહી ય । એયં પુત્યયપણય, વક્ષાણમિણ મવે તત્સ ॥
વાહલ્લ-પુહત્તેહિ, ગંડીપુત્યો ડ તુજ્જગો દીહો । કચ્છવિ અતે તણુઓ, મજ્જે પિહુલો મુણેયવ્વો ॥
ચરંગુલદીહો વા, વટ્ઠાગિહ મુદ્દિપુત્યગો અહવા । ચરંગુલદીહો ચ્ચિય, ચરંસો હોહ વિન્નેઓ ॥
સંપુડગો દુગમાઈ, ફલગા વોચ્છં છિવાહિમેત્તાહે । તણુપત્તસિયરુવો, હોહ છિવાહી વુહા વેત્તિ ॥
દીહો વા હસ્સો વા, જો પિહુલો હોહ અપ્પવાહલ્લો । ત મુણિયસમયસારા, છિવાહિપોત્ય મળતીહ ॥”

—દશવૈકાલિક હારિભદ્રી ટીકા, પત્ર ૨૫.

(જ) ‘પોત્યગપણગ—દીહો વાહલ્લપુહત્તેણ તુલ્લો ચરંસો ગંડીપોત્યગો । અંતેમુ તણુઓ મજ્જે પિહુલો અપ્પવાહલ્લો કચ્છમી । ચરંગુલો દીહો વા વૃત્તાકૃતી મુદ્દિપોત્યગો, અહવા ચરંગુલદીહો ચરંસો મુદ્દિપોત્યગો । દુમાદિફલગા સપુડગ । દીહો હસ્સો વા પિહુલો અપ્પવાહલ્લો છિવાહી, અહવા તણુપત્તેહિ ડસ્સિતો છિવાહી ॥’

—નિશીથચૂર્ણી

૨૬ કેટલાક વિદ્વાનો ગાથામાં આવના છિવાહી શબ્દનું (જુઓ ટિ ૨૫) સંસ્કૃત રૂપ સ્પષ્ટિકા કરે છે પરંતુ અમે વૃહત્કત્પસૂત્રવૃત્તિ, સ્થાનાંગસૂત્રટીકાગતગાથાટીકા આદિ માન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોને આધારે છિવાહી શબ્દનું સંસ્કૃત રૂપ છેદપાટી આપ્યું છે.

(ક) ‘ગંડી કચ્છવિ મુદ્દી, છિવાહિ સપુડગ પોત્યગા પંચ ।’

જ પરિચય આપેલો છે. એટલે અહીં જે કેટલુંક વિગતવાર લખવામાં આવે છે તે, તે તે પુસ્તકના નામ અને વ્યુત્પત્તિને અનુસરીને લખવામાં આવે છે.

ગંડી પુસ્તક

જે પુસ્તક બડાઈ અને પહોળાઈમાં સરખું અર્થાત્ ચોખડું હોઈ લાખુ હોય તે ‘ગંડી પુસ્તક’ કહેવાય છે. ‘ગંડી’ શબ્દનો અર્થ ગંડિકા-કાતળી થાય છે, એટલે જે પુસ્તક ગંડિકા-ગંડી જેવું હોય તેને ગંડી પુસ્તક કહેવામાં આવ્યું હોય. આજકાલ જે હસ્તલિખિત નાનાંમોટા તાડપત્રીય પુસ્તકો મળે છે તેનો અને તાડપત્રની દબ્બા લખાએલા કાગળના પુસ્તકોનો આ ગંડી પુસ્તકની જાતમાં સમાવેશ થઈ શકે.

કચ્છપી પુસ્તક

જે પુસ્તક બે બાજુને છેડે સાકડું હોય અને વચ્ચેથી પહોળું હોય તેનું નામ ‘કચ્છપી પુસ્તક’ છે. આ પુસ્તકના બે બાજુના છેડા શકુના આકારને મળતા લંબગોળ આણીદાર હોવા જોઈએ. આ જાતનાં પુસ્તકો અત્યારે ક્યાય દેખાતા નથી.

મુષ્ટિ પુસ્તક

જે પુસ્તક ચાર આંગળ લાખુ હોઈ ગોળ હોય તેને ‘મુષ્ટિ પુસ્તક’ કહે છે, અર્થવા જે ચાર આંગળનું ચતુરસ્ર-ચોખડું હોય તે ‘મુષ્ટિ પુસ્તક’. મુષ્ટિ પુસ્તકના ઉપરોક્ત બે પ્રકાર પૈકી પહેલા પ્રકારમાં ‘ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ વડોદરા’ના સંગ્રહમાં વિદ્યમાન ૭૫૭૭ નંબરના મગવહીતા^{૨૭} જેવાં પુસ્તકોનો સમાવેશ થઈ શકે. આ પુસ્તક મૂડીમાં રાખી શકાય તેવું હોવાથી અથવા મૂડીની જેમ ગોળ વાળી શકાતું હોવાથી તેને મુષ્ટિ પુસ્તક કહી શકાય. જોકે અહીં લખાઈનું માપ માત્ર ચાર આંગળનું જ જણાવ્યું છે, તેમ છતાં નાનામોટા ટિપ્પણાકારમાં લખાતાં પુસ્તકોનો આમાં સમાવેશ કરી શકાય. ખીજા પ્રકારમાં અત્યારની નાનીનાની રોજનીશી-ડાયરીઓને મળતા નાની હાથપોથી જેવા લિખિત ગુટકાઓ ગણી શકાય. તેમજ મૂડીની જેવડા રાખી-પકડી શકાય તેવા દરેક નાના કે મોટા, ચોરસ કે લંબચોરસ ગુટકાઓનો આ ખીજા પ્રકારના મુષ્ટિપુસ્તકમાં સમાવેશ કરી શકાય.

સંપુટફલક

લાકડાની પાટીઓ^{૨૮} ઉપર લખેલા પુસ્તકનું નામ ‘સંપુટફલક’ છે. યત્ર, ભાગાઓ, જંખૂડીપ,

વૃત્તિ:—‘ગંઢીપુસ્તક કચ્છપીપુસ્તક મુષ્ટિપુસ્તક સમ્પુટફલક છેદપાટીપુસ્તકથેતિ પચ્ચ પુસ્તકા ।’

વૃં કં સૂં ૩.

(લ) ‘તનુમિ પત્રૈરુચ્છિતરૂપ કિચ્છિદુક્તો ભવતિ છેદપાટીપુસ્તક ઇતિ ।’ સ્થાં ૦ અં ૪ ૩ ૦ ૨.

અભિધાનરાજેન્દ્ર ભાગ ૩ પત્ર ૧૩૫૮.

૨૭ આ પુસ્તક સોનેરી શાહીથી સચિત્ર ટિપ્પણ રૂપે બે કૉલમમાં લખાએલું છે એની લખાઈ ૧૦ ફીટની અને પહોળાઈ ૪૫૫૫ ઇંચની છે એકેક ઇંચમાં બાર લીટીઓ છે અને એ દરેક લીટીમાં ૧૯ થી ૨૧ અક્ષરો છે બે કૉલમમાં થઈને ૩૮ થી ૪૨ અક્ષરો છે કૉલમની પહોળાઈ લગલગ સવાસવા ઇંચની છે અને બાકીનો ભાગ બે બાજુ અને વચ્ચેમાં માર્ગિન તરીકે છે. ૨૮ લુઓ ટિપ્પણ ન ૨૨ ઘ-૬

આઠી દ્વીપ, લોકનાલિકા, સમવસરણ વગેરેનાં ચિત્રવાળી કાષ્ઠપટ્ટિકાઓને સંપુટકલક પુસ્તક તરીકે કહી શકાય, અથવા લાકડાની પાટી ઉપર લખાતા-લખેલા પુસ્તકને સંપુટકલક પુસ્તક કહી શકાય.

છેદપાટી

જે પુસ્તકનાં પાના થોડાં હોઈ જાયું થોડું હોય તે ‘છેદપાટી’ પુસ્તક, અથવા જે પુસ્તક લંબાઈમાં ગમે તેવું લાંબુ કે ટૂંકું હોય પણ પહોળું કીકકીક હોવા સાથે જડાઈમાં (પહોળાઈ કરતાં) ઓછું હોય તે ‘છેદપાટી’ પુસ્તક. આપણા કાગળ ઉપર લખાએલાં અને લખાતા પુસ્તકોનો આ છેદપાટી પુસ્તકમા સમાવેશ થઈ શકે.

ઉપર પ્રાચીન લેખનસામગ્રીની નોંધ જે ઉલ્લેખોને આધારે લેવામાં આવી છે, એ બધા યે વિક્રમની સાતમી સદી પહેલાના છે. એ ઉલ્લેખોને આધારે તારવેલી વિવિધ અને ખુદ્ધિમત્તાભરી લેખનકળાનાં સાધનોની નોંધ જોતાં એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે ગ્રંથલેખનના આરંભકાળમા આ જાતની કેટકેટલી યે વિશિષ્ટ લેખનસામગ્રી અને સાધનો હશે ! પરંતુ ગ્રંથલેખનના આરંભકાળ પછીના છ સૈકા સુધીમાં લખાએલા ગ્રંથસંગ્રહમાના કશા જ અવશેષો અમારી નજર સામે ન હોવાને કારણે અમે એ માટે ચૂપ છીએ.

છેદલાં એક હજાર વર્ષની લેખનસામગ્રી

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તેમ પુસ્તકલેખનના આરંભકાળ પછીના છ સૈકા સુધીનો જૈન લેખનકળાનો વાસ્તવિક ઇતિહાસ અંધારામાં ડૂબેલો હોવા છતાં પ્રાચીન ઉલ્લેખોને આધારે તેના ઉપર જેટલો પ્રકાશ પાડી શકાય તેટલો પાડવા યત્ન કર્યો છે. હવે તે પછીના એક હજાર વર્ષનો અર્થાત વિક્રમની આગિયારમી સદીથી આરંભી વીસમી સદી સુધીનો લેખનકળા, તેના સાધન અને તેના વિદ્યાસને લગતો ઇતિહાસ અહીં આપવામા આવે છે. આ લેખનકળા અને તેનાં સાધન આદિનો ઐતિહાસિક પરિચય આપવામા અનુકૂલતા રહે એ માટે એની નીચેના વિભાગોમાં ચર્ચા કરીશું. ૧ લિપિનું આસન અથવા પાત્ર—તાડપત્ર, કપડું, કાગળ, ભૂર્જપત્ર આદિ, ૨ જે વડે લિપિ લખી શકાય તે—લેખણ, જુજવળ, ઓળિયુ આદિ, ૩ લિપિરૂપે દેખાવ દેનાર—શાહી, હીંગળોક આદિ; ૪ જે લખાય તે—જૈનલિપિ; ૫ જૈન લેખણ, ૬ પુસ્તકલેખન અને ૭ પુસ્તકસંશોધન અને તેનાં સાધન, સંકેત વગેરે.

(૧) લિપિનું આસન અથવા પાત્ર—તાડપત્ર, કપડું, કાગળ આદિ

રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમા ‘લિપિ + આસન=લિપ્યાસન’ એ નામથી ‘ખડિયો’ અર્થ લેવામા આવ્યો છે, તેમ છતાં અમે અહીં લિપિના આસન અથવા પાત્ર તરીકેના સાધનમાં તાડપત્ર, કપડું, કાગળ, કાષ્ઠપટ્ટિકા, ભૂર્જપત્ર, તામ્રપત્ર, રૌપ્યપત્ર, સુવર્ણપત્ર, પત્થર આદિનો સમાવેશ કરીએ છીએ.

ગુજરાત, મારવાડ, મેવાડ, કચ્છ, દક્ષિણ આદિમાં અત્યારે જે જૈન જ્ઞાનભંડારો વિદ્યમાન છે એ સમગ્રનું અવલોકન કરતા સ્પષ્ટપણે સમગ્ર શકાય છે કે જૈન પુસ્તકો મુખ્યપણે વિક્રમની

તેરમી સદી પહેલા તાડપત્ર^{૨૯} તેમજ કપડા ઉપર જ લખાતાં હતાં,—ખાસ કરી તાડપત્ર ઉપર જ. પરંતુ તે પછી કાગળનો પ્રચાર^{૩૦} વધતા તાડપત્રનો જમાનો ક્રમેક્રમે કરી સદંતર આથમી ગયો અને એનું સ્થાન કાગળે લીધું. એક તરફથી તાડપત્રની મોઘવારી^{૩૧} અને તેને મદાસ, અજદેશ

૨૯ પાટણ, ખભાત, લોંબડી, લેસલમેર, પૂના વગેરેના પુસ્તકસંગ્રહો, તેની ટીપા, રિપોર્ટ આદિજેયા પછી એમ ખાત્રી પૂર્વક જણાય છે કે જૈન જ્ઞાનલઢારોમા અત્યારે મળતી તાડપત્રીય પ્રતિઓ,—જેના જેના અતમા સંવતનો ઉલ્લેખ થયેલો છે એ બધી,—પૈકી એક પણ પ્રતિ વિક્રમની ખારમી સદી પહેલાની લખાએલી નથી

ભા પ્રા લિ પૃ ૨ ટિ ૩ મા તાડપત્ર ઉપર લખાએલા સૌથી પ્રાચીન એક ત્રુટિત નાટકની પ્રતિ મળ્યાની નોંધ આપી છે, જે ઈ સ. ના બીજા સૈકાની આસપાસમા લખાએલું મનાય છે

૩૦ ભારતીય પ્રજા કાગળ બનાવવાની કળા ઈસ પૂર્વે ત્રણ સૈકા પહેલા પ્રાપ્ત કરી ચૂકી હતી, તેમ છતા ભારતવર્ષમાં એનો લેખન માટે સાંવૈત્રિક પ્રચાર થઇ શક્યો નહોતો

આરખોએ ઈસ ૭૦૪મા સમરકઢ નગર સર કર્યું ત્યારે તેઓ પહેલવહેલા ૩ અને ચીથરામાથી કાગળ બનાવવાનું શીખ્યા તે પછી તેઓ દમાસ્કસમા કાગળ બનાવવા લાગ્યા અને ઈસ ની નવમી શતાબ્દીથી એના ઉપર અરબી પુસ્તકો લખવા શરૂ કર્યા ઈસ ની ખારમી સદીમા આરખો દ્વારા યુરોપમા કાગળનો પ્રવેશ થયો અને તે પછી પેપાયરસ બનવા બધ થઈ લખવાના સાધનરૂપે કાગળો મુખ્ય થયા આ રીતે વિદેશમા કાગળનો પ્રચાર વધવા છતા ભારતમા લેખન માટે એનો ખાસ પ્રચાર થયો નહોતો એ જ કારણથી કાગળ ઉપર લખાએલા પ્રાચીન પુસ્તકો અહીંના જ્ઞાનસંગ્રહોમા જ્યાંય દેખાતા નથી

ભા પ્રા લિ મા કાગળ ઉપર લખાએલા પ્રાચીન ભારતીય લિપિના ચાર સંસ્કૃત ગ્રંથો અશિયામાના ચારકઢ નગરની દક્ષિણે ૬૦ માઈલ ઉપર આવેલ ‘કુગિયર’ સ્થાનમાથી વેખરને મળ્યાનું જણાવ્યું છે, જે ઈસ ની પાંચમી સદીમા લખાએલા મનાય છે

જૈન પ્રજા પુસ્તકલેખન માટે કાગળોને ક્યારથી કામમા લેવા લાગી એ કહેવું શક્ય નથી, તેમ છતા શ્રીમાન જિન-મહનગણિકૃત કુમારપાલપ્રબન્ધ (રચના સ ૧૪૬૨) અને શ્રી રતનમદિરગણિકૃત ઉપદેશતરંગિણીમા (સોળમે સૈકા) આવતા ઉલ્લેખો મુજબ આચાર્ય શ્રીહિમચદ્ર અને મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલે પુસ્તકો લખાવવા માટે કાગળોનો ઉપયોગ કર્યો હતો એટલે ગૂંજરાતની બૂમિમા વસતી જૈન પ્રજા વિક્રમની ખારમી સદી પહેલાથી ગ્રંથલેખન માટે કાગળોને વાપરતી થઇ ગઈ હતી એમ કહી શકાય જોકે આજ સુધીમાં કોઇ પણ જૈન જ્ઞાનલઢારમા ખારમી તેરમી સદીમા અગર તે પહેલા કાગળ ઉપર લખાએલું એક પણ પુસ્તક ઉપલબ્ધ થયું નથી જૈન જ્ઞાનલઢારોના અમારા આજ પર્ચતના અવલોકન દરમિયાન ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લખાએલું કોઇ કોઇ પુસ્તક અમે જોએલું છે, પણ તે પહેલાં લખાએલું એક પણ પુસ્તક અમારા જોવામા આવ્યું નથી.

(ક) ‘અકદા પ્રાતર્ગુરુન્ સર્વસાધુશ્ચ વન્દિત્વા લેખકશાલાવિલોકનાય ગત’ । લેખકા. કાગદપત્રાણિ લિખન્તો દૃષ્ટાઃ । તત ગુરુપાર્શ્વે પૃચ્છા । ગુરુમિરુચે—શ્રીચૌલુક્યદેવ ! સમ્પ્રતિ શ્રીતાડપત્રાણા ત્રુટિરસ્તિ જ્ઞાનકોશે, અતઃ કાગદપત્રેષુ ગ્રન્થલેખનમિતિ ।’ કુંપ્ર ૦ પત્ર ૧૬.

(ખ) ‘શ્રીવસ્તુપાલમન્ત્રિણા સૌવર્ણમધીમયાક્ષરા અકા સિદ્ધાન્તપ્રતિલેખિતા । અપરાસ્તુ શ્રીતાડ. કાગદ-પત્રેષુ મણીવર્ણાશ્ચિતા. ૬ પ્રતય । અવં સપ્તકોટિદ્રવ્યવ્યયેન સપ્ત સરસ્વતીકોશાઃ લેખિતા ।’ ઉંત ૦ પત્ર ૧૪૨.

પાટણ સઘવીના પાડાના જૈન જ્ઞાનલઢારમા વિક્રમ સવત ૧૨૧૧મા લખાએલી આચાર્ય શ્રી બપ્પલદિકૃત સ્તુતિચતુ-વિંશતિકા સટીકની પ્રતિ છે, પરંતુ પ્રતિમાનો એ સવત વિશ્વસનીય માનવો કે નહિ એ માટે અમે પોતે શકાશીલ છીએ ૩૧ પાટણના જૈન જ્ઞાનલઢારમાથી ચૌદમી સદીનો એક તાડપત્રનો ટુકડો મળ્યો છે, જેમા તાડપત્રના હિસાબની નોંધ કરી છે. તેમા એક પાનું લગલગ છ આને પડ્યાનું જણાવ્યું છે જોકે હમેશને માટે આવી મોઘવારી ન હોય એ સહેજે સમજી શકાય છે, તેમ છતા ક્યારેક ક્યારે ઉપરોક્ત પ્રાચીન તાડપત્રીય પાનામા જણાવ્યા પ્રમાણેની મોઘવારી થઇ જાય એમા શકા જેવું નથી

આદિ જેવા દૂર દેશોમાંથી મંગાવવાની હાડમારી ઉપરાંત તેના ઉપર લખવાની કડાફટ તો હતી જ; તેમાં રજપૂતોની અરસપરસની સાહમારી તેમજ મોગલ આદશાહોના ઉપરાઉપરી થતા હુમલાઓને પરિણામે એ દરેક હાડમારીમાં સવિશેષ ઉમેરો થતો ગયો; જ્યારે ળીજી બાબુથી કાગળના સાધનની મુલમતા અને સોંધવારી ઉપરાત તેના ઉપર લખવાની પણ દરેક રીતે સગવડ હતી આ કારણને લીધે જૈન પ્રજામાં સૈકાઓ થયાં આલ્યુ આવતું તાડપત્ર પરનું લેખન કાગળના પ્રચાર પછી ફક્ત બેત્રણ સૈકામાં જ^{૩૨} આથમી ગયું; તે એટલે સુધી કે આજે એ તાડપત્રોને લખવા પહેલાં કેમ કેળવવાં, તેના ઉપરની સહજ કુમાશ—જે તેના ઉપર લખાતી શાહીને ટકવા દેતી નથી તે—ને કેમ દૂર કરવી વગેરેની માહિતી સરખી કોઈને રહી નથી; એટલું જ નહિ પણ તાડપત્ર ઉપર લખવા માટેની શાહી બનાવવાની જે અનેક રીતો મળે છે, એ બધી રીતો પૈકીની કઈ રીત સરળ હોવા સાથે કાર્યસાધક છે એ પણ આજે કોઈ કહી શકે તેમ નથી. કપડા^{૩૩} ઉપર પુસ્તકો કવચિત્ પત્રાકારે લખાતાં હતા,

૩૨ અમારો અતુલવ છે ત્યા સુધી પદરમી સદીના અંત સુધી તાડપત્ર પર લખવાનું ચાલુ રહ્યું છે પદરમી સદીના અંત સાથે તાડપત્ર ઉપરનું લેખન પણ આથમી ગયું છે

૩૩ કપડા ઉપર લખાએલી ૬૩ પાનાંની એક પોથી પાટણમાં વખતજીની શેરીમાના ‘સઘના જૈન લંકાર’માં છે, જેમાં ધર્મવિધિ-પ્રકરણ વૃત્તિસહિત, કચ્છલીરાસ અને ત્રિવષ્ટિશાલાકાપુરુષચરિત્ર—અષ્ટમ્ પર્વ આ ત્રણ પુસ્તકો છે એ વિક્રમના પદરમા સૈકામાં લખાએલાં છે (ભુએ ચિત્ર ન ૭) એની લંબાઈ-પહોળાઈ ૨૫X૫ ઈંચની છે. દરેક પાનામાં સોળસોળ લીટીઓ છે ધ વિ પ્ર. ના અંતમાં નીચે પ્રમાણે લેખકની પુષ્પિકા છે:

સંવત્ ૧૪૧૦૮ (૧૪૦૮ કે ૧૪૧૦?) વર્ષે ચીવાપ્રામે શ્રીનરચંદ્રસૂરીનાં શિષ્યેણ શ્રીરત્નપ્રભસૂરીના વાંધવેન પઢિતગુણમદ્રેણ કચ્છલીશ્રીપાર્શ્વનાથગોષ્ઠિક લીંવામાર્યા ગૌરી તત્પુત્ર શ્રાવક જસા ડૂંગર તદ્ગિની શ્રાવિકા વીંજી તિલ્હી પ્રમૃત્યેષાં સાહાય્યેન પ્રમુશ્રી શ્રીપ્રભસૂરિવિરચિતં ધર્મવિધિપ્રકરણ શ્રીઉદયસિંહસૂરિવિરચિતં વૃત્તિ શ્રીધર્મવિધેર્ગ્ન્યસ્ય કાર્તિકવદિદશમીદિને ગુરુવારે દિવસપાશ્વાત્યઘટિકાદ્વયે સ્વપિતૃમાત્રોઃ શ્રેયસે શ્રીધર્મવિધિ-પ્રન્યમલિખત્ ॥ ઉદકાનલચૌરેભ્યો મૂલકેભ્યસ્તથૈવ ચ । કષ્ટેન લિખિત શાસ્ત્રં યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥છ॥

આજ પર્ચતની વિદ્વાનોની શોધ દરમિયાન કપડા ઉપર લખાએલું પુસ્તક પત્રાકારે માત્ર આ એક જ મળી શક્યું છે.

કપડા ઉપર લખાએલા લોકનાલિકા, અઢીદીપ, જંબૂદીપ, નવપદ, હૂંકાર, ઘંટાકર્ણ આદિ મંત્ર-ચંત્રના ચિત્રપટો મળે છે, તેમજ ગાસીય વિવચના, જેવા કે સંગ્રહણી, સેત્રસમાસ, પ્રાચશ્રિત્ત, સંયમશ્રેણીના વટ્થાન, ખાસક માર્ગણ, પંચતીર્થ વગેરેના અનેક ટિપ્પણાકાર પટો મળે છે.

આજ સુધીમા કપડા ઉપર લખાએલાં જે પુસ્તકો અને મંત્ર-ચંત્ર-ચિત્રપટો જોવામાં આવ્યાં છે તે પૈકી સૌથી પ્રાચીન પંદરમી સદીમાં લખાએલા એક પુસ્તક અને બે ચિત્રપટો મળ્યા છે પુસ્તકનો પરિચય અમે ઉપર આપ્યો છે બે ચિત્રપટો પૈકીનો એક સંગ્રહણીટિપ્પનકપટ સવત ૧૪૫૩માં લખાએલો છે, જે પ્રવર્તક શ્રીકાતિવિજયજી મહારાજના પ્રશિષ્ય મુનિ જસવિજયજીના સંગ્રહમાં છે એની લંબાઈ-પહોળાઈ ૧૬૬X૧૧૧ ઈંચની છે પટના અંતમાં લેખકની પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે:

સં૦ ૧૪૫૩ વર્ષે ચૈત્રમાસે શુક્લપક્ષે દ્વાદશ્યાં તિથી રવિવારે અઘેહ શ્રીમદ્ગણહિત્તપુરપત્તને સાધુપૂર્ણિમા-પક્ષીયમહારકશ્રીઅમયચંદ્રસૂરિપટે શ્રીરામચંદ્રમૂરિયોગ્યં સંગ્રહણીટિપ્પનકં લિખિતમસ્તિ લાલકેનાલેખિ

ખીન્તે, પાટણના સંઘવીના પાડાના જૈન તાડપત્રીય પુસ્તકલંકારમાનો પો નં. ૨૪૦ તરીકે રાખેલ બે ટુકડા રૂપે

તેમ છતાં અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ તેમ એનો ઉપયોગ ટિપ્પણરૂપે લખવા માટે તેમજ ચિત્રપટો કે મંત્ર-ચત્રપટો લખવા માટે જ વધારે પ્રમાણમાં થતો અને થાય છે. ૨૪ભૂર્જપત્ર-ભોજ-પત્રનો ઉપયોગ બૌદ્ધ અને વૈદિકોની જેમ જૈન પુસ્તકો લખવા માટે થયો જણાતો નથી, તેમ એના ઉપર લખાએલો કોઈ નાનોમોટો જૈન ગ્રંથ કોઈ જ્ઞાનભંડારમા જોવામા પણ નથી આવતો. માત્ર અઢારમી-ઓગણીસમી સદીથી ચતિઓના જમાનામાં મંત્ર-તંત્ર-ચત્રાદિ લખવા માટે તેનો કાંઈક ઉપયોગ થએલો જોવામા આવે છે, પણ તે બહુ જ ઓછા પ્રમાણમા, તેમ ખાસ વ્યવસ્થિત પણ નહિ. મંત્ર-તંત્ર-ચત્રાદિના લેખન માટે કાંચપાત્ર^{૩૫} તામ્રપત્ર, રૌપ્યપત્ર, સુવર્ણપત્ર અને પંચધાતુના પત્ર વગેરેનો ઉપયોગ જૈનોએ ખૂબ છૂટથી કર્યો છે, પણ જૈન પુસ્તકોના લેખન માટે એનો ઉપયોગ કર્યો દેખાતો નથી. સીલોન આદિમાં

પવતીર્થી ચિત્રપટ છે, જે સવત્ ૧૪૯૦માં લખાએલો છે એની લખાઈ-પહોળાઈ ૩૮ કુટX૧૨.૧૬ ઇંચની છે એના અતમાં નીચે મુજબની લખાવનારની પુષ્પિકાઓ છે

સવત્ ૧૪૯૦ વર્ષે ફા. ૦ વ. ૩ ચપકનેરવાસિ પ્રાગ્વાટજ્ઞાતીય સા. ૦ ચેતા મા. ૦ લાઢીસુત સા. ૦ ગુણયિકેન લેખ. કારિતોયમ્ ॥

સવત્ ૧૪૯૦ વર્ષે ફા. ૦ વ. ૩ ચપકનેરવાસિ મ. ૦ તેજા મા. ૦ માવદેસુત કો. ૦ વાઘાકેન પ્રાગ્વાટ-જ્ઞાતીયેન શ્રીશાન્તિપ્રાસાદલેખ: કારિત' ॥

આ પટ પવતીર્થી પટ નથી, પણ ટીપ્પમા તેનું જે નામ લખ્યું છે તે અમે નોંધ્યું છે આ પટ અમે શ્રીયુત એન.સી મહેતાને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે આપેલો છે જે અત્યારે તેમની પાસે જ છે આ ચિત્રપટનો પરિચય તેઓએ ક્રોટોગ્રાફ સાથે ઈસ ૧૯૩૨ના 'ઇન્ડિયન આર્ટ ઍન્ડ લેટર્સ'ના પેજ ૭૧-૭૮મા A picture roll from Gujarat (A D. 1433) શીર્ષક લેખમા આપેલો છે

૩૪ ભોજપત્ર સામાન્ય રીતે તાકપત્ર જેટલા ટકાઉ નથી હોતા ખાસ કરીને સડા વાતાવરણમા એ વધારે ટકતા નથી એની ઉત્પત્તિ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા થતી હોઈ લખવા માટે એનો ઉપયોગ તે પ્રદેશમાં જ થતો હતો જૈન પ્રભાએ એનો ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી

ભોજપત્ર ઉપર લખાએલા પુસ્તકોમા સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક એક ખોતાન પ્રદેશમાથી મળેલ 'ધમ્મપદ' નામના બૌદ્ધ ગ્રંથનો કેટલોક અંશ છે, જે ઈસ ની બીજી અથવા ત્રીજી શતાબ્દીમા લખાએલ મનાય છે, અને બીજું 'સયુક્તાગમ' નામનું બૌદ્ધ સૂત્ર છે, જે ડૉ સ્ટાઇનને ખોતાન પ્રદેશમાના ખડ્ગિક ગામમાથી મળ્યું છે અને એની લિપિ ઉપરથી એ ઈસ ની ચોથી સદીમા લખાએલું મનાય છે

૩૫ કાંચપત્ર, તામ્રપત્ર, રૌપ્યપત્ર અને સુવર્ણપત્રમા તેમજ કેટલીકવાર પંચધાતુના મિશ્રિતપત્રમા લખાએલા ઋષિમંડલ, ઘંટાકર્ણ, ચોસઠિયાં યત્ર, વીસો ચંત્ર વગેરે મંત્ર-ચત્રાદિ જૈન મંદિરોમા ઘણે ઠેકાણે હોય છે જૈન પુસ્તકો લખવા માટે આ ભતના કે બીજી કોઈ ધાતુના પતરાઓનો ઉપયોગ ક્યારેય થયો જણાયો નથી

ભા મા લિ પૃ ૧૫૨-૫૩મા તામ્રપત્રોમા કાંટરાએલા દાનપત્રોની મહત્વપૂર્ણ નોંધ આપી છે. એ દાનપત્ર પૈકીના કેટલાક દાનપત્રો ૨૧ પતરામા સમાપ્ત થાય છે, એવડા મોટાં છે

વસુદેવહિંદી પ્રથમ ખડમા તામ્રપત્ર ઉપર પુસ્તક લખાવાનો ઉલ્લેખ છે

'इयरेण तवपत्तेसु तणुणेषु रायलक्खणं रएकण तिहलारसेणं तिम्मेऊण तवभायणे पोत्थओ पक्खित्तो, निक्खित्तो नयरवाहिं दुव्वावेढमज्जे ।' पत्र १८९

વસતા યૌદ્ધોએ પુસ્તકો લખવા માટે જેમ હાથીદાંતનો—હાથીદાંતનાં પાનાંઓનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે તેમ જૈનોએ પુસ્તકનાં સાધનો,—જેવા કે આંકણી, કાળી, ગ્રંથિ-ફદડી, દાખડા આદિ,—માટે હાથીદાંતનો ઉપયોગ છૂટથી કર્યા છતાં પુસ્તકો લખવા માટે એનો ઉપયોગ કદી કર્યો નથી. આ સિવાય રેશમી કપડું, ચામડું^{૩૬} આદિનો ઉપયોગ જૈન પુસ્તકો લખવા માટે કદી થયો નથી. અલખત, એમ બન્યું છે ખરૂં કે પુસ્તકના ઉપર તેના રક્ષણ માટે રેશમી કપડાની કે ચામડાની પાટલીઓ કે પટ્ટીઓ મૂકી હોય તેના ઉપર તે પોથીમાંના ગ્રંથોના નામ, કર્તા વગેરેની નોંધ કરેલી હોય છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૩ માં આકૃતિ નં ૨). પથ્થરનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને જૈન પ્રજાએ શિલાલેખો માટે જ કર્યો છે, તેમ છતાં કવચિત્ ગ્રંથલેખન^{૩૭} માટે પણ એનો ઉપયોગ થયેલો જોવામા આવે છે. ‘ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ વડોદરા’માં નં. ૧૦૦૭૨મા વિ. સં. ૧૭૭૦માં લખેલ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણની પ્રતિ છે, જે અગુરુત્વક ઉપર લખાએલી છે. જૈન પ્રજાએ આવી કોઇ ત્વક-છાલ-નો પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગ કર્યો દેખાતો નથી. દૂકમા અહીં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે જૈન પુસ્તકોના લેખન માટે તાડપત્ર, કપડું અને કાગળનો જ ઉપયોગ થયો છે; શાસ્ત્રીય વિષયોના ચંત્ર-ચિત્રપટો તેમજ મંત્ર-તંત્ર-ચંત્રાદિના આલેખન માટે કપડું, લાકડાની પાટી, તામ્રપત્ર, રૌપ્યપત્ર વગેરે વપરાએલાં છે; યતિઓના જમાનામા યતિવર્ગે મંત્ર-ચંત્રાદિ લખવા માટે ભૂર્જપત્ર-ભોજપત્ર કામે લીધાં છે; અને શિલાલેખો લખવા માટે તેમજ કવચિત્ ગ્રંથલેખન માટે પણ પથ્થર, તામ્રપત્ર આદિનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ સિવાય ખીજા કોઇ સાધનનો ઉપયોગ થયો જણાતો નથી.

૩૬ લેખનસામગ્રીની સુલભતા ન હોવાને લીધે યુરોપવાસીઓએ કળવેલાં ચામડાને લખવાના કામમા લીધાં છે, પરંતુ ભારતીય જનતાએ પોતાને ત્યાં લેખનસામગ્રીની વિપુલતા હોવાને લીધે તેમજ ‘ચામડાને અપવિત્ર’ માનતી હોવાને લીધે પુસ્તકલેખન માટે એનો ઉપયોગ કર્યાનો સંભવ નથી તેમ છતાં ભારતીય પ્રજા પુસ્તકોના સાધન તરીકે એનો ઉપયોગ કરવાથી વચિત નથી રહી શકી. ઐદ્ધ ગ્રંથોમાં ચામડાને લેખનસામગ્રીમા ગણાવ્યું છે જૈન પ્રજા પુસ્તકોના રક્ષણ માટે એટલે કે ચામડાના દાખડા, પાટીઓ, પટ્ટીઓ આદિ તરીકે પ્રાચીન કાળથી એનો ઉપયોગ છડેઓક કરતી આવી છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૮ માં આ નં ૧ અને ચિત્ર નં ૩ માં આ નં ૨) વૈદિકો પોતાને ત્યાં મૃગચર્માદિનો ઉપયોગ ખૂબ છૂટથી કરે જ છે

૩૭ જૈન સંસ્કૃતિએ પાષાણ-પથ્થર-નો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે વિરલ જ કર્યો છે ખાસ કરી જૈન સંસ્કૃતિના મહદ્દિક્ષ એક-અશભૂત દિગંબર સંસ્કૃતિએ એનો પુસ્તકલેખન માટે ઉપયોગ કર્યો છે પ્રાગ્વાટ (પારવાડ) જ્ઞાતીય શ્રેષ્ઠી લોલાકે (લોલિંગે) મેવાડમાંના ખીન્નેલ્યાની નજીકના જૈન મંદિરની પાસે રહેલી પથ્થરની શિલાડી ઉપર રત્નતશિલ્પપુરાણ નામના દિગંબર જૈન ગ્રંથને વિ સ. ૧૨૨૬માં કાતરાઓ હાલો, જે આજે પણ ત્યાં વિદ્યમાન છે

સ્વેતાંબર જૈન પ્રજા તરફથી પથ્થર પર લખાએલ કોઇ પુસ્તક મળતું નથી, પરંતુ આણ, લેસલમેર, લોદ્રવા આદિ અનેક ગથોમાં કલ્યાણકપટ્ટક, તપપટ્ટક, રથવિરાવલિપટ્ટક આદિ પટ્ટકો પથ્થર પર લખાએલા મળે છે તેમજ લોકનાલિકા, અદીદીપ, સમવસરણ, નદીશ્વર આદિના ચિત્રપટો પણ આલેખાએલા મળે છે (જુઓ ખાણુ શ્રીયુક્ત પૂર્ણચંદ્ર નહાર સંપાદિત જૈન લેખ-સંગ્રહ સ્લક ૩).

આ સિવાય વિગ્રહરાજકૃત હરકલિ નાટક, સોમેશ્વરકવિવિરચિત લલિતવિગ્રહરાજ નાટક, રાજા ભોજવિરચિત દુર્ભશતક નામના બે પ્રાકૃત કાવ્યો, રાજકવિ મદનકૃત પારિલતમંજરીવિન્યશ્રીનાટિકા વગેરે અનેકાનેક જૈનેતર ગ્રંથો પથ્થર ઉપર લખાએલા—કાતરાએલા ભુદેભુદે ઠેકાણે મળે છે (જુઓ ભા. ગ્રા. લિ. પૃ ૧૫૦ ટિ. ૬)

આટલું સામાન્ય વિવેચન કર્યો પછી અમે અહીં તાડપત્ર, કાગળ, કપડા આદિને લગતી કેટલીક વિશિષ્ટ માહિતી આપીએ છીએ.

તાડપત્ર

તાડપત્ર એ ઝાડના પાંદડાં છે. એના ઝાડનું સંસ્કૃત નામ તલ અથવા તાલ છે અને ગૂજરાતી નામ તાડ છે. એ બે જાતનાં થાય છે. ૧ ખરતાડ અને ૨ શ્રીતાડ. ૧ ગૂજરાત વગેરે પ્રદેશોની ભૂમિમા તાડના જે ઝાડ જોવામા આવે છે એ બધા ય ખરતાડ છે. એના પત્ર—પાંદડાં જડા, લમ્બાઈ-પહોળાઈમા ટૂંકા અને નવા તાજાં હોય ત્યારે પણ આંચકો કે ટક્કર લાગતાં ભાગી જાય તેવાં ખરડ હોવા સાથે જલદી સડી જીર્ણ થઈ જાય એવા હોય છે, એટલે એ તાડપત્રનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે થતો નથી. ૨ શ્રીતાડના વૃક્ષો મદ્રાસ, બ્રહ્મદેશ આદિમા મોટા પ્રમાણમા થાય છે. તેનાં પત્ર—પાંદડા શ્વેદશુ, ૩૭x૩ ઇંચ કરતા પણ વધારે લાંબા-પહોળાં^{૩૯} તેમજ સુકુમાર હોય છે. તેને સડી જવાનો કે ખૂબ લચકાવવામાં અગર વાળવામા આવે તોપણ એકાએક તૂટી જવાનો ભય રહેતો નથી. કેટલાક શ્રીતાડની જાતિનાં તાડપત્ર લાંબાં-પહોળાં હોવા છતાં સહજ ખરડ હોય છે, તેમ છતાં તેના ટકાઉપણા માટે જરાય અંદેશો રાખવા જેવું નથી. પુસ્તક લખવા માટે આ શ્રી-તાડના પત્રોનો જ ઉપયોગ કરવામા આવતો.^{૪૦}

બ્રહ્મદેશ આદિમા પુસ્તકને ટકાઉ બનાવવા માટે ત્રણ, ચાર અગર તેથી પણ વધારે તાડ-પત્રોને એકીસાથે સીવી લઈ તેના ઉપર લખવામાં આવે છે, પણ જૈન પુસ્તકો એવી રીતે ક્યારેય લખાયાં નથી. જૈન પુસ્તકો એકવડાં તાડપત્રમાં જ લખાયા છે.

તાડપત્રો જૂના થતાં તેનો સ્વભાવ કાગળ અને કપડાને ખાઈ જવાનો હોય તેમ લાગે છે, કેમકે જે તાડપત્રીય પુસ્તકની વચ્ચેનાં ગૂંમ થએલાં કે તૂટી ગએલાં પાનાને બદલે કાગળના જે નવા પાનાં લખાવીને પાછળથી ઉમેરવામા આવ્યા છે એ, અત્યારે એટલી જીર્ણ સ્થિતિમા નજરે પડે છે કે જે જાતની જીર્ણ અવસ્થા મૂળ પ્રતિની પણ નથી. સંભવ છે કે તાડપત્રીય પુસ્તકની શાહીમા લાખ વગેરે પડતા હોવાથી તેના સંસર્જને લીધે પણ કાગળ ખવાઈ જતા હોય. એ ગમે તેમ હો, પણ એક વસ્તુ તો અમારા અનુભવની છે કે તાડપત્રીય પુસ્તક ઉપર આંધવામા આવેલાં કપડાં થોડાં વર્ષમાં જ કાળા પડી જાય છે.

કાગળ

કાગળને માટે આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમા^{૪૦} કાગદ અને કદ્દલ શબ્દો વપરાએલા

^{૩૮} પાટણમા સઘવીના પાડાના જૈન જ્ઞાનભંડારમા પ્રમેયકમલમાર્તણ્ડની પ્રત છે, જે ૩૭ ઇંચ લાંબી છે

^{૩૯} તાડપત્રને ઝાડ ઉપર જ પ્રોઠ થવા દેવામા આવે છે અને એ ઘરડા થાય તે પહેલાં તેને ઉતારી, સીધાં કરી એકીસાથે જમીનમા દાટવામા આવે છે ત્યાં એ તાડપત્ર પોતાની મેજે સૂકાઈ ગયા પછી એનો લખવા માટે ઉપયોગ થાય છે આ રીતે સૂકાએલું તાડપત્ર, તેની લીલાશ તેના પોતાનામા મરેલી-સમાએલી હોઈ વધારે કામળ અને છે

^{૪૦} ભુએ ટિ ન ૩૦ (કન્હ).

જેવામાં આવે છે. જેમ આજકાલ જુદાજુદા દેશોમાં નાના મોટા, ઝીણા જડા, સારા નરસા આદિ અનેક જાતના કાગળો અને છે તેમ જૂના જમાનાથી માડી આજ પર્યંત આપણા દેશના દરેક વિભાગ-માં અર્થાત્ કાશ્મીર, દિલ્હી, બિહારના^{૪૧} પટણા શાહાબાદ આદિ જિલ્લાઓ, કાનપુર, ઘોસુંડા (મેવાડ), અમદાવાદ, ખંભાત, કાગળપુરા (દોલતાબાદ પાસે) આદિ અનેક સ્થળોમા પોતપોતાની ખપત અને જરૂરીઆતના પ્રમાણમા^{૪૨} કાશ્મીરી, ભુંગળીઆ, અરવાલ, સાહેબખાની, અમદાવાદી, ખંભાતી, શણીઆ, દોલતાબાદી આદિ જાતજાતના કાગળો ખનતા હતા^{૪૩} અને હજુ પણ ઘણે ઠેકાણે અને છે; તેમાંથી જેને જે સારા, ટકાઉ અને માફક લાગે તેનો તેઓ પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગ કરતા. આજકાલ આપણા ગૂજરાતમાં પુસ્તકો લખવા માટે કાશ્મીરી,^{૪૪} કાનપુરી, અમદાવાદી^{૪૫} આદિ કાગળોનો ઉપયોગ થાય છે; તેમા પણ અમદાવાદમાં ખનતા કાગળો વધારે પ્રમાણમા વપરાય છે.

કાગળનાં પાનાં

કાગળો આખા હોય તેમાંથી જેમ્મતા માપના પાનાં પાડવા માટે આજે આપણી સમક્ષ જેમ પેપરકટર મશીનો—કાગળ કાપવાનાં યંત્રો—વિદ્યમાન છે તેમ જૂના જમાનામા તેવા ખાસ યંત્રો ન હતા, તેમજ આજકાલ જેમ જે સાઈઝ—માપના જેટલા કાગળો જેમ્મએ તેટલા એકીસાથે મળી શકે છે તેમ પણ ન હતું; એટલે ગમે તે માપના કાગળોમાંથી જેમ્મતા માપના પાનાં પાડવા માટે તે કાગળોને હિસાબસર વાળવામાં આવતા હતા અને લોહા વગેરેના તૈયાર કરેલા તે તે માપના પતરાને

૪૧ તા ૨૪ માર્ચ ૧૯૩૫ના ‘હરિનંબધુ’ના પુ ૩ અંક ૨ માં ‘બિહારમા કાગળનો ઉદ્યોગ’ શીર્ષક લેખમા બિહારના પટણા, શાહાબાદ, અરવાલ વગેરે જુદાજુદા પ્રદેશોમા ખનતા જથ્થાબધ કાગળોને અંગે જે ટૂંકી નોંધ આપવામા આવી છે એ ઉપરથી તેમજ ખીજ નોંધોને આધારે આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે કે ભારતવર્ષના જુદાજુદા વિભાગો અને નગરોમા કાગળનો ઉદ્યોગ કેટલો ફૂલ્યોફાલ્યો હતો.

૪૨ કાગળના નામો કેટલીકવાર જે ગામમા કે પ્રદેશમા તે ખનતા હોય તે ઉપરથી પડતા અને કેટલીકવાર તેના માવામા પડતી મુખ્ય ચીજને લક્ષ્યમા રાખીને પડતાં, કેટલીકવાર એ નામો એના ખનાવનારના નામથી પ્રચલિત થતાં, જ્યારે કેટલીકવાર એ તેના ગુણ—સ્વભાવ ઉપરથી પણ ઓળખાતા

૪૩ દેશી કાગળો કેમ ખનતા એની ટૂંકમા ને સરસ માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારને તા ૨૫ નવેમ્બર ૧૯૩૪ના ‘હરિનંબધુ’ના પુ ૨ અંક ૩૭મા સ્વામી આનંદે લખેલો ‘ખાદી કાગળ’ શીર્ષક લેખ જેવા લલામણ છે

૪૪ કાશ્મીરી કાગળો રેશમના કૂચામાથી ખનતા હોઈ અત્યંત કોમળ તેમજ એટલા મજબૂત હોય છે કે તેને બે બાજુથી પકડી જોરથી આથકા મારવામા આવે તોજણ તે એકાએક ફાટતા નથી આ કાગળોમાં જે સૌથી સારા અને ટકાઉ હોય છે એ બધાયને કાશ્મીરની સરકાર વીણીવીણીને પોતાના દફતરી કામ માટે ખરીદી લે છે, એટલે ત્યાંની સરકાર સાથે લાગવગ પહોંચી શકતી હોય તો જ અમુક પ્રમાણમા એ કાગળો ત્યાંથી મળી શકે છે

૪૫ અમદાવાદી કાગળની મુખ્ય ઓળખ એ છે કે તેને પ્રકાશ સામે રાખીને જોતાં તેમા ઝીણાઝીણા સખ્યાબધ કાણાં દેખાશે આ કાણાં દેખાવાનું કારણ એ કહેવાય છે કે એ કાગળોના માવાને સાબરમતી નદીના પાણીથી ઘોવામા આવે છે, એટલે એ પાણી સાથે ૯ જોડા રેતીના ઝીણા રત્નકણો એ માવામા લળી જાય છે, જે કાગળ બન્યા પછી સુકાઈને સ્વયં છૂટા પડી જાય છે અને બન્યામા તેમા ઝીણાઝીણા કાણાં દેખાય છે આ કાગળો ટકાઉ હોઈ તેને બ્યાપારી લોકો એપડા માટે પણ વાપરતા—વાપરે છે.

આધારે તેને કાપી લેવામા આવતા હતા એ કાગળો ખસી ન જાય એ માટે વાંસની ચીપોના કે લોઢાના ચીપિયા તેમાં ભરાવવામાં આવતા હતા. ખીજી દરેક જાતના કાગળો માટે અત્યારનાં પેપરકટર મશીનો કામ આવી શકે છે, પણ કાશ્મીરી કાગળો અત્યંત સુવાળા હોઈ અણુધારીરીતે સહજમા ખસી જાય છે અને તેથી ગમે તેવો હોશિયાર મશીન ચલાવનાર હોય તોપણ તે એ કાગળોને મોટે ભાગે આપણે ધચ્છીએ તેમ વ્યવસ્થિતરીતે કાપી શકતો નથી, એટલે એ કાગળોને વ્યવસ્થિત કાપવા માટે ઉપરોક્ત રીત જ વધારે અનુકૂળ છે.

ઘૂંટો

પુસ્તક લખવા માટેના બધા દેશી કાગળો, તેના ઉપર કલમ ફીક ચાલે તેમજ શાહી એક-સરખીરીતે ઊતરે એ માટે, કાગળ બનાવનાર કે વેચનારને ત્યાંથી ઘૂંટાધને જ આવે છે. તેમ છતાં એ કાગળો ઘણો સમય સુધી પડી રહેતાં અથવા ચોમાસાની શરદી વગેરે લાગતા તેનો ઘૂંટો આછો થઈ જાય છે—ઊતરી જાય છે. ઘૂંટો આછો થઈ ગયા પછી અક્ષરો ફૂટી જાય છે અથવા શાહી બરાબર ન ઊતરતા એક ઠેકાણે ઢગલો થઈ જાય છે, એટલે તેને ફરી ઘૂંટો ચડાવવો પડે છે. એ ઘૂંટો ચડાવવા માટે કાગળોને કે પાનાને ફટકડીના પાણીમાં ઘોળી સૂકવ્યા પછી કાષ્ઠ લીલા-સૂકા જેવા થાય ત્યારે તેને અકીકના, કસોટીના અગર કોષ્ઠ પણ જાતના ઘૂંટાથી કે કોડાથી ઘૂંટી લેવામાં આવે છે, જેથી અક્ષરો ફૂટી જવા આદિ થવું અટકી જાય છે. (જુઓ ચિત્ર ન. ૩મા આકૃતિ ન. ૧).

અત્યારના વિલાયતી તેમજ આપણા દેશમા બનતા કેટલાક કાગળોનો માવો તેમજ, સ્પિરિટ અગર તેવા કોષ્ઠ પણ જાતના ઉચ્ચ પદાર્થમા સાફ કરાતો હોવાથી તેનું સત્ત્વ પહેલેથી જ નષ્ટ થઈ જાય છે, એટલે એ બધા કાગળો આપણા દેશી કાગળોની જેમ દીર્ઘાયુષી ન હોવાથી તેનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે કરાતો નથી. આપણે એવા અનેક જાતના કાગળોનો અનુભવ કરી ચૂક્યા છીએ, જે શરૂઆતમા મજબૂત, ઊજળા તેમજ કોમળ દેખાવા છતાં થોડા જ વર્ષો વીત્યા બાદ કાળા અને સહજ વળતા તૂટી જાય તેવા નિસત્ત્વ થઈ જાય છે. જોકે આ દોષ આપણે દરેક જાતના વિલાયતી કાગળને નથી આપતા, તેમ છતાં એટલી વાત તો ખરી જ છે કે વિલાયતી કાગળો દેશી કાગળ જેટલા ટકાઉ જવલ્લે જ હોય છે.

કપડું

પુસ્તક લખવા માટે અગર ચિત્રપટ-ચંત્રપટ આદિ આવેખવા માટે કપડાને કામમાં લેવા પહેલાં એ કપડાની બંને બાજુએ તેના છિદ્રો પૂરાય તેમ એકસરખી રીતે ઘઉંની કે ચોખાની બેળ લગાડી, તે સુકાઈ ગયા પછી તેને અકીક, કસોટી આદિના ઘૂંટા વડે ઘૂંટવાથી તે કપડું લખવા લાયક બને છે. પાટણના વખતજીની શેરીમાના મંઘના જૈન ભઠારમા કપડા ઉપર લખેલા જે પુસ્તકો છે તે ખાદીના કપડાને બેવડું ચોડી તેના ઉપર લખેલાં છે.

ટિપ્પણાં

ટિપ્પણાં બનાવવા માટે કાગળના લીરા કરી, તેના છેડાઓને એક પછી એક ચોડીને લાંબા

ભૂંગળા જેવા બનાવવામા આવે છે. કપડું એ સ્વાભાવિકરીતે લાળ્યા તાકા રૂપ હોય છે, એટલે તેનો જેવડો લાળો-પહોળો લીરો જોઈએ તેવડો લઈને, તેને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ખેળ લગાડીને ભૂંગળા-રૂપે બનાવવામા આવે છે. આ ટિપ્પણાઓનો ઉપયોગ શાસ્ત્રીય વિષયોના પ્રકીર્ણક વિસ્તૃત મગ્રહો, બારવ્રતની ટીપ-ચાદી, આચાર્યોને ચોમાસાની વિજ્ઞપ્તિ કે સાંવત્સરિક ક્ષમાપના કરવા માટેના વિજ્ઞપ્તિ-પટો તેમજ ચિત્રપટો આદિ લખવા માટે કરવામા આવે છે.

કાષ્ઠપટ્ટિકા

લેખનના સાધન તરીકે કાષ્ઠપટ્ટિકા—લાકડાની સાદી કે રંગીન પાટી—પણ વપરાતી હતી. જેમ જૂના જમાનામા વ્યાપારી લોકો તેમના રોજિંદા કાચા નામા વગેરેને પાટી ઉપર લખી રાખતા હતા તેમ આપણા ગ્રંથકારો ગ્રંથરચના કરતી વખતે પોતાના ગ્રંથના કાચા ખરડાઓ લાકડાની પાટી ઉપર કરતા હતા^{૪૬} અને બરાબર નક્કી થયા પછી તે ઉપરથી પાકી નકલો ઉતારવામા આવતી હતી.

કાષ્ઠપટ્ટિકાઓનો સ્થાયી ચિત્રપટ્ટિકો કે મંત્ર-ચંત્રપટો ચિતરવા માટે ઉપયોગ થતો હતો. એ સિવાય પાંચ કક્ષા (જુઓ ચિત્ર નં. ૯-૧૦) ચીતરેલી જૂની કાષ્ઠપટ્ટિકાઓ પણ જોવામાં આવે છે.

(૨) જે વડે લિપિ લખી શકાય તે—લેખણ, જુજવળ આદિ

‘જે વડે લિપિ લખી શકાય’ એ જાતના સાધનોમાં સોઘયો, બરની લેખણ, જુજવળ, ઓળિયુ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

કર્ણાટક, સિંહલ, બ્રહ્મદેશ આદિ દેશોમાં જ્યાં તાડપત્ર ઉપર કોતરીને પુસ્તકો લખવામા આવે છે ત્યાં લખવાના સાધન તરીકે અણીદાર સોઘયાની જરૂરત હોય છે; પરંતુ મુખ્યત્વે બ્રાહ્મી-દેવનાગરી લિપિમા લખાએલાં જૈન પુસ્તકો માટે, એ લિપિનો મરોડ જુદા પ્રકારનો હોઈ તેને સોઘયાથી કોતરીને લખવી શક્ય ન હોવાથી, જૈન સંસ્કૃતિએ લખવાના સાધન તરીકે ઉપરોક્ત સોઘયાથી અતિરિક્ત બરની લેખણો પસંદ કરી છે; અને લીટીઓ દોરવા માટે તેણે જુજવળ, ઓળિયુ, કાખી-આંકણી વગેરે સાધનો ઊભાં કર્યાં છે. કેટલાક મંત્ર, તંત્ર, ચંત્ર આદિ લખવા માટે સોના-આંદીની કે દર્ભ વગેરેની કલમો પણ કામમા લેવામા આવે છે.

લેખણ માટે બર અને તેની પરીક્ષા

‘બર’ શબ્દ આપણામાં મોગલો સાથેના સહવાસને કારણે પેડો છે. આપણે ત્યાં એને કાંઠુ-કાઠા^{૪૭} તરીકે ઓળખવામા આવે છે. લેખણો માટે અનેક જાતના બરઓ પસંદ કરવામાં

૪૬ પટ્ટિકાતોઽલિખચ્ચેમાં, સર્વદેવામિધો ગણિઃ । આત્મકર્મક્ષયાયાય, પરોપકૃતિહેતવે ॥ ૧૪ ॥

ઉત્તરાખ્યનટીકા નેમિચન્દ્રીયા (રચના સંવત્ ૧૧૨૯)

ખોતાનના પ્રદેશમાથી ખરેખરી લિપિમાં લખાએલી ફટલીક પ્રાચીન કાષ્ઠપટ્ટિકાઓ મળી આવી છે

૪૭ સવત ૧૫૯૦મા લખાએલી કલ્પસૂત્રની પ્રતિના અતમા પુસ્તકને લગતાં ફટલાક ઉપકરણો—સાધનો—નાં નામો છે તેમા ‘કાઠા’નું નામ મળે છે ‘બાલુટ ૧, પાટીઈ ૨, પાટલુ ૩, કલ્પકઈ ૪, ચલોટઈ ૫, સુહપની ૬, ઠવણી ૭, જલમલ ૮, વીટાંગણુ ૯, કલ્પ ૧૦, પુઠા ૧૧, કાખી ૧૨, કુપલુ ૧૩, પુકારવાલી ૧૪, કાંઠું ૧૫, દોર ૧૬, ઇતિ નંગસખ્યા.’

આવ્યા છે. જેવાકે ધોળાં બર, ૪૮કાળા બર, વાસની જાતના બર, તજીયાં બર વગેરે. તજીયાં બર તજની માફક પોલાં હોવાથી 'તજીયાં બર' એ નામથી ઓળખાય છે. આ બર, જાતે સહજ બરડ હોય છે એટલે તેની બનાવેલી લેખણને અથડાતાં કે કપડામા ભરાઈ જતાં એકાએક તૂટી જવાનો ભય રહે છે, તેમ છતાં જો તેને સાચવીને વાપરવામાં આવે તો તેમાં ખીજાં બધા બર કરતાં ખાસ વિશેષતા એ છે કે તેની લેખણથી ગમે તેટલું લખવામાં આવે તો પણ તેની અણીમા ફૂંચો પડતો નથી. કાળા બરની કલમો વધારે મજબૂત, સરસ અને એકાએક તેની અણીમા ફૂંચો ન પડે તેવી જ થાય છે. વાસનાં બર અને ધોળા બર પણ એકંદરે ઠીક જ હોય છે. ખાસ કરી કાળાં બર અને વાસની જાતના બરની લેખણનો ઉપયોગ વધારે અનુકૂળ રહે છે અને એ જ વપરાય છે. જે બરોને મજબૂત પત્થરીઆ કે ઈટ-ચૂનાની જમીન ઉપર રૂપીઆની જેમ ખખડાવતા તેમાથી તાબા જેવો અવાજ નીકળે તો તે બર લખવા લાયક અને સારા સમજવા; જેમાથી બોદો અવાજ નીકળે એ બર કાચા, ફાટી ગએલાં અથવા સડી ગએલા જાણવા. આવા બર લખવા માટે નિરુપયોગી તેમજ અપલક્ષણા પણ મનાય છે.

લેખણ

ઉપર જણાવેલ બરોને છોલી, જેવા નાના-મોટા અક્ષરો લખવા હોય તે પ્રમાણે તેની અણીને ઝીણી કે જડી બનાવવામાં આવે છે અને લખનારના હાથના વળાક અને કલમ પકડવાની ટેવ મુજબ તેની અણી ઉપર સીધો કે વાંકો કાપ મૂકવામાં આવે છે.

શાહીના અટકાવ આદિ માટે

કેટલીકવાર, લેખણનો વચ્ચે કાપ બરાબર છૂટો ન પડતો હોય, અથવા શાહીમા પાણી જોઈએ તે કરતાં ઓછું હોઈ શાહી જડી થઈ ગઈ હોય ઇત્યાદિ કારણોને લીધે લેખણથી લખાતું ન હોય કે શાહી બરાબર ઊતરતી ન હોય તો તેના વચ્ચેના ઊભા કાપને પહોળો કરી તેમા માથાનો વાળ ભરાવવામાં આવે તો તે લેખણથી બરાબર લખાવા લાગે છે. જો લેખણનો વચ્ચે કાપ જોઈએ તે કરતાં વધારે ફાટી ગયો હોય અને તેથી લખવામા શાહી વધારેપડતી ઊતરી આવતી હોય તો તેમજ લેખણ ઉપર શાહી વધારે ઝીલાઈ રહેતી ન હોય તો તેના મોઢા ઉપર દોરો બાધવામાં આવે છે, જેથી શાહી વધારે ઊતરતી નથી અને એક વાર બોળેલી કલમમાં શાહી ઝીલાઈ રહીને વધારે વાર સુધી લખી શકાય છે.

લેખણના ગુણદોષ

પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રકરણપોથીમા લેખણના ગુણદોષની પરીક્ષાને લગતા નીચેના પ્રકરણા-

‘પૂરવલિખિત લખે સવિ લેઈ, મિસી'કાગળ ને કાઠો, લાવ અપૂરવ કહે તે પંડિત, બહુ જોલે તે બાઠો ૬’

શ્રીયશોવિજયજીકૃત શ્રીપાલરાસ ખંડ ૪ ઢાલ ૧૩

૪૮ આ બર સામાન્ય રીતે 'કાળા બર' તરીકે ઓળખાય છે, પરંતુ બર જેતા એનો રંગ તપખીરી છે, અર્થાત્ નથી એ લાલ કે નથી કાળા

તમક શ્લોકો મળે છે, જેમાં કલમનો વર્ણ અને જાતિ, તે વડે કેમ રાખીને લખવું, લેખણમાં ગાંઠ હોય કે નહિ, લેખણ કેવડી લાંબીટૂંકી હોવી જોઈએ અને એ બધાયને લક્ષીને લાલ-હાનિ શી, એનું વર્ણન છે. એ બધા ય શ્લોકો અને તેની સાથે સરખામણી ધરાવતા ખીજ શ્લોકો અને દુહા અહીં આપીએ છીએ.

‘પ્રાદ્યખી^{૪૯} શ્વેતવર્ણાં ચ, રક્તવર્ણાં ચ ક્ષત્રિણી । વૈશ્યવી પીતવર્ણાં ચ, અસુરી શ્યામલેખિની ॥ ૧ ॥
શ્વેતે સુખં વિજાનીયાત્, રક્તે દરિદ્રતા ભવેત્ । પીતે ચ પુષ્કલા લક્ષ્મીઃ, અસુરી ક્ષયકારિણી ॥ ૨ ॥
ચિત્તાગ્રે હરતે પુત્રમધોમુખી હરતે ધનમ્ । વામે ચ હરતે વિદ્યાં, દક્ષિણા લેખિની લિખેત્ ॥ ૩ ॥
અગ્રગ્રન્થિર્હરેદાયુર્મધ્યગ્રન્થિર્હરેદ્વનમ્ । પૃષ્ઠગ્રન્થિર્હરેત્ સર્વ, નિર્ગ્રન્થિર્લેખિની લિખેત્ ॥ ૪ ॥
નવાનુલમિતા શ્રેષ્ઠા, અષ્ટૌ વા ચદિ વાઽધિકા । લેખિની લેખયેન્નિત્ય, ધનધાન્યસમાગમઃ ॥ ૫ ॥
इति लेखिनीविचारः ॥’

‘અષ્ટાઙ્ગુલપ્રમાણેન, લેખિની સુખદાયિની । હીનાય હીનકર્મ સ્યાદધિકસ્ત્યાધિકં ફલમ્ ॥ ૧ ॥’
‘આઘગ્રન્થિર્હરેદાયુર્મધ્યગ્રન્થિર્હરેદ્વનમ્ । અન્યગ્રન્થિર્હરેત્ સૌંદર્યં, નિર્ગ્રન્થિર્લેખિની શુભા ॥ ૧ ॥’
‘માથે ગ્રંથી મત(મતિ)હરે, ખીચ ગ્રંથી ધન ખાય; ચાર તસુની લેખણે, લખનારો કટ જાય.૧.’

એ શ્લોકોનો ટૂંક સાર આ પ્રમાણે છે: ધોળા, લાલ, ખીળા અને કાળા રંગની કલમો અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને અસુર-શૂદ્ર જાતિની ગણાય છે. આનો ઉપયોગ કરનારને અનુક્રમે સુખ, દરિદ્રતા, ધનનો લાલ અને ધનનો નાશ થાય છે. કલમને ચતી રાખી લખવાથી પુત્રનો નાશ થાય છે, ઊંધી રાખી લખવાથી ધનનો નાશ થાય છે, ડાખી બાણુએ રાખી લખવાથી વિદ્યાનો નાશ થાય છે; માટે કલમને જમણી બાણુએ રાખી લખવું. ગાંઠવાળી કલમની ગાંઠ કલમના મોં પાસે આવે તો તેથી લખનારની જિંદગી ટૂંકાય છે, વચ્ચે આવે તો લેખકના ધનનો નાશ થાય છે અને પાછળના ભાગમાં આવે તો લેખકનો સર્વનાશ થાય છે; માટે ગાંઠ વગરની નિર્દોષ કલમથી લખવું. કલમ નવ આગળ લાખી હોય તો સારી, છેવટે આઠ આગળની અને નવ આંગળ કરતાં જેટલી મોટી મળે તેનાથી લખવું, જેથી ધન-ધાન્યની વૃદ્ધિ થતી રહે. આઠ આંગળથી નાની કલમથી તો ક્યારે પણ ન જ લખવું.

વતરણું

લખવાના સાધનને જેમ ‘લેખણ’ કહેવામાં આવે છે તેમ તેનું ‘વતરણું’ કે ‘કલમ’ એ નામ પણ કહેવામાં આવે છે. ‘કલમ’ શબ્દ મોગલ જમાનાનો છે એ ખુલ્લી વાત છે. ‘વતરણું’ શબ્દ સંઠ અવતરણ ઉપરથી જન્મ્યો હોય એમ વધારે સંભવ છે. જેનાથી લખવા માટે અવતરણ-પ્રારંભ થઈ શકે તે અવતરણ અથવા વતરણ-વતરણું; અર્થાત્ પાટી ઉપર ધૂળ નાખીને અક્ષર ધૂંટવાનું

^{૪૯} આ શ્લોકોમાં વર્ણવેલ વર્ણ, લાલ-હાનિ, માપ વગેરેની ઘટના માટે ભારતીય પ્રભાનો ગો સંકેત અને અપેક્ષા હશે તેમજ એ પરિસ્થિતિ, કારણ વગેરે આજે જેમના તેમ છે કે તેમાં ફેરફાર થયો છે એ માટે અમે કશું જ કહી શકતા નથી

સાધન. છેવટે આ શબ્દ લખવાના દરેક સાધનના અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયો છે. લલિતવિસ્તરના લિપિશાલા-સંદર્શન પરિવર્તમાં આવતા ‘વર્ણુતિરક’ શબ્દને જોયા પછી કેટલાક એમ પણ માની લે છે કે આ વર્ણુતિરક શબ્દ ઉપરથી વતરણુ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો હોય.

જુજવળ

પાના ઉપર અથવા યંત્રપટ આદિમાં લીટીઓ દોરવા માટે કલમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેની અણીનો થોડો વારમા જ ફૂંચો વળી જાય, એટલે લીટીઓ દોરવા માટે ‘જુજવળ’નો ઉપયોગ કરાતો. આ જુજવળ લોઢાનું બને છે. એનું આગળનું મોઢું ચીપિયાની જેમ બે પાખિયાં વાળીને બનાવેલું હોવાથી એનું નામ યુજવળ, જુજવળ અથવા જુજબળ કહેવામાં આવે છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૩) યુજવળ આદિ નામો સ. યુગલ શબ્દ ઉપરથી વિકૃત થઈને બનવાનો સંભવ વધારે છે. આને શાહીમાં બોળી તે વડે, પાનાની બંને બાજુએ બાંડર માટે તેમજ યંત્રપટાદિમાં ખાના પાડવા માટે લીટીઓ દોરવામાં આવે છે. આ જુજવળ અત્યારે પણ મારવાડમાં બને છે. એનો ઉપયોગ આજ સુધી લહિયાઓ કરતા; પરંતુ ચાલુ વીસમી સદીમાં એનું સ્થાન મુખ્યત્વે કરીને હોદ્દર અને સ્ટીલોએ લીધું છે.

પ્રાકાર

ચિત્રપટ, યંત્રપટ કે પુસ્તક આદિમાં ગોળ આકૃતિઓ દોરવા માટે લોઢાના પ્રાકારો બનતા હતા. આ પ્રાકારો, જે જાતની નાનીમોટી ગોળ આકૃતિ બનાવવાની હોય તે પ્રમાણે નાનામોટા બનાવવામાં આવતા અને અત્યારે પણ એ મારવાડ વગેરેમાં બને છે. આજકાલ આને બદલે વિલાયતી કંપાસથી કામ લેવાય છે, તેમ જતા મોટી ગોળ આકૃતિ કાઢવી હોય ત્યારે આ દેશી પ્રાકાર જેવા સાધનને શોધવા જવું પડે છે. આનું મોઢું પણ જુજવળની જેમ તેમાં શાહી ઝીલાઈ રહે તે માટે ચીપિયાની પેઢેવાળેલું હોય છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૩માં આકૃતિ નં. ૪) આ સાધનથી, પ્રાકાર-કિલ્લા—ના જેવી ગોળ આકૃતિ કાઢી શકાતી હોવાથી એનું નામ ‘પ્રાકાર’ પડ્યું હોય એમ લાગે છે. કિલ્લાઓની રચના એકંદરે ગોળપડતી જ હોય છે.

ઓળિયું—તેની બનાવટ અને ઉત્પત્તિ

અત્યારે આપણી સમક્ષ જે પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકો વિદ્યમાન છે તેમાં એકધારે સીધી લીટીમાં લખાએલું લખાણ જોતાં ઘણાખરાઓને એમ થાય છે કે આ લખાણ સીધી લીટીમાં શી રીતે લખાતું હશે? એ શંકાનો ઉત્તર આ સાધન—ઓળિયું આપે છે. ઓળિયાને મારવાડી લહિયાઓ ‘કાટિયું’ એ નામથી ઓળખે છે, પણ એનો વાસ્તવિક વ્યુત્પત્ત્યર્થ શો છે એ સમજાતું નથી. આનું પ્રાચીન નામ ‘ઓળિયું’ જ મળે છે. ‘ઓળિયું’ શબ્દ સ આલિ—પ્રા. ઓલી અને યૂ. શબ્દ ‘ઓળ’ ઉપરથી બન્યો છે. ઓળો—લીટીઓ પાડવાનું સાધન તે ‘ઓળિયું’.

આ ઓળિયું, લાકડાની પાટી ઉપર કે સારા મજબૂત પૂઠા ઉપર જેવા નાનામોટા અક્ષરો

લખવા હોય તે પ્રમાણમાં સમાન્તરે કાણું પાડી, એ કાણુંમાં જડો રીલનો અથવા સામાન્ય જડો માણિયો દોરો પરોવવાથી બને છે. દોરા પરોવ્યા પછી તે આમતેમ ખસે નહિ માટે તેના ઉપર ચોખ્ખાની અથવા આબલીના કચ્ચુકાની પાતળી ખેળ કે રોગાનમિશ્રિત રગ આદિ લગાવવામા આવે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તૈયાર કરેલા ઓળિયા ઉપર પાનાને મૂકી આગળથી સદ્દાષ્ટપૂર્વક એકે-એકે દાખ દેવાથી પાના ઉપર લીટીઓ બેઠે છે. તે પછી બીજી વાર એ પાનાને ઉલટાવીને તેની બીજી બાજુ, પહેલાની લીટીઓના મધ્યમાં આવે તેમ, પાનુ ખસે નહિ તેવી સદ્દાષ્ટથી, બીજી વાર લીટીઓ દોરવી. આ રીતે એવડી લીટીઓ દોરાઈ ગયા પછી એક બાજુ નમી ગએલા ભાગ ઉપર ઉપસેલા ભાગની છાયા પડતા એક લીટી કાળાશપડતી અને એક ધોળી એમ બે જાતની લીટીઓ દેખાશે. આ, લીટીઓ ચીરીને અથવા પાનાને ઉલટાવીને એવડી લીટીઓ દોરવાની પ્રથા ઘણી જ અર્વાચીન છે. પ્રાચીન રીતિ તો એકવડી લીટીઓ દોરીને જ લખવાની હતી. એવડી લીટીઓ દોરાઈ તૈયાર થએલા પાના ઉપર એકએક લીટી છોડીને લખવામા આવે છે. વચમાં ખાલી મૂકાતી લીટીમાં ઉપરની લીટીના હસ્ત-દીર્ઘ ઉકાર-ઝકાર (૦ ૧ ૨ ૩) વગેરે અને નીચેની લીટીના હસ્ત-દીર્ઘ ઇકાર, (િ ૧) માત્રા, રેફ વગેરેના પાંખડાંઓ લખવામાં આવે છે. એકવડી લીટી દોરેલા પાનાની લીટીઓના ઉપર-નીચેના ભાગમાં ઇકાર, ઉકાર, ઝકાર, રેફ વગેરે લખવા માટે સદ્દાષ્ટપૂર્વક જગ્યા મૂકી લખવામાં આવતું. પુસ્તક લખાઈ ગયા પછી પાના દબાણમાં આવતાં તેમ કોઈ પણ જાતના ચાંકા વગેરે ન રહેતા તે મૂળ સ્થિતિમા આવી જાય છે.

તાડપત્રીય પુસ્તકલેખનના જમાનામા ઘણાખરા લેખકો પોતાની લેખનકળાવિષયક કુશળતાને બળે જ સીધી લીટીઓ લખતા હતા અને કેટલાક લેખકો પાનાને મથાળે પહેલી એક લીટી દોરી તેને આધારે સીધુ લખાણ લખતા હતા. આ સિવાય તેઓ બીજા કોઈ સાધનને કામમાં લેતા હોય તેમ જણાતું નથી અને સંભવ પણ નથી. આ જ પ્રમાણે કેટલાક લેખકો કાગળનાં પુસ્તકો પણ પાનાને મથાળે એક લીટી દોરીને લખતા હતા; પરંતુ કાગળના જમાનામાં તેને સળ કે વળ પડે તેમ છતાં કોઈ પણ જાતના ભય જેવું ન હોવાને લીધે સુગમતા ખાતર ઓળિયાનું સાધન શોધી કાઢવામાં આવ્યું. આ ઓળિયાનો આદ્ય શોધક કોણ હશે એ કહેવું કે કલ્પવું શક્ય નથી, પરંતુ એને લગતો ઉલ્લેખ,^{૫૦} અમારા વૃદ્ધ ગુરુદેવ પૂજ્યપાદ પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજના ગ્રંથસંગ્રહમાંની વિં ૦ સં ૧૪૬૬મા લખાએલી 'શ્રાવકાતિયાર'^{૫૧}ની પ્રતમા મળે છે, એ જોતાં ઓળિયું એ પાંચજી સૈકા પહેલાનું પ્રાચીન સાધન છે.

કંબિકા

તાડપત્રીય પુસ્તકો પહેલાંનામાં ટૂંકાં હોઈ તેના ઉપર કાંઈ પણ આધાર લીધા સિવાય કલમથી અથવા ગમે તે ચીજથી લખાણની આસપાસ બોર્ડર રૂપે લીટીઓ દોરવી એ અશક્ય

^{૫૦} 'જ્ઞાનોપગરણ પાટી, પોથી, ઠમણી, કમળી, સાંપુડાં-સાપુડી, દસ્તરી, વહી ઓલિયાં પ્રતિ પગ લાણુ, થુકુ લાગઉ' ઇત્યાદિ.

^{૫૧} આ 'શ્રાવકાતિયાર' શ્રીમાન જિનવિજયજી સંપાદિત પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભમાં પત્ર ૬૦થી૬૬ સુધીમા છપાઈ ગએલ છે

કે મુસ્કેલ નહોતું, પણ કાગળ ઉપર પુસ્તકો લખવાની શરૂઆત થયા પછી તેની પહોળાઈ વધારે પ્રમાણમાં હોઈ તેના લખાણની આસપાસ તેમજ મોટા મત્ર-ચંત્રાદિમાં કશા આધાર વિના સીધી લીટીઓ દોરવી અશક્ય થાય, એ માટે કંબિકા-આંકણી જેવું સાધન પસંદ કરવામા આવ્યું છે. આ આંકણી અત્યારના રૂલની જેમ ગોળ ન હોતાં ચપટી હોય છે, એટલે લીટીઓ દોરવા માટે તેને પાના ઉપર મૂક્યા પછી તે એકાએક ક્યારેય ખસી જતી નથી. એની બે ધારો પર ખાઓ પાડવામા આવે છે, જેથી તેનો આગલો ભાગ પાનાથી અદ્ધર રહેતો હોઈ લીટીઓ દોરતાં પાના ઉપર શાહીના કાઢ ન પડે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૨માં આકૃતિ નં. ૨) આનું નામ કંબિકા અથવા કાળી છે. કાળી એટલે વાંસની ચીપ. આ કાળી વાંસની ચીપના જેવી હોઈ એનું નામ ‘કંબિકા’ અથવા ‘કાળી’ કહેવાતું હશે એમ લાગે છે.

(૩) લિપિરૂપે દેખાવ દેનાર—શાહીઓ અને રંગો

‘લિપિરૂપે દેખાવ દેનાર’ સાધનમાં પુસ્તક લખવા માટેની અનેક જાતની મધીઓનો-શાહીઓનો અને રંગોનો સમાવેશ થાય છે. આપણી નજર સામેના જ્ઞાનભંડારોનું નિરીક્ષણ કરતા જાણી શકાય છે કે પુસ્તક લખવા માટે કાળી, સોનાની, ચાંદીની અને લાલ એમ અનેક જાતની શાહીઓ વાપરવામાં આવી છે, તેમ છતાં સોના-ચાંદીની શાહીથી લખવું મુશ્કેલીભર્યું તેમજ ખર્ચાળ હોઈ લખવા માટે કાળી શાહી જ વધારે અનુકૂળ છે. લાલ શાહીનું લખાણ વાચવા માટે આખરે માફક ન હોવાથી, આગળ જણાવવામા આવશે તેમ, તેનો ઉપયોગ ખાસ વિશેષ સ્થળ કે અધિકાર પ્રકરણની સમાપ્તિ-દર્શક પુષ્પિકા વગેરે લખવા માટે જ કરવામાં આવતો-આવે છે, તેમજ પાનાની બે બાજુએ બોર્ડરની જેમ લીટીઓ દોરવા માટે કે ચત્રપટ આદિમા ગોળ આકૃતિ, લીટીઓ વગેરે દોરવા માટે થયો છે-થાય છે. સોનેરી અને રૂપેરી શાહીઓ પુસ્તકો લખવા માટે ઘણી જ વાપરવામાં આવી છે, પણ તે કાળી શાહી કરતા બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં, કારણકે સોનેરી-રૂપેરી શાહીનું લખાણ પણ વાચવામા એકંદરેથી આખરે માફક નથી, તેમજ એના લખાણમા રહી ગએલી અશુદ્ધિઓ સુધારવી અશક્ય હોવા ઉપરાંત, અમે ઉપર એકવાર કહી આવ્યા તેમ, એ શાહીઓથી લખવું મુશ્કેલીભર્યું અને ખર્ચાળ પણ છે. આ જ કારણથી સોના-ચાંદીની શાહીથી કેવળ મુખ્યત્વે કરીને અમુક પવિત્ર મનાતા ધર્મગ્રંથો લખાતા. ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવે પોતાના માન્ય ગુરુ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રની કૃતિઓ લખાવી હતી તેમ કોઈ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થ આદિને માન્ય તે તે આચાર્યોના રચેલા ગ્રંથો, સ્તોત્રો આદિ કેવળ લખવામા આવતા, અને તે પણ ખાસ લક્ષ્મીથી પહોંચતા ધનાઢ્યો જ લખાવતા હતા. આ પુસ્તકો બહુમૂલ્યા હોઈ વાચવા-લખવા માટે નથી હોતાં, પણ માત્ર પવિત્ર માન્ય ધર્મગ્રંથો તરીકે દૂરથી બે હાથ જોડી દર્શન કરવા માટે જ હોય છે.

આ બધી વાત પુસ્તક લખવાની શાહીઓ માટે કરી. પુસ્તકના ચિત્રકામ માટે ઉપયોગી અનેક જાતના રંગો એકબીજા રંગના મિશ્રણથી તેમજ જુદાજુદા પદાર્થોમાથી તૈયાર કરવામાં આવતા હતા. એ રંગો તદ્દન સાદા અને સ્વાભાવિક હોઈ સેંકડો વર્ષ વહી જવા છતાં જેવા ને તેવા સતેજ તેમજ ટકાઉ રહેતા, જે અત્યારે પણ આપણે પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાના ચિત્રોમા જોઈ

શાહીએ છીએ.

શાહી અને રંગોને માટે આટલું કહ્યા પછી શાહીઓ કેમ બનાવવામાં આવતી, અત્યારે એ શાહીઓ કેમ બનાવવામાં આવે છે, પુસ્તક લખવા માટે કઈ શાહી વાપરવી ઉચિત છે એને લગતા પ્રાચીન ઉલ્લેખો અને અમારો અનુભવ અહીં આપીએ છીએ.

કાળી શાહી

તાડપત્ર અને કાગળ-કપડા ઉપર લખવા માટેની કાળી શાહીઓ અને તેની બનાવટ જુદા-જુદા પ્રકારની છે. તાડપત્ર એ એક રીતે કાષ્ટની જાતિ છે, જ્યારે કાગળ અને કપડું એ એના કરતાં વિલક્ષણ વસ્તુ છે; એટલે એના ઉપર લખવાની શાહીઓ પણ જુદાજુદા પ્રકારની છે. સૌ પહેલાં તાડપત્ર ઉપર લખવાની કાળી શાહીની બનાવટને લગતા લગભગ ત્રણસો-ચારસો વર્ષ પહેલાંના ઉલ્લેખો આપીએ; અને તે પછી અનુક્રમે બીજી શાહીઓને લગતા ઉલ્લેખોની નોંધ કરીશું.

તાડપત્ર ઉપર લખવાની કાળી શાહી

આજકાલ તાડપત્ર ઉપર લખવાનો રિવાજ રહ્યો નથી, એટલે તેની શાહીની બનાવટને લગતું સ્પષ્ટ વિધાન કે અનુભવ કોઈને ય નથી. તેમ છતાં તેની બનાવટને અંગે જુદાજુદા પ્રકારની જે સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ પ્રાચીન નોંધો મળે છે તેનો ઉતારો અને શક્ય સ્પષ્ટીકરણ અહીં આપીએ:

પ્રથમ પ્રકાર:

‘સહવર-મૃજ્જ-ત્રિફલા’, કાસીસં લોહમેવ નીલી ચ ।

સમકજ્જલ-વોલયુતા, ભવતિ મધી તાડપત્રાણામ્ ॥

વ્યાખ્યા—સહવરેતિ કાટાસેહરીઓ (ધમાસો) । મૃજ્જેતિ ભાંગુરઓ । ત્રિફલા પ્રસિદ્ધૈવ । કાસીસમિતિ કસીસમ્, યેન કાષ્ઠાદિ રજ્યતે । લોહમિતિ લોહચૂર્ણમ્ । નીલીતિ ગલીનિષ્ણાદકો વૃક્ષઃ તદ્દસઃ । રસં વિના સર્વેવામુત્કલ્ય ક્ષાથઃ ક્રિયતે, સ ચ રસોઽપિ સમવર્તિતકજ્જલ-વોલયોર્મધ્યે નિક્ષિપ્યતે, તતસ્તાડપત્રમધી ભવતીતિ ॥’

આમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘કાટાસેરીઓ (ધમાસો), જળલાંગરાનો રસ, ત્રિફળાં, કરીશું અને લોહાનું ચૂર્ણ આ બધી વસ્તુઓને ઉકાળીને ક્વાથ બનાવવો. આ ક્વાથ અને ગળીના રસને સરખા માપે એકઠા કરેલા કાજળ અને બીજાઓમાં નાખવાથી તાડપત્ર ઉપર લખવાની મધી તૈયાર થાય છે.’

આ ઉલ્લેખમાં દરેક વસ્તુનું પ્રમાણ કેટલું એ જણાવ્યું નથી, તેમજ બધી વસ્તુઓને મેળવ્યા પછી તેનું શું કરવું એ પણ લખ્યું નથી; તેમ છતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ઉપરોક્ત વસ્તુઓને તાપ્તાની કડાઇમાં નાખી એ બધી એકરસ થાય તેમ ખૂબ ઘૂંટવી જોઈએ.

બીજો-ત્રીજો પ્રકાર:

‘કજ્જલ પા(પો?)રૂણ વોલ, મૂમિલયા પારદસ્સ લેસં ચ ।

ઉસિણજલેણ વિષસિયા, વડિયા કારૂણ કુટ્ટિજ્જા ॥ ૧ ॥

તત્તજલેણ વ પુણ્ણો, ઘોલિજ્જતી દઢ મસી હોઈ ।
 તેણ વિલિહિયા પત્તા, વચ્છહ રચણીઈ દિવસુ વ્વ ॥ ૨ ॥
 ‘કોરહાં વિ સરાવે, અગુલિઆ કોરહમ્મિ કજ્જલણ ।
 મદ્દહ સરાવલગ્ગં, જાવ ચિય ચિ[ક્ક]ગ મુઅઈ ॥ ૩ ॥
 પિચ્ચુમંદગુદલેસં, ચાયરગુદં વ વીયજલમિસ્સ ।
 મિજ્જવિ તોણ દઢં, મદ્દહ જા ત જલં સુસઈ ॥ ૪ ॥
 ઇતિ તાઢપત્રમધ્યામ્નાયઃ ॥’

આ આર્યાઓનો જે પ્રાચીન પાના ઉપરથી ઉતારો કરવામાં આવ્યો છે તેમાં આંકડાઓ સળંગ છે. પરંતુ તેનો અર્થ જોતાં પ્રથમની બે આર્યાઓ એ એક પ્રકાર છે અને પાછળની બે આર્યાઓ એ બીજો પ્રકાર છે. આર્યાઓનો અર્થ નીચે પ્રમાણે જણાય છે:

‘કાજળ, પોયણ, બોળ-બીજળબોળ (બીજળ નામ હીરાબોળ), ભૂમિલતા એટલે જળભાંગરો(?) અને થોડો પારો [આ બધી વસ્તુઓને] ખદખદતા પાણીમાં [મેળવી, તાબાની કઢાઈમાં નાખી સાત દિવસ સુધી અથવા બરાબર એક રસ થાય ત્યાંસુધી] ઘૂંટવી, [અને] તેની [સૂકી] વડીઓ કરી કૂટી રાખવી.—૧. [જ્યારે શાહીનું કામ પડે ત્યારે તે ભૂકાને] ફરી ગરમ પાણીમાં ખૂબ મસળવાથી મધી-શાહી બને છે. એ શાહીથી લખેલા પાનાંઓને (અક્ષરોને) રાત્રિમાં [પણ] દિવસની માફક વાગ્યો-વાચી શકાય છે.—૨.’

‘કોરા કાજળને કોરા માટીના શરાવલામાં નાખી જ્યાસુધી તેની ચિકાશ મૂકાય—દૂર થાય ત્યાંસુધી આગળીઓ શરાવલામાં લાગે તે રીતે તેનું મર્દન કરવું.^{૫૨} (આમ કરવાથી કાજળમાંની ચિકાશને શરાવણ ચૂસી લે છે.)—૩. [કાજળને અને] લીબડાના કે ખેરના ગુદરને બીઆજલમાં-બીઆરસમાં^{૫૩} લીજવી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ખૂબ ઘૂંટવા. (પછી વડીઓ કરી સૂકવવી આદિ ઉપર મુજબ જાણવું)—૪.’

ચોથો પ્રકાર:

‘મિષીનો શ્લોક

નિર્યાસાત્ પિચ્ચુમન્દજાદ્ દ્વિગુણિતો ચોલસ્તત્. કજ્જલં,

સંજાત તિલતૈલતો હુતવહે તીવ્રાતપે મર્દિતમ્ ।

પર કાજળમાં ગૌમૂત્ર નાખી તેને આખી રાત લોંબવી રાખવું એ પણ કાજળની ચિકાશને નાબૂદ કરવાનો એક પ્રકાર છે. ગૌમૂત્ર તેટલું જ નાખવું જેટલાથી કાજળ લોંબાય. શરાવલામાં મર્દન કરી કાજળની ચિકાશને દૂર કરવાના પ્રકાર કરતા આ પ્રકાર વધારે સારો છે, કારણકે આથી શરીર, કપડા વગેરે બગડવાનો ભય બીલકુલ રહેતો નથી જો શાહીમાં લાક્ષારસ નાખવાનો હોય તો આ ગૌમૂત્રનો પ્રયોગ નકામો જાણવો, કેમકે ગૌમૂત્ર ક્ષારરૂપ હોઈ લાક્ષારસને ફાડી નાખે છે

૫૩ બીઆરસનું વિધાન—બીઆ નામની વનસ્પતિ થાય છે તેના લાકડાના છોતરાને ભૂંડા કરી પાણીમાં ઉકાળવાથી જે પાણી થાય તે ‘બીઆરસ’ જાણવો. આ રસને શાહીમાં નાખવાથી તેની કાળાશમાં એકદમ ઉમેરો થાય છે પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે જો એ રસ પ્રમાણ કરતા વધારે પડી જાય તો શાહી તદ્દન નકામી થઈ જાય છે, કારણકે તેનો સ્વભાવ શુષ્ક હોઈ તે, શાહીમાં નાખેલ ગુદરની ચિકાશને ખાઈ જાય છે એટલે એ શાહીથી લખેલું લખાણ સૂકાયા પછી તરત જ પતરી રૂપ થઈને ઉખડી જાય છે

પાત્રે શૂલ્વમયે તથા શન(?)જલૈર્લાક્ષારસૈર્ભાવિત્,

સદ્ગદ્ગતક-મૃદ્ગરાજરસયુક્ સમ્યગ્ રસોડયં મયી ॥૧૧॥

૫૪ટ્વો—‘મિધી કહેતા લખવાની રશનાઈ. તાડપત્ર ઉપર લખવાની. ઉધેઈ ખાથ નહિ, પાણીથી નય નહિ ને ચોટે નહિ. કાલી સારી દેખાય તેવી શાઇનો કાવ્ય લખ્યો છે.

નિર્યાસ કહેતા ગુંદ ને બીજને અર્થ ક્વાથ પણ છે. પિત્તુમન્દ કં લીખડો એટલે તેનો ગુંદ અને બીજન અર્થ પ્રમાણે લીલાં છોતરાં, પાદડા અને મૂળને ફૂટીને ક્વાથ કરવો. તેના તોલથી બોલ બમણો લેવો. તે બોલ લાલ લેવો. હીરાબોલ તથા બીજબોલ કહેવાય છે તે. બોલથી કાજલ બમણુ લેવું. કેટલેક ઠેકાણે બોલ ને કાજલ સમભાગે લે છે પણ અહીં તો બોલથી બમણું કાજલ એવો ભાવાર્થ સમજાય છે. સંજાત કં કોનાથી ઉત્પન્ન થયેલું કાજલ? તે તલના તેલથી પાડેલું લેવું. કેટલાક આ કાજલને ગાયના મૂત્રમા કાઢવીને પછી ઘુંટવા નાખે છે તે ઉત્તમ પ્રકાર છે. તીવ્રાં કં તે ગુંદ, કાજલ ને બોલને બરાબર ઘુંટી ગોમૂત્રમાં કે ઉપર લખેલા ક્વાથમાં નાખી તીવ્ર તાપની આંચ દેવી. બીજને પ્રયોગ—બહુ ઘેસ જેવું કરી ખૂબ જોરથી ઘુંટવું. તે એવું કે જેથી ઘુટા અને નીચેનું પાત્ર બે ઘસાતા અગ્નિની માફક પાણીનું શોષણ કરે. તે પાત્ર અને ઘુટા બે તાંબાના લેવા ઘુટાતા ઘુટાતાં જેમજેમ પાણીનું શોષણ થાય તેમતેમ શનૈ. કં થોડુંથોડું પાણી નાખવું ને ઘુંટવું. એક તોલે આઠ પહોર ને પાચથી વધારે હોય તો દર પાચ તોલે એક દિવસ પ્રમાણે ઘુંટવું. પછી તેમા લોદર અને પાપડીઓ કે સાજીખાર નાખેલો લાખનો કહેલો ચલતો—લાક્ષારસ^{૫૫} મેળવવો. ટકણખાર ન નાખવો. તે પછી ગાયના ઝરણુમા (ગોમૂત્રમાં) પલાળેલા ભીલામાં ઘુટાની નીચે ચોડીને ઘુંટવું. છેવટે ઘસાઈ રહે એટલે બીજી વાર ભીલામાં ચોડી ઘુંટવું. પછી કાળા ભાગરાનો રસ મેળવવો. સમ્યગ્ રસોડયં મયી કં બહુ ભેગું કરી મર્દન કરવાથી ઉત્તમ શાઈ બને છે. અહીં બે જાતના પ્રયોગ લખ્યા છે: ૧ ગુંદને મેળવી ઘુંટવાનો ટાઢો અને બીજને ક્વાથ મેળવી અગ્નિમા ઉકાળવાનો. ઉકાળવાના

૫૪ સંસ્કૃત શ્લોક કે ગ્રંથના અનુવાદને—લાખાંતરને ‘ટબો’ કહે છે. આ ટબો જે જાતનો મળ્યો છે તેમાં ઉપયોગી સહજ સુધારો કરી તેને જેમનો તેમ આપ્યો છે

૫૫ લાક્ષારમત્રુ વિગ્ન—ચોખ્ખા પાણીને ખૂબ ગરમ કરવું જ્યારે એ પાણી ખૂબ ખદખદતુ થાય ત્યારે તેમાં લાખનો ભૂંડા નાખતા જવું અને પાણીને હલાવતા જવું, જેથી લાખનો લોદો ખાઝી ન જાય. તાપ સખત કરવો. તે પછી દશદશ મિનિટને અંતરે લોદરનો ભૂંડા અને ટકણખાર નાખવાં ત્યાર બાદ અમદાવાદી ચોપડાના કાગળ ઉપર એ પાણીની લીટી દોરવી જો નીચે ફૂટે નહિ તો તેને નીચે ઉતારી લેવું અને ઠંડા પછી વાપરવું આ ક્વાથરૂપ થયેલ પાણી એ જ ‘લાક્ષારસ’ આને ‘લાખનો અળતો’ પણ કહેવામા આવે છે ઉપર જણાવેલ વસ્તુઓનું પ્રમાણ પાગેર સાદુ પાણી, ૩ ૧ લાર પોપજાની સારી મૂઝી લાખ જેને દાણા લાખ કહે છે, ૩ ૧ લાર પડાણી લોદર અને ૦)~ એક આની લાર ટકણખાર. જેટલા પ્રમાણમા લાક્ષારસ બનાવવો હોય તે પ્રમાણમાં દરેક વસ્તુનું માપ સમજવું જો તાડપત્રની શાહી માટે લાક્ષારસ તૈયાર કરવો હોય તો તેમા લોદરની સાથે લાખથી ચોણે ભાગે મઝક નાખવી, જેવી વધારે રંગદાર લાક્ષારસ થાય કાઢકાઢ ઠેકાણે ટકણખારને બદલે પાપડીઓ કે સાજીખાર નાખવાનું વિધાન પણ જોવામાં આવે છે

લાક્ષારસનું વિગ્ન કાગળ ઉપર લખવાની શાહીના ચોથા પ્રકારમા પણ છે.

પ્રયોગમાં ગૌમૂત્રનો ઉપયોગ કરવો નહિ. કારણ કે ગૌમૂત્ર ખાર છે તેથી લાખ ક્ષાત્રી જાય છે. ગૌમૂત્રનો પ્રયોગ લાખ વગરની શાઈ માટે છે. ગૌમૂત્ર પ્રત્યંતર છે.’

પાંચમો પ્રકાર:

અહ્મદેશ, કર્ણાટક આદિ દેશોમાં જ્યાં તાડપત્રને સોષ્યા વડે કોતરીને લખવાનો રિવાજ છે ત્યાં શાહીને બદલે નાળીએરની ઉપરની કાચલી કે બદામના ઉપરના છોતરાને બાળી તેની મેખને તેલમાં મેળવીને વાપરવામાં આવે છે. એટલેકે કોતરીને લખેલા તાડપત્ર ઉપર એ મેખને ચોપડી તેને કપડાથી સાફ કરતા કોતરેલો લાગ કાળો રહે છે અને બાકીનું પાનુ જેવું હોય તેવું થઈ જાય છે.

કાગળ-કપડા ઉપર લખવાની કાળી શાહી

- (૧) ‘જિતના કાજળ ઉતના બોળ, તેથી દૂણા ગુંદ ઝંકોળ.
જો રસ ભાગરાનો પડે, તો અક્ષરે અક્ષરે દીવા બજે. ૧.’
- (૨) ‘મત્ત્યર્થે ક્ષિપ સદ્ગુન્દ, ગુન્દાર્થે ચોલમેવ ચ ।
લાક્ષા-વીચારસેનોચ્ચૈર્મર્દયેત્ તામ્રભાજને ॥ ૧ ॥’
- (૩) ‘બીઆબોલ અનધ લકખારસ, કંજલ વળજલ(?) નધ અંખારસ.
‘લોજરાજ’ મિસી નિપાઈ, પાનઉ ક્ષાટઈ મિસી નવિ જાઈ. ૧.’
- (૪) ‘લાખ ટાંક બીસ મેલ, સ્વાગ^{૫૬} ટાંક પાંચ મેલ,
નીર ટાંક દો સો લેઈ, હાંડીમે ચડાઈએ;
જ્યોં લોં આગ દીજો ત્યોં લો, ઓર ખાર સખ લીજો,
લોદર ખાર વાલ વાલ, પીસકે રખાઈએ;
મીઠા તેલ દીપ જલ, કાજલ સો લે ઉતાર,
નીકી વિધિ પિંજાનીકે એસે હી બનાઈએ,
ચાહક ચતુર નર, લિખકે અનુપ ગ્રંથ,
બાચ બાચ બાંચ રિઝ, રિઝ મોજ પાઈએ. ૧. —મસીવિધિ.’^{૫૭}

(૫) ‘સ્યાહી પક્ષીકરણવિધિ: લાખ ચોખી અથવા ચીપડી લીજો પઈસા ૬, સેર ત્રીન પાણીમે નાખીજો: સુવાગો પઈસા ૨ નાખીજો લોદર ત્રીન પઈસા ૩ નાખીજો. પાણી ત્રીન પાવ ઉતારે: પાછે કાજલ પઈસા ૧ ઘોટી સુકાય દેણી: પાછે શીતલ જલમે ભીજોય દીજો: સ્યાહી હોય ચોખી પક્ષી.’

(૬) ‘કાજલ ટાંક ૬, બીજબોલ ટાંક ૧૨, ખેરનો ગુંદ ટાંક ૩૬, અક્ષીણ ટાંક ૦૧, અલતા પોથી ટાંક ૩, ફટકડી કાચી ટાંક ૦૧, નિળના ઘોટાસુ દિન સાત ત્રાયાના પાત્રમાં ઘૂંટવી.’

કાગળ-કપડા ઉપર લખવાની શાહીના ઉપરોક્ત છ પ્રકારો પૈકી પુસ્તકને દીર્ઘાયુષી બનાવવા

^{૫૬} સ્વાગ એટલે ટકણખાર એમ ટિપ્પણમાં જણાવેલું છે.

^{૫૭} શાહીનો આ પ્રકાર એક વૈદિકના સુદ્રિત ગ્રંથમાંથી ઉતાર્યો છે એ ગ્રંથના નામ અને રચણ યાદ નહિ હોવાથી લખ્યા નથી.

માટે પ્રથમ પ્રકાર સર્વોત્તમ, આદરણીય તેમજ સુખસાધ્ય પણ છે. એ પ્રકારમાં જણાવ્યા મુજબ શાહીમાં ભાંગરાનો રસ નાખવાથી એ શાહી ‘અક્ષરે અક્ષરે દીવા બળે’ જેવી ચમકીલી અને ઘેરી થાય છે એ વાત તદ્દન જ ખરી છે, પણ તે સાથે એ પણ એટલું જ ખરું છે કે ભાંગરાના પ્રતાપે કાગળો કાળા પડવા સાથે લાંબે ગાળે છૂર્ણ પણ થઈ જાય છે. અલબત્ત લાખ, કાથો કે હીરાકસીની જેમ એની તાત્કાલિક કે તીવ્ર અસર નથી થતી, તેમ છતાં અમારો અનુભવ અને ખ્યાલ છે સાંસુધી ભાંગરાનો રસ પડેલી શાહી કાગળના પુસ્તકને ચારપાચ સૈકાથી વધારે જીવવા દેતી નથી, એટલે કાગળના પુસ્તક માટે શાહીના ચળકાટનો મોઢ મૂકી કાજળ, ખીજખોળ અને ગુંદર એ ત્રણના મિશ્રણથી બનેલી શાહી વાપરવી વધારે સલામતીભરી છે.

કાજળ અને ખીજખોળનું પ્રમાણ સરખું લેવું અને ગુંદરનું પ્રમાણ બંનેથી બમણું લેવું. સ્વચ્છ ગુંદર અને ખીજખોળને પાણીમાં ભીજવી, કપડાથી ગાળી, તાંબાની કટાઈમાં ત્રણેને ભેગા કરી, એ ત્રણે બરાબર એકરસ થાય ત્યાં સુધી તાંબાની ખોળા ચડાવેલા લીંબડાના ઘૂંટા વડે ખૂબ ઘૂંટવાથી મધી-કાળી શાહી તૈયાર થાય છે. આ પ્રમાણે તૈયાર થએલી શાહીને સુકાવીને રાખી મૂકવી. બ્યારે કામ પડે ત્યારે પાણીમાં ભીજવી મસળવાથી લખવા માટેની શાહી તૈયાર થાય છે.

આ એક પ્રકાર સિવાય બાકીના પ્રકારો કાગળ-કપડાનાં પુસ્તક લખવા માટે ઉપયોગી નથી. અલબત્ત, એ પ્રકારોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બનાવેલી શાહી પક્કી જરૂર થાય છે, પરંતુ એ શાહી કાગળ-કપડાના પુસ્તકના જીવનને ટૂંકાવતી હોઈ કાગળ-કપડાના પુસ્તકો લખવા માટે ઉપયોગી નથી; પણ લાકડાની પાટી વગેરે ઉપર લખવા માટે એ શાહી અવશ્ય કામની છે. અમને લાગે છે તેમ એ બધા પ્રકારો તાડપત્રીય પુસ્તક લખવાની શાહીના પ્રકારોને આધારે ઉપજાવી કાઢવામાં આવ્યા હશે.

કપડાના ટિપ્પણાની શાહી માટે નીચેનો પ્રકાર આપ્યો છે:

વોલસ્ય દ્વિગુણો ગુન્દો, ગુન્દસ્ય દ્વિગુણા મષી । મર્દયેદ્ ચામયુગ્મ તુ, મષી વજ્રસમા ભવેત્ ॥ ૧ ॥

કાળી શાહી માટે ખાસ સૂચનાઓ

‘૧ કજ્જલમત્ર તિલતૈલત સજાત ગ્રાહ્યમ્ । ૨ ગુન્દોઽત્ર નિમ્વસત્કઃ સદિરસત્કો વવ્વૂલસત્કો વા ગ્રાહ્ય’ । ધવસત્કસ્તુ સર્વથા ત્યાજ્ય’, મષીવિનાશકારિત્વાત્ । ૩ મષીમધ્યે મહારાષ્ટ્રમાપયા ‘ઢૈરલી’ ઇતિ પ્રસિદ્ધસ્ય રિત્તણીવૃક્ષસ્ય વનસ્પતિવિશેષસ્ય ફલરસસ્ય પ્રક્ષેપે સતિ સતેજસ્ક-મક્ષિકાભાવાદયો ગુણા ભવન્તિ ।’

આમાં કહ્યું છે કે—૧ શાહી માટે કાજળ તલના તેલનું પાડેલું હોવું જોઈએ. ૨ શાહીમાં ગુંદર ખેરનો, લીંબડાનો કે બાવળનો જ નાખવો, ધવનો કે બીજ કોઈ જાતનો ગુંદર નાખવો નહિ. ૩ રીંગણી એટલે જેને મહારાષ્ટ્રી લાપામા ‘ઢૈરલી’ કહેવામાં આવે છે તેના ફળના રસને શાહીમાં નાખવાથી તે ચમકીલી બને છે અને તેની કડવાશને લીધે માખીઓ આવતી નથી.

કાળી શાહીની બનાવટને અંગે ઉપરોક્ત હકીકત જણ્યા પછી નીચેની બાબતો લક્ષમાં રાખવા જેવી છે: જે શાહીમાં લાખ (લાક્ષારસ), કાથો, લોઢાનો કાટ કે ભૂકા પડે એ શાહી કપડા-કાગળ ઉપર લખવા માટે ઉપયોગી નથી; કારણકે આ બધી વસ્તુઓ સારામાં સારા કપડા-

કાગળને અતિ ટૂંક સમયમાં એટલેકે એક, બે કે વધારેમા વધારે ત્રણ સૈકામાં જ ખાઈ જાય છે અને એ પુસ્તકની દશા તમાકુના સૂકા પાંદડા જેવી થઈ જાય છે. લાખ આદિ વસ્તુઓ તાડપત્રને જ માફક છે, કાગળ-કપડાને નહિ ખીચારસને શાહીમા નાખવાથી તેની કાળાશમાં ખૂબ ઉમેરો થાય છે, પણ તેનો સ્વભાવ શુષ્ક હોઈ જો તે સહજ પણ વધારે પડી જાય તો શાહીમા નાખેલા ગુદરની ચિકાશને ખાઈ જાય છે અને એ શાહીથી લખેલું લખાણ પતરીરૂપ થઈ પોતાની મેળે ઉખડી જાય છે અથવા પાનાનો આપસમા ઘસારો થતા પુસ્તકને કાળમેશ કરી મૂકે છે. ભાગરાનો રસ બરાબર માપસર નાખવામાં આવે તો તે એવી જોખમી કે એકાએક પુસ્તકનો નાશ કરે તેવી વસ્તુ નથી. કેટલાય પુસ્તક લખનારા-લખાવનારાઓ આ વસ્તુસ્થિતિથી અજાણ હોઈ ગમે તે જાતની શાહીથી પુસ્તકો લખે-લખાવે છે, તેનું પરિણામ એ આવે છે કે પુસ્તકો નજીકના જ લવિષ્યમા ખવાઈને નાશ પામી જાય છે.

પુસ્તકોની કાળાશ અને જીર્ણતા

અહીં આપણે શાહીને કારણે થતી પુસ્તકોની અવસ્થાને અંગે કેટલુંક વિચાર્યા પછી પ્રસંગોપાત એ પણ જોઈ લઈએ કે લિખિત પુસ્તકોના પાનાંમા કાળાશ અને જીર્ણતા શા કારણે આવે છે. કેટલાક પુસ્તકો તેના ઉપર સૈકાઓ વહી જવા છતાં જેવા ને તેવા ઊજળા, ટકાઉ અને સારામાં સારી સ્થિતિમાં હોય છે, બ્યારે કેટલાક પુસ્તકો કાળાં પડી જાય છે. કેટલાક કાળા પડવા ઉપરાંત એવા થઈ જાય છે કે જો તેના ઉપર સહજ ભાર આવે, આચકો લાગે કે વળી જાય તો તેના ટુકડા થવાનો ભય રહે અને જાળવીને વાચવામાં આવે તો એકાએક કશીય હરકત ન આવે, બ્યારે કેટલાક પુસ્તકો એવા જીર્ણ થઈ જાય છે કે તેને ઉપાડવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ પોતાને સ્થાને પગ્યાપગ્યા પણ એ તૂટી જાય છે કેટલાક પુસ્તકોના પાનાની એક બાજુ ઊજળી અને એક બાજુ કાળી, પાનાનો અર્ધો ભાગ ઊજળો અને અર્ધો ભાગ કાળો, અમુક પાનાં જીર્ણ અને અમુક પાના સારી સ્થિતિમાં, એક જ પાનામાં અમુક લીટીઓ સારી અને અમુક લીટીઓ જીર્ણ, આમ હોય છે. આ બધું બનવાનું કારણ શું?

આ બધી યે બાબતમા અમે જાતે તેમજ તેના જાણકારો સાથે વિચાર કરતા એમ જણાયું છે કે ૧ કેટલીકવાર શાહી સારામા સારી હોવા છતાં કાગળની બનાવટ જ એવી હોય છે કે જેથી સમય જતા તે સ્વયં કાળા પડી જાય, નબળા પડી જાય કે સડી જાય છે. ૨ કેટલીકવાર શાહીમા લાખ, કાથો, લોઢાનો કાટ વગેરે પદાર્થો પગ્યા હોય છે તેને લીધે અક્ષરો અને તેની આસપાસનો ભાગ કાળો પડી જાય, ખવાઈ જાય કે જીર્ણ થઈ જાય છે. ૩ કેટલીકવાર કાગળના માવાને સાફ કરવા માટે તેમા નાખેલા ઉગ્ર ક્ષાર જેવા પદાર્થોની વધારેપડતી કણીઓ કે રજકણો કાગળના જે ભાગમા રહી ગયા હોય તે સ્થળે સમય જતા કાળા ડાઘા પડવાનો સંભવ છે. ૪ કેટલીકવાર ચોમાસાની શરદીને લીધે પાના ચોંટી ગયા હોય તેને ઉખેડીને બેસમજને લીધે તડકામાં સૂકાવા મૂક્યાથી પાનાના જેટલા ભાગ ઉપર અને જે બાજુ ઉપર તડકો લાગે તે ભાગની સફેદી ઊડી જવા ઉપરાંત તે કાળાં પડી જાય છે. તડકો વધારેપડતો તીખો હોય અને તેની ગરમીની અસર વધારે પહોંચે તો પાનાંની બંને ય બાજુની સફેદી ઊડી જાય છે, નહિ તો એક બાજુ કાળાશ અને એક બાજુ સફેદી

એમ એક જ પાનામાં બે ભાત પડી જાય છે. ૫ કેટલાક લહિયાઓ શાહી ફિક્કી પડી ન જાય એ માટે શાહીના ખડિયામાં લોટાના ટટાએલા ખીલા નાખી રાખે છે. શાહી ફિક્કી પડતાં તેને ખૂબ હલાવે છે એટલે લોટાનો રંગ-કાટ ઉપર આવે છે. એ પછી જે પાનાં કે પંક્તિઓ લખાય તે કાળાંતરે કાળાશ અને જીર્ણતા પકડે છે અને એ રંગ-કાટ ભારે હોઈ નીચે ખેસી જતા તેની અસર આવી જાય છે—મંદ પડી જાય છે. આવાં જ કારણોને લીધે એક જ પુસ્તકમાં અમુક પાના, પાનાની અમુક ખાણુ કે અમુક પંક્તિઓ સારી સ્થિતિમાં હોય છે અને અમુક જીર્ણ દશાએ પહોંચ્યાં હોય છે. ૬ કેટલીકવાર સારામાં સારી સ્થિતિનાં પુસ્તકોના આદિઅંતના પાના લાખ, કાથો, હીરાકસી, લોટાનો કાટ વગેરે પડેલ શાહીથી લખાએલા પુસ્તક સાથે રહેવાને લીધે પણ કાળાશપડનાં અને જીર્ણ થઈ જાય છે. ૭ કેટલાક લહિયાઓ શાહી આછી—પાતળી ન પડી જાય એ માટે શાહીમાં ખીઆરસ નાખે છે. આ રસનો સ્વભાવ શુષ્ક હોઈ તેમાંનું પાણી શોષાઈને શાહી જડી પડી જાય છે. આ શાહીથી લખેલા અક્ષરો કાળા તેમજ જડા આવે છે; પરંતુ સામાન્યરીતે તેમજ ખાસ કરીને ચોમાસાની શરદીમાં પાનાને આપસમાં ઘસારો લાગતા તેના અક્ષરો અને પાનાં કાળા થવા સાથે ચોટી પણ જાય છે. આ પ્રમાણે કાગળની ખનાવટ, શાહીની ખનાવટ, બહારનું વાતાવરણ આદિ અનેક કારણોને લઈ લિખિત પુસ્તકોને જીદાજીદા પ્રકારની અસરો પહોંચે છે.

સોનેરી અને રૂપેરી શાહી

સોનાની કે ચાંદીની શાહી ખનાવવા માટે સોનેરી કે રૂપેરી વરકને લઈ એકેએકે ખરલમાં^{૫૮} નાખતા જવું અને તેમાં તદ્દન સ્વચ્છ, ધૂળ-કચરા વિનાના ધવના ગુંદરનું પાણી નાખી ખૂબ ઘૂંટવા, જેથી વરક વટાઈને ચૂર્ણ જેવા થઈ જશે. આ પ્રમાણે તૈયાર થએલા ભૂકામાં સાકરનું પાણી^{૫૯} નાખી તેને ખૂબ હલાવવો. બ્યારે ભૂકો ખરાબર દરીને નીચે ખેસી જાય ત્યારે ઉપરનું પાણી ધીરેધીરે બહાર કાઢી નાખવું. પાણી કાઢતી વખતે એટલું ધ્યાન રાખવું કે પાણી સાથે સોના-ચાંદીનો ભૂકો નીકળી ન જાય. આ રીતે ત્રણ ચાર અગર તેથી વધારે વાર કરવાથી તેમાંનો ગુંદર ધોવાઈને સાફ થયા પછી જે સોના ચાંદીનો ભૂકો રહે એ આપણી સોનેરી-રૂપેરી શાહી સમજવી.

કોઈને અનુભવ ખાતર થોડી સોનેરી કે રૂપેરી શાહી ખનાવવી હોય તો કાચની રકાખીમાં ધવના ગુંદરનું પાણી ચોપડી, તેના ઉપર વરકને છૂટો નાખી, આંગળી વડે ઘૂંટી, ઉપર પ્રમાણે ધોવાથી સોનેરી રૂપેરી શાહી થઈ શકશે.

લાલ શાહી

સારામાં સારો કાચો લિંગળોક, જે ગાગડા જેવો હોય છે અને જેમાં પારો રહે છે, તેને

^{૫૮} ખરલ સારામાં સારો લેવો કે જે ઘસાય તેવો કે ઊતરે તેવો ન હોય. જો એ ખરલ ઘસાય તેવો કે ઊતરે તેવો હોય તો તેની કાંકરી સોનાચાંદીની શાહી સાથે લખતા તે શાહી ખરાબ અને ઝાખી થઈ જાય છે.

^{૫૯} સાકરનું પાણી નાખવાથી શાહીમાંની ગુંદરની ચિકાશ યોવાય છે અને સોનાચાંદીની શાહીના તેજનો છૂંસ થતો નથી. સાકરના પાણીમાં સાકરનું પ્રમાણ મધ્યમસર લેવું.

ખરલમા નાખી ૬૦ સાકરના પાણી સાથે ખૂબ ઘૂંટવો. પછી તે હિંગજોકને દરવા દઈ ઉપર જે પીળાશપડતુ પાણી તરી આવે તેને ધીરેધીરે બહાર કાઢી નાખવું. અહીં પણ પીળાશપડતા પાણીને બહાર કાઢતા એ ધ્યાનમાં રાખવું કે એ પાણીની સાથે હિંગજોકનો લાલાશપડતો શુદ્ધ ભાગ બહાર નીકળી ન જાય. ત્યાર બાદ તેમા ફરીથી સાકરનું પાણી નાખી ઘૂંટવો અને હયાં પછી ઉપર તરી આવેલા પીળાશપડતા પાણીને પૂર્વવત્ ફરી બહાર કાઢી નાખવું. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી પીળાશ દેખાય ત્યાં સુધી કર્યું કરવું. ધ્યાનમાં રહે કે આમ બે પાત્ર વખત કર્યું નથી ચાલતું, પણ લગભગ દસથી પંદર વાર આ રીતે ધોયા પછી જ શુદ્ધ લાલ સુરખ જેવો હિંગજોક તૈયાર થાય છે. ઘણો મોટો ઘાણ હોય તો આથી પણ વધારે વાર હિંગજોકને ધોવો પડે છે. ઉપર પ્રમાણે ધોવાઈને સ્વચ્છ થએલા હિંગજોકમા સાકર અને ગુંદરનું પાણી નાખતા જવું અને ઘૂંટતા જવું. બરાબર એકરસ થયા પછી જે હિંગજોક તૈયાર થાય તેને વડીઓ પાડી સુકવવો. કામ પડે ત્યારે જેવો જાડો પાતળો રંગ જોઈએ તે પ્રમાણે તેમાં પાણી નાખી તેને વાપરવો.

આ બનાવટમાં ગુંદરનું પ્રમાણ ઓછુવતું ન થાય એ માટે વચમાં વચમાં તેની પરીક્ષા કરતા રહેવું; એટલેકે તૈયાર થતા હિંગજોકના આંગળી વડે એક પાના ઉપર ટીકા કરી એ પાનાને ભેજવાળી જગ્યામા (પાણીઆરામા અગર પાણીની હવાવાળા ઘડામા) બેવડું વાળી મૂકવું. જો તે પાનુ એકાએક ન ચોટે તો ગુંદરનું પ્રમાણ વધારે નથી થયું એમ સમજવું અને એ ટીકાને સુકાઈ ગયા પછી નખથી ખોતરતાં સહજમા ઉખડી જાય તો ગુંદર નાખવાની જરૂરત છે, એમ જાણવું.

અષ્ટગંધ

૧ અગર ૨ તગર ૩ ગોરોચન ૪ કસ્તૂરી ૫ રક્તચંદન ૬ ચંદન ૭ સિંદુર અને ૮ કેસર, આ આઠ સુગંધી દ્રવ્યોના મિશ્રણથી અષ્ટગંધ બને છે. અથવા ૧ કપૂર ૨ કસ્તૂરી ૩ ગોરોચન ૪ સંધરક ૫ કેસર ૬ ચંદન ૭ અગર અને ૮ ગેહૂલા, આ આઠ કિંમતી દ્રવ્યના મિશ્રણથી પણ અષ્ટગંધ બનાવવામા આવે છે.

ચક્ષુર્કર્મ

૧ ચંદન ૨ કેસર ૩ અગર ૪ બરાસ ૫ કસ્તૂરી ૬ મરચકોલ ૭ ગોરોચન ૮ હિંગલોક ૯ રતજણી ૧૦ સોનેરી વરક અને ૧૧ અંબર, આ અગિયાર સુગંધી અને બહુમૂલ્યાં દ્રવ્યોના મિશ્રણથી ચક્ષુર્કર્મ બને છે.

અષ્ટગંધ અને ચક્ષુર્કર્મ આ બંનેયનો ઉપયોગ મત્ર-તત્ર-યંત્રાદિ લખવા માટે થાય છે.

‘મધી’ શબ્દનો પ્રયોગ

ઉપર અમે કાળી, લાલ, સોનેરી, રૂપેરી શાહીઓ બતાવી ગયા, એને આપણે ત્યાં મધી એ નામથી ઓળખવામા આવે છે. ખરૂં જોતા ‘મધી’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ મેષ-કાળજી થાય છે, એટલે

એ શબ્દનો પ્રયોગ કાળી શાહી માટે જ થઈ શકે; તેમ છતાં એ શબ્દ લખવાના સાધન તરીકે વપરાતી દરેક જાતની શાહી માટે રૂઢ થઈ ગયો છે અને તેથી ૧૧ કાળી મધી, લાલ મધી, સોનેરી મધી, રૂપેરી મધી એમ દરેક સાથે ‘મધી’ શબ્દનો પ્રયોગ થએલો આપણે જોઈએ છીએ. આનું કારણ એ છે કે આપણે ત્યાં લખવાના સાધન તરીકે મુખ્યત્વે કરીને મધી-કાજળ-પ્રધાન કાળી શાહીનો ઉપયોગ થતો, કાળાતરે એ જ ‘મધી’ શબ્દ દરેક લખવાના સાધનના અર્થમાં, પછી તે સોનેરી હો, રૂપેરી હો કે લાલ એ દરેકમાં, રૂઢ થઈ ગયો છે. ઘણાખરા શબ્દો કે નામો માટે એમ જ બને છે કે જે એક વખત મુખ્ય કે લાક્ષણિક હોય તે કાળાંતરે રૂઢિરૂપ બની જાય છે. દા. ન. મધીભાજન (કાળી શાહી માટે), ખડિયો (ખડી માટે), લિપ્યાસન (ગમે તે રંગની શાહી માટે) વગેરે જુદાજુદા અર્થને સૂચવતા શબ્દોનો આપણે એકસરખી રીતે ‘ખડિયા’ અર્થમાં પ્રયોગ કરીએ છીએ.

મધીભાજન

ઉપર જણાવેલી શાહીઓ ભરવાના પાત્રનું નામ ‘મધીભાજન’ છે. ખાસ કરી આ નામનો પ્રયોગ કાળી શાહી ભરવાના પાત્ર માટે થતો. આ નામ આપણને એ માહિતી પૂરી પાડે છે કે આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં મુખ્યપણે કાળી શાહીથી જ પુસ્તકો લખવાનો રિવાજ હતો. સોનેરી આદિ શાહીઓથી લખવાની પ્રથા પાછળથી જન્મી છે. ‘મધીભાજન’ શબ્દ ‘ખડિયો’ શબ્દની જેમ દરેક રંગની શાહીના પાત્ર માટે એકસરખી રીતે વાપરી શકાય છે. રાજપ્રશ્નીયસૂત્રમાં આનું નામ લિપ્યાસન^{૧૨} આપ્યું છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. અત્યારે આપણા જમાનામાં કેટલીયે જાતના ખડિયાઓ બને છે, પણ જૂના જમાનામાં તે કેવી જાતના બનતા હશે એ જાણવાનું ખાસ સાધન આપણી સામે નથી; તેમ છતાં આપણા કેટલાક જૂના સંગ્રહો, લેખકો, વ્યાપારીઓ વગેરે પાસે જોતા જાણી શકાય છે કે જૂના વખતમાં આપણે ત્યાં પિત્તળના નાનામોટા અનેક જાતના ખડિયાઓ બનતા હતા. કેટલાક લોકો એ માટે પિત્તળની દાળડીઓને કામમાં લેતા, અને કેટલાએક માટી વગેરેના બનાવેલા પણ વાપરતા હોવા જોઈએ; તોપણ અમને લાગે છે કે પ્રાચીન કાળમાં આપણે ત્યાં ધાનુના ખડિયા જ વધારે પ્રમાણમાં વપરાતા હશે.

ચિત્રકામ માટે રંગો

પુસ્તકના ચિત્રકામ માટે ઉપયોગી રંગો તરીકે ઉપર અમે જે શાહીઓ જણાવી આવ્યા છીએ એ કામમાં લેવામાં આવતી હતી. કાળા રંગ તરીકે કાળી શાહી, સોનેરી-રૂપેરી રંગ તરીકે સોનેરી-રૂપેરી શાહી અને લાલ રંગ તરીકે હિંગળોડ વાપરવામાં આવતો હતો. પીળા અને ઘોળા

૧૧ ભુજો ટિપ્પણી ૩૦ (સ)

૧૨ મન્મથીયસૂત્રની ગ્રીકમાં આચાર્ય શ્રીમલયગિરિએ લિપ્યાસનનું સ. નં. લિપ્યાસન આપ્યું છે, પરંતુ મંડિતવર્ધ શ્રીયુત મુખવાતનું સંદેહ છે કે લિપ્યાસન એ નામ સ. લેપ્યાસન ઉપરથી બન્યું હોય જોઈએ અર્થનું અનુસંધાન અને યોગ્યતા વિચારતા આ કરવા વધારે સંગત જણાય છે

રંગ તરીકે અમે આગળ સંશોધનવિભાગમાં જણાવીશું એ હરતાલ અને સફેદાનો ઉપયોગ કરાતો હતો. આ સિવાયના બીજા રંગો એકબીજા શાહીઓના મિશ્રણથી ઉપજાવવામાં આવતા હતા. દા. ત હરતાલ અને હિંગળોક મેળવી નારંગી રંગ બનાવતા હતા, હિંગળોક અને સફેદો મેળવી ગુલાબી રંગ બનાવતા હતા; હરતાલ અને કાળી શાહી મેળવી લીલો રંગ બનાવતા હતા ઇત્યાદિ. કેટલીકવાર ચિત્રકામ માટે ઉપયોગી કેટલાક રંગો એકબીજા પદાર્થોના મિશ્રણથી તૈયાર કરવામાં આવતા હતા. અમારી પાસે એક પાનુ છે જેમાં એવા કેટલાક રંગોની બનાવટને લગતી નોંધ છે, જે અહીં આપીએ છીએ.

‘અથ ૬૩ ચીત્રામણ રંગ ભર્યાંની વીધી’ (૧) સફેદો ટા. ૪—ખાવડી (પીઉડી) ટા. ૧, સીધુર ટાં. ૧૧—ગોરો રંગ હોઇ. (૨) સીધુર ટા. ૪, પોથી ગલી ટા. ૧—ખારીક રંગ હોઇ. (૩) હરતાલ ટા. ૧, ગલી ટા. ૧૧—નીલો રંગ હોઇ. (૪) સફેદો ટા. ૧, અલતો ટા. ૧૧—ગુલાબી રંગ હોઇ. (૫) સફેદો ટા. ૧, ગલી ટા. ૧—આકાશી (આસમાની) રંગ હોઇ (૬) સીધુર ટા. ૧, ખાવડી (પીઉડી) ટા. ૧૧—નારંગી રંગ હોઇ.’

ઉપરોક્ત રંગોને, તેની સાથે સ્વચ્છ ગુંદરનું પાણી નાખી હસ્તલિખિત પુસ્તકના ચિત્રકામ માટે વાપરવામાં આવે છે.

(૪) જે લખાય તે—જૈન લિપિ

લિપિનો વારસો

‘જે લખાય તે’ એ સાધનમાં લિપિનો સમાવેશ થાય છે. અમે અગાઉ જણાવી ચૂક્યા છીએ કે જૈન પ્રજા એક કાળે મગધવાસિની હતી, પરંતુ તે પછી ભયંકર દુકાળો અને સાંપ્રદાયિક સાહ-મારી વગેરેને પરિણામે એ ભૂમિનો ત્યાગ કરીને સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતની ભૂમિમાં સ્થાયી નિવાસ કર્યા હતા એ પ્રજા ત્યાંની સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારોને વિસરી ગઇ નહોતી. એ સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારોએ જૈન પ્રજાની લેખનકળામાં પોતાનું અસ્મિત્વ સ્થાપિત કર્યું છે, જેને પરિણામે મગધની મુખ્ય લિપિ બ્રાહ્મીબંગલાની^{૬૪} જાયા જૈન લિપિમાં ઊતરી આવી છે એ જાયા એટલે અક્ષરના મરોડ, યોજના પડિમાત્રા વગેરે. બ્રાહ્મીદેવનાગરી અથવા દેવનાગરી લિપિમાંથી પડિમાત્રાની પ્રથા વિક્રમની દસમી શતાબ્દી પહેલાથી ઘટતાં ઘટતાં આજે એ સદનર લુપ્ત થઇ ગઇ છે, જ્યારે અત્યારની બ્રાહ્મીબંગલા અથવા બંગાળી લિપિમાં પડિમાત્રાની એ પ્રથા એકધારી ચાલુ જ છે. આ કારણથી પ્રાચીન લિપિના જૈન ગ્રંથો વાચનારને માટે સૌ પહેલાં બંગાળી લિપિ જાણી લેવી એ વધારેમાં વધારે સગવડતા-ભર્યું છે. સેંકડો વર્ષના અનેકનેક સંસ્કારોને અતે આજે જૈન લિપિ ગમે તેટલું પરિવર્તન પામી હોય, તેમ છતાં જૈન ગ્રંથોની લિપિ અને બંગાળી લિપિ એ ઉભયની તુલના કરનાર સહેજે સમજી શકશે

^{૬૩} ૨ ગોત્રી નોંધનુ આ પાનુ પાટણનિવાસી મારા શિષ્ય મણિલાલ પાડ્યે પાએથી ઉપલબ્ધ થયું છે

^{૬૪} ભારતવર્ષની પ્રચલિત અત્યારની દેવનાગરી, બંગાળી આદિ તમામ લિપિઓ બ્રાહ્મી લિપિના જ પ્રકારનાર હોઇ અમે એ લિપિઓનો અહીં બ્રાહ્મીબંગલા, બ્રાહ્મીદેવનાગરી એ નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે

કે જૈન લિપિમાં મગધની સંસ્કૃતિનો જ મૌલિક વારસો છે

જૈન લિપિ

આમે ઉપર જણાવી ગયા તે મુજબ અને હજી આગળ વિસ્તારથી જણાવીશું તેમ લેખન-કળામાં જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિએ પોતાને અનુકૂળ લિપિના ફેરફાર, સુધારાવધારા, અનેક જાતના સંકેતોનું નિર્માણ વગેરે કરેલાં હોઈ એ લિપિએ કાળે કરી જુદું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને તે 'જૈન લિપિ' એ નામે ઓળખાવા લાગી. આ લિપિનું સૌષ્ઠ્ય અને વ્યવસ્થિતતા જોટલા પ્રમાણમાં જૈન સંસ્કૃતિમાં જળવાયા અને કેળવાયા છે એટલા ભાગ્યે જ ખીજે હશે. એ ઉપરાંત જૈન લેખનકળાનાં સર્વ-દિગ્ગામી વિવિધ સાધનોનો સંગ્રહ અને તેનું નિષ્પાદન, લેખકોને ઉત્પન્ન કરી તેમનો અને તેમની કળાનો નિર્વાહ કરવો, લિખિત પુસ્તકોના સંશોધનની પદ્ધતિ તેનાં સાધનો અને ચિહ્ન-સંકેતો, જૈન લિપિના વર્ણો અયોગાક્ષરો અને મરોડ વગેરે દરેક જુદા પડતા તેમ જ નવીન છે.

જૈન લિપિનો મરોડ

જેમ બ્રાહ્મીદેવનાગરી લિપિ એક જ જાતની હોવા છતાં જુદીજુદી ટેવો, પસંદગી, સહવાસ, સમયનું પરિવર્તન, મરોડ આદિને લીધે અનેક રૂપમાં વહેંચાઈ ગઈ છે તેમ એક જ જાતની જૈન લિપિ પણ જુદીજુદી ટેવો, પસંદગી આદિને કારણે અનેક વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. જેમ આજની જૈન લિપિમાં યતિઓની લિપિ, ખરતરગચ્છીય^{૧૫} લિપિ, મારવાડી લેખકોની લિપિ, ગુજરાતી લેખકોની લિપિ, કોઇના લાંબા અક્ષરો તો કોઇના પહોળા અક્ષરો ત્યારે કોઇના ગોળ અક્ષરો, કોઇના સીધા અક્ષરો તો કોઇના પૂંછડા ખેંચેલા અક્ષરો, કોઇના દુકડારૂપ અક્ષરો તો કોઇના એક જ ઉદાવથી લખેલા અક્ષરો એમ અનેક પ્રકારો છે, તેમ પ્રાચીન કાળમાં પણ એ પ્રકારો વિદ્યમાન હતા (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૧ વગેરેમાંની લિપિઓ); એટલે અહીં યતિઓની લિપિ વગેરે જે નામો આપવામાં આવ્યાં છે તેનો અર્થ એટલો જ સમજવાનો છે કે લિપિ લખવાના અમુક પદ્ધતિના પ્રાચીન વારસાને તેણે તેણે વધારે પ્રમાણમાં જાળવી રાખેલો છે. યતિઓની લિપિ મોટે ભાગે અક્ષરના દુકડા^{૧૬} કરીને લખેલી હોય છે, ત્યારે ખીજા બધા લેખકોની લિપિ મોટે ભાગે એક જ ઉપાડથી લખાએલી હોય છે. બધા યે લહિયાઓની લિપિમાં અ, સ આદિ અક્ષરો અને લિપિનો મરોડ અમુક જાતનો જ હોય છે, ત્યારે ખરતરગચ્છીય લિપિમાં એ અક્ષરો તેમ જ લિપિનો મરોડ કાંઈ જુદાઈ ધરાવતો જ હોય છે. યતિઓના દુકડારૂપે લખાએલા અક્ષરો મોટે ભાગે અત્યંત શોભાવાળા, પાંખડાં મુડાળા અને સુરેખ હોય છે. મારવાડી લેખકો અક્ષરોના નીચેનાં પાંખડાં પૂંછડાંની જેમ ઓછાં ખેંચે છે

૧૫ સ્વર્ગચ પાટણવાસી શિવપ્રભાસપારંગત વિદ્વાન યતિવર્ય શ્રીમાન હિસ્મતવિનયજી એમ કહેતા હતા કે આજથી લગભગ ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાં એક ખરતર ગચ્છીય આચાર્ય—જેમનું નામ અમે વીસરી ગયા છીએ,—થયા હતા તેમનાથી આજુ યએલી અમુક પદ્ધતિની લિપિને 'ખરતરગચ્છીય' લિપિ કહેવામાં આવે છે

૧૬ 'દુકડા' કહેવાનો અર્થ એ છે કે અક્ષર લખતા તેના મીમાંબાકાં, આડાઊભા, ઉપરના અને નીચેનાં પાંખડાં અને વળાંકને પૂરા ખાંડીને લખવાં અને તેડવા, જે તેના સહેજે સમજી શકાય કે લેખકે અમુક અક્ષરને અમુક વિભાગે લખેલો છે.

અથવા લગભગ સીધા જ લખે છે, જ્યારે ખીજા લેખકો કાંઈક વધારેપડતા ખેંચે છે. આ બધા અવાંતર લિપિભેદોને નહિ જાણનારા લિપિને આધારે સમયનિર્ણયના અનુમાનો કરવામા ઘણીવાર ભૂલ કરી ખેંચે છે.

લિપિનું સૌખ્ય

‘અક્ષરાણિ સમશીર્ષાણિ, વર્તુલानि घनानि च । परस्परमलग्नानि, यो लिखेत् स हि लेखक. ॥’

‘समानि समशीर्षाणि, वर्तुलानि घनानि च । मात्रासु प्रतिवद्धानि, यो जानाति स लेखक. ॥’

‘शीर्षोपितान् सुसपूर्णान्, शुभश्रेणिगतान् समान् । अक्षरान् वै लिखेद् यस्तु, लेखक स वरः स्मृतः ॥’

આ શ્લોકો લિપિ અને લેખક એ બંનેયના આદર્શના સૂચક છે. અર્થાત્ અક્ષરો સીધી લીટીમાં ગોળ અને સઘન, હારબંધ છતાં એકબીજાને અડકે નહિ તેવા છૂટા, તેમજ તેનાં માથાં, માત્રા વગેરે અખડ હોવા સાથે લિપિ આદિથી અંત સુધી બરાબર એકધારી લખાઇ હોય તેવા હોય તો તે ‘આદર્શ લિપિ’ છે; અને આ જાતની લિપિ-અક્ષરો લખી શકે એ જ ‘આદર્શ લેખક’ કહી શકાય. જૈન જ્ઞાનભંડારોનું નિરીક્ષણ કરનારને એમ કહેવાની જરૂરત ભાગ્યે જ હોઇ શકે કે જૈન સંસ્કૃતિએ આદર્શ લેખકો અને આદર્શ લિપિને ઉત્પન્ન કરવા અને તેને ટકાવી રાખવા કેટલી કાળજી રાખી હતી.

લિપિનું માપ

લિપિની સુંદરતાને અંગે ટૂંકમાં જણાવ્યા પછી તેને માટે એક ખાસ વસ્તુ કહેવાની બાકી રહે છે અને તે તેનું માપ છે. લગભગ વિક્રમની અગિયારમી સદીથી શરૂ કરી આજ સુધીમા લખાએલા જે ઢગલાબધ પુસ્તકો આપણી સામે હાજર છે તે તરફ બારીકાઈથી નજર કરતા લિપિની સુંદરતાને નિહાળ્યા પછી આપણું ધ્યાન તેમાના અક્ષરો અને લીટીલીટી વચ્ચેના અંતરના માપ તરફ જાય છે. પ્રાચીન લહિયાઓ અક્ષરનું માપ મોટું રાખતા અને લીટીલીટી વચ્ચેનું અંતર અક્ષરના માપ કરતા અનુમાને ત્રીજા ભાગનું અથવા કેટલીકવાર તે કરતા પણ ઓછું રાખતા (જુઓ ચિત્ર ન. ૫-૭-૯-૧૦-૧૧ વગેરે); જ્યારે અત્યારના લેખકો અને કેટલાક જૂના લહિયાઓ પણ અક્ષરનું અને લીટીલીટી વચ્ચેના અંતરનું માપ એકસરખું રાખે છે. આ કારણને લીધે એકસરખી ગણતરીની પક્તિઓવાળી અને એકસરખા લાળા પહોળા માપની પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિઓના અક્ષરો મોટા જણાશે, જ્યારે અર્વાચીન તે જ માપની હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાંના અક્ષરો નાના દેખાશે. ચાલુ વીસમી સદીમા કેટલાક પ્રાચીન પ્રણાલિનો વારસો ધરાવનારા યતિલેખકો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લીટીલીટી વચ્ચેનું અંતર ઓછું રાખી મોટા માપના અક્ષરો લખતા હોવા છતાં ચાલુ સદીમા લિપિની એ પ્રથા અને એ વારસો એકંદર અદૃશ્ય થઇ ચૂકેલા છે.

અગ્રમાત્રા અને પડિમાત્રા

લિપિના માપ સાથે સંબંધ ધરાવતી અગ્રમાત્રા^{૬૭} અને પડિમાત્રાને અંગે અહીં કાંઈક

^{૬૭} ‘અગ્રમાત્રા’ અને ‘પડિમાત્રા’ એ શબ્દો પૈકી ‘પડિમાત્રા’ શબ્દ સર્વત્ર પ્રચલિત છે, પણ ‘અગ્રમાત્રા’ શબ્દ પ્રચલિત નથી ‘અગ્ર-માત્રા’ શબ્દ ‘પડિમાત્રા’ શબ્દના અર્થને લક્ષ્યમા રાખી અમે ઉપલવી કાઢ્યો છે ‘પડિમાત્રા’ શબ્દ કયા શબ્દ ઉપરથી બન્યો છે અને

કહેવું ઉચિત છે. આપણા પ્રાચીન લેખકો જે લીટી વચ્ચેનું અંતર ઓછું રાખતા હોઈ તે કેટલાંક લખાતાં હસ્ત-દીર્ઘ છ-ઉનાં પાખડાં (૧ ૧ ૭ ૮), ગાત્રા (૨ ૨) વગેરેને નાના માપમા અથવા અગ્રમાત્રા પૃષ્ઠિમાત્રા રૂપે લખતા હતા. એટલેકે હસ્ત-દીર્ઘ ઉકારના પાખડાંને અત્યારે આપણી ચાલુ લિપિમા લખીએ છીએ તેમ અક્ષરની નીચે ન લખતા જે રીતે દીર્ઘ ક અને હસ્ત-દીર્ઘ ક હ મા ઉકાર જોડવામા આવે છે તેમ દરેક અક્ષરની આગળ જોડતા, અને અત્યારે પણ ફેટલાએક લેખકો એ રીતે જોડે છે. આને અમે ‘અગ્રમાત્રા’ તરીકે ઓળખાવીએ છીએ. આ અગ્રમાત્રાઓ આજે અધોમાત્રાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયેલી છે. અત્યારે અક્ષરની સાથે જોડતા હસ્ત-દીર્ઘ ઉકાર (૭ ૮) એ પ્રાચીન આકૃતિઓના પરિણામરૂપ છે. જેમ હસ્ત-દીર્ઘ ઉકાર ‘અગ્રમાત્રા’ તરીકે લખાતા હતા તેમ આપણી માત્રાઓ, ચાલુ લિપિમાં લખાય છે તેમ ‘ઊર્ધ્વમાત્રા’ તરીકે અર્થાત્ અક્ષરની ઉપર ન લખાતાં અક્ષરની પાછળ લખાતી હતી, અને એ જ કારણથી આપણે ત્યાં એ માત્રાઓને ‘પડિમાત્રા’ (સં પૃષ્ઠિમાત્રા=પ્રાં પૃષ્ઠિમાત્રા=ગું પડિમાત્રા) તરીકે ઓળખવામા આવે છે. એ પડિમાત્રાઓ કાળે કરી ઊર્ધ્વમાત્રા તરીકે એટલે અક્ષરની ઉપર લખાવા લાગી છે. દા. ત. કે=ક, ચે=ચ, નો=ના, મૌ=મો ઇત્યાદિ. ટૂંકમા અમારા કથનનો આશય એ છે કે પ્રાચીન કાળમાં લખાતી અગ્રમાત્રાઓ અને પૃષ્ઠિમાત્રાઓ (પડિમાત્રાઓ) પાછળના જમાનામા અધોમાત્રા અને ઊર્ધ્વ-માત્રાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ છે.

અહીં અમે પ્રાચીન વર્ણુમાળાના વિકાસને અંગે લખવા નથી બેઠા, તેમ છતાં આ વિષયને અહીં આટલો સ્વર્થવાનુ કારણ એ છે કે પ્રાચીન લેખકોએ પોતાના લેખનમાં સુગમતા અને લિપિમા

જોના ખરે અર્થ શો હશે એ માટે કાંઈ પ્રાચીન ઉલ્લેખ મળતો નથી તેના ભણકારેને એ માટે પૂછતા તેઓ સં પ્રતિમાત્રા ગણનો નિર્દેશ કરે છે, પરંતુ ‘પ્રતિમાત્રા’ શબ્દથી વાસ્તવિક અર્થ પ્રગટ થતો નથી એમ અમને લાગે છે, એટલે અમે ‘પરિમાત્રા’ શબ્દને સં પૃષ્ઠિમાત્રા શબ્દ ઉપરથી આવેલો માનીએ છીએ, જેનો ‘અક્ષરની પાછળ લખાતી માત્રા’ એ વાસ્તવિક અર્થ ધરાવે છે આ રીતે ‘અક્ષરની આગળ લખાતી માત્રા’ એ અર્થને ધ્યાનમા રાખી અમે ‘અગ્રમાત્રા’ શબ્દ ઉપજાવી કાઢ્યો છે.

પ્રાચીન લિપિમા પડિમાત્રાને જેટલો અવકાશ હતો અને તેનો પ્રચાર હતો તેના દશાશ જેટલો જે અગ્રમાત્રાને અવકાશ કે તેનો પ્રચાર નહોતો, એ પ્રાચીન શિલાલેખો અને પુસ્તકો જોતા સમજી શકાય છે. પડિમાત્રાનો પ્રચાર એક કાળે લગભગ માર્શનિક અને નિયત હતો, ત્યારે અગ્રમાત્રા માટે તેમ ન હતું. પડિમાત્રા લખવાની પદ્ધતિ એ, લિપિના એક વિશિષ્ટ વારસો છે, ત્યારે અગ્રમાત્રાની પદ્ધતિ એ લિપિ લખવાની સુગમતા અને મુઘડતાને આલાગી છે એમ અમે માનીએ છીએ. પડિમાત્રાનું લેખન આજે મર્યાદા આધારી ગયું છે, ત્યારે અગ્રમાત્રાનું લેખન આજે ફેટલાક લેખકોમા ચાલુ છે.

ફેટલાક વિકાસોનું માનવું એવું છે કે વિક્રમની તેરમી સદી પહેલાં પડિમાત્રા જ લખાતી હતી. ઊર્ધ્વમાત્રાનો ત્યારે પ્રચાર જ ન હતો. આ માન્યતા તદ્દન ભૂતલરેલી છે. વિક્રમની બારમી સદી અને તે પહેલાં લખાએલા એવા અનેક ગ્રંથો અને શિલાલેખો આજે મળે છે, જેમા પડિમાત્રાને બદલે ઊર્ધ્વમાત્રાઓ પણ લખેલી છે.

પાટણના નવધીના પાસના જૈન જ્ઞાનભંડારમાંના પચસશ્વર સ્વોપજ્ઞ ટીકા વગેરે અગિયારમા શૈકામા લખાએલા જેવા લગભગ ત્રીસમાં ઊર્ધ્વમાત્રાઓ જ લખાએલી છે (લુઓ ચિત્ર ન ૧૧મા ઉપરનું પહેલું ૧૫૬ નંબરનું પાનું).

‘પિનેન્’ના જૈન નર્તિમાં એક પ્રતિમાના પરિકર ઉપર સ્વન ૧૧૨૪નો લેખ છે, જેમા પડિમાત્રા બીલકુલ ન હોવાં નવીયે ઊર્ધ્વમાત્રાઓ જ લખેલી છે.

ગૌરવ જળવાય એ માટે કેવીકેવી પદ્ધતિઓ સ્વીકારી હતી તેનો ટૂંક ખ્યાલ આવે. જેમજેમ લેખનમાથી અગ્રમાત્રા અને પૃષ્ઠિમાત્રા ઝોસરતા ગયા અને તેનું સ્થાન અધોમાત્રા-ઊર્ધ્વમાત્રાએ લીધું તેમતેમ લિપિના માપમા ટૂંકાપણુ અને અધોમાત્રા-ઊર્ધ્વમાત્રામા મોટાપણુ આવતાં રહ્યાં છે, જેનો પરિપાક આપણે આજની લિપિમાં અનુભવીએ છીએ.

(૫) જૈન લેખકો

પ્રાચીન કાળના જૈન લેખકો, તેમની લેખનપદ્ધતિ, તેમના લેખન વિષયક સાધનો, તેમની ટેવો, તેમનો લેખનવિરામ વગેરે કયા પ્રકારના હશે, એ આપણે આપણી સમક્ષ વિદ્યમાન પ્રાચીન હસ્તલિખિત સાહિત્ય, લેખક આદિને લગતા કેટલાક પ્રાચીન ઉલ્લેખો અને અત્યારના લેખકોની ખાસ ખાસ ટેવો, વર્તણૂક આદિને લક્ષમાં લઈ તારવી શકીએ છીએ.

જૈન લેખકો

પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાની લેખકોની પુષ્પિકાઓ જોતાં સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય છે કે પુસ્તકલેખન નિમિત્તે જૈન પ્રજાના આશરા નીચે કાયસ્થ, બ્રાહ્મણ, નાગર, મહાત્મા, ભોજક વગેરે અનેક જાતિઓનાં^{૧૮} કુળોનાં કુળો નભતા હતાં. જૈન પ્રજાનું મનરંજન કરવા માટે એ જાતિઓ પોતાનું સમગ્ર જીવન જૈન લેખનકળાવિષયક કુશળતા મેળવવા પાછળ ઓવારી નાખતી અને જૈન પ્રજા એ કલાધર લેખકોના આખા કુળોના કુળોને પોતાની ઉદારતાથી અપનાવી લેતી, જેને પરિણામે એ કલાવિદ્ લેખકો જૈન પ્રજાને આશ્રિત રહેવામાં અને પોતાને ‘જૈનલેખક-જૈનલહિયા’ તરીકે ઓળખાવવામા આત્મગૌરવ માનતા. એ લેખકોએ જૈન પ્રજાના પુસ્તકો લખવામા જેટલું લિપિનું સૌષ્ઠ્ય, કળા અને નિપુણતા દાખવ્યા છે એટલા ભાગ્યે જ બીજી પ્રજાના પુસ્તકો લખવામાં દાખવ્યા હશે; તેમજ તેમની એ કળા અને એ હોશિયારીનાં મૂલ્ય જૈન પ્રજાની જેમ ભાગ્યે જ કોઈ પ્રજાએ આક્રમ્ય હશે. મહારાજા શ્રીહર્ષ, ગૂર્જરેશ્વર મહારાજા શ્રીસિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ, મહારાજા શ્રીભોજ-દેવ આદિ જેવા અપવાદોને બાદ કરી લઈએ તો આ વસ્તુની કિંમત આક્રમ્યામાં ઘણીખરી વાર મોટામોટા રાજા-મહારાજાઓ પણ નિષ્ફળ નીવડતા. આ બાબતની ખાતરી આપણને આજે જૈન પ્રજા પાસે વિદ્યમાન સેકડો વિશાળ જ્ઞાનભંડારો નિહાળતાં સહેજે થઈ શકે તેમ છે. કાળનો પ્રભાવ, મોગલોની વિદ્વેષિતા, ઉધેઈ, ઉદર, અગ્નિ, વરસાદ આદિના ભોગ થવું, જૈન યતિઓ અને ભંડારના કાર્યવાહકોની ખેવફાદારી અગર બિનકાળજી ધત્યાદિ અનેક કારણોને પ્રતાપે આજ સુધીમા સંખ્યાતીત

૧૮ ‘સવત્ ૧૧૩૮ વૈશાખ શુદ્ધિ ૧૪ ગુરૌ લિખિત શ્રીમદળહિલપાટકે વાલમ્યાન્વયે કાયસ્થમાફલેન.’

‘સવત્ ૧૫૭૨ વર્ષે વૈશાખ વદિ ચતુર્દશી વૃષે મોઢજ્ઞાતીય પઢ્યા લટકળકેન લિખિત સમાપ્તમિતિ.’

‘સવત્ ૧૫૨૭ વર્ષે સાઘમાસે કૃષ્ણપક્ષે દશમ્યા તિથી ગુરુનાસરે અદ્યેહ શ્રીસ્તંભતીર્થે વાસ્તવ્ય ઔદીચ્ય-જાતીયપુરોહિત ઋષિકેન લિખિત ॥ યાદશ પુસ્તકે દૃષ્ટ્વ ॥ પં ૦ કુશલસયમેન મુક્તા પ્રતિ ॥’ ઇત્યાદિ

આજપર્યંત આમે એવા સંખ્યાબંધ જૈન સાધુઓ જોયા છે, જે દરેકના હાથ નીચે પદરપદર વીસવીસ લહિયાઓ પુસ્તક લખવાનું કામ કરતા હતા.

જૈન જ્ઞાનબંધારે નષ્ટ-ભ્રષ્ટ, શીર્ણ-વિશીર્ણ તેમજ વેગશુદ્ધિરણ થઇ ગયા પછી તેમજ દેશ-વિદેશમાં ગાફી ગયા પછી પણ આજે નાનામા નાની જૈન પ્રજાના અસ્મિત્વ નીચે,—કેવળ એ પ્રજાને પોતાને પરિશ્રમે તૈયાર થએલો —જેટલો વિશાળ જ્ઞાનમંત્રહ વર્તમાન છે એટલો ભાગ્યે જ ગીછ કોઇ પ્રજા પાસે હોવાનો સંભવ છે.

જૈન સમૃદ્ધિએ લેખનકળા સ્વીકારી ત્યારથી આજ પર્યંતનાં પંદરસો વર્ષનો જૈન લેખકોનો આ ઇતિહાસ છે. આજે મુદ્રણયુગના પ્રતાપે કળાધર જૈન લેખકોનો ભયંકર દુકાળ પડ્યો છે. આપણે વધારે દૂર નહિ જઈએ, પણ આજુ વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં સારામાં સારા લેખકોત્રણ ચાર રૂપીએ એક હજાર શ્લોક લખતા હતા, એને બદલે આજે સાદામાં સાદો લેખક પણ પાંચ છ રૂપીઆથી એકે ભાવે લખવા ના પાડે છે અને સારો લેખક હોય તો એક હજાર શ્લોક લખવા માટે દસ, પંદર કે એથી પણ વધારે રૂપીઆ સુધી પહોંચી જાય છે. આમ છતાં પ્રાચીન લિપિથી પરિચિત એવો વિશ્વાસપાત્ર લેખક એ તો એક આશ્ચર્યરૂપ વસ્તુ જ ગણવાની છે. ઘણાખરા લેખકો તો ‘મલ્લિકાર્જુને મલ્લિકા’ ન્યાયે ગમે તેવું લખીને ધરી દે તેવા જ હોય છે. આજે અમારી સમક્ષ અમારા પરમપૂજ્ય દાદાશુર પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજ અને પૂજ્ય ગુરુવર્ય શ્રીચતુરવિજયજી મહારાજનો માનીતો અને તેમની જ છાયા નીચે કેળવાયેલો પાટણનો વતની બ્રાહ્મણ રાત્રીય અમારા લેખકરત્ન ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીશંકર ત્રિવેદી છે; જે માત્ર લેખનકળામાં જ પ્રવીણ છે એટલું જ નહિ, પણ પ્રાચીન તાડપત્રીય, છર્ણુ-શીર્ણ પુસ્તકોની નષ્ટ-ભ્રષ્ટ અને ભૂંસાઈ ગયેલી લિપિઓને ઉદ્ધેત્રવામાં ઉસ્તાદ હોવા ઉપરાંત વૈદક, જ્યોતિષ, મંત્ર-તંત્ર-યંત્ર આદિ વિષયોથી પણ એટલો પરિચિત છે કે ગમે તેવું વિષય લખાણ હોય કે યંત્ર વગેરે લખવા-ખનાવવા-ચીતરવા હોય તો તેમાં પોતાની રચતત્ર પ્રતિભાનો ઉપયોગ કરી શકે તેવો છે. આવા લેખકો આજે અતિ દુર્લભ છે.

ઉપર અમે જૈન લેખકો જણાવી ગયા, તે સિવાય જૈન શ્રમણો, યતિઓ અને શ્રાવક૯૯

૬૯ જૈન ઉપામકો અને ઉપાસિકાઓ જ્ઞાનભક્તિનિમિત્તે ઘણીવાર પુસ્તકો લખતાં હતા પાટણ સંઘવીના પાડાના ભડારમાં સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર, નિસીયસૂત્રચૂર્ણી વગેરે પુસ્તકો શ્રાવકોએ લખેલાં છે સૂત્રકૃતાંગસૂત્રની પ્રતિ ‘લેખનકળાકુશળ’ કાયરચજ્ઞાનીય મની ભામિ લખેલી છે તેની પ્રશસ્તિમાં આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ છે—

(ક) ‘શ્રીકાયસ્યવિશાલવંશગગનાદિત્યોઽન્ન જ્ઞાનાભિધ’ ।

સજાતઃ સચિવાપ્રણીર્ગુરુચ્ચાઃ શ્રીસ્તંભતીર્થે પુરે ॥

તત્સૂનુલિંચનક્રિયકકુળો મીમાભિધો મત્રિરાટ્ ।

તેનાયં લિખિતો બુધાવલિમન પ્રીતિપ્રદઃ પુસ્તકઃ ॥’

(ગ) ‘નિસીરહુત્રી સમત્તા ॥ ૬૯૩ ॥ ॥ છ ॥ મંગલં મહાશ્રીઃ ॥ છ ॥ સવત્ ૧૧૫૭ આસાદ-પદ્મવાચાં શુક્રદિને શ્રીજયસિંઘદેવવિજયરાજ્યે શ્રીમૃગુકચ્છનિવાસિના જિનચરણારાધનતત્પરેણ દેવપ્રસાદેન નિર્મલચૂર્ણીપુસ્તકં લિખિતમિતિ ॥

જેસમીચેના તાડપત્રીય ભડારમાં પોથી ન ૨૨૩ કર્મચત્ર-કર્મવિષાક ગ્રંથો, પો ન ૨૬૭ કલ્પચૂર્ણી, પો. ન ૩૧૫ મહાપ્રસાદમંત્રકદશિ વગેરે પુસ્તકો શ્રાવકોએ લખેલાં છે આના અત્રમાં નીચે પ્રમાણે લેખકની પુષ્પિકાઓ છે

શ્રાવિકાઓ ૭૦ પણ જ્ઞાનભક્તિ આદિ નિમિત્તે સેકંડો ગ્રંથો લખતા હતા. આજે જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં એવાં સેકંડો પુસ્તકો મળે છે જે વિદ્વાન અને અતિમાન્ય જૈનાચાર્યો અને જૈનશ્રમણ આદિના પુનીત હસ્તે લખાએલાં છે. ખંભાતના શાંતિનાથના તાડપત્રીય ભંડારમાં વિશેષાવશ્યક ટીકા વગેરે સમર્થ ગ્રંથોના પ્રણેતા મલધારી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રના હાથની લખેલી જીવસમાસ^{૭૧} ટીકાની પ્રતિ છે એમ કહેવાય છે. સમર્થ તાર્કિકશિરોમણિ ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયજી^{૭૨} અને તેમના ગુરુ શ્રીનયવિજયજી, શ્રી-

(ગ) ‘કાસહદીયગચ્છે, વંશે વિદ્યાધરે સમુત્પન્ન’ । સદ્ગુણવિગ્રહયુક્ત, સૂરિ. શ્રીસુમતિવિહ્યાત’ ॥
તસ્યાસ્તિ પાદસેવી, સુસાશુજનસેવિતો વિનીતશ્ચ । ધીમાનુપાધિયુક્તઃ સદ્વૃત્તઃ પળિટતો વીર ॥
કર્મક્ષયસ્ય હેતો, તસ્યચ્છિવી(?)મતા વિનીતેન । મદનાગશ્રાવકેણૈષા, લિખિતા ચારુપુસ્તિકા ॥’
કર્મસ્તવ-કર્મવિપાકટીકા ।

(ઘ) ‘કલ્પચૂર્ણી’ સમાપ્તા । વિક્રમસવત્ ૧૩૮૯ ભાદ્રપદસુદિચતુર્થીદિને શ્રીજિનચન્દ્ર-
સૂરિપદ્મલકારશ્રીજિનકુશલસૂરિયુગપ્રવરાગમોપદેશેન નાં કુમારપાલસુશ્રાવકેણ શ્રીકલ્પચૂર્ણીપુસ્તકમિદમલેખિ ।’

(ઙ) ‘વિદુગ્જા જલ્હણેનેદ, જિનપાદાંબુજાલિના । પ્રસ્યષ્ટ લિખિત શાસ્ત્ર, વદ્ય કર્મક્ષયપ્રદમ્ ॥’

ગળધરસાર્ધશતકવૃત્તિ ।

અહીં અમે દા ત શ્રાવકોએ લખેલા પુસ્તકોના નામોની જે યાદી અને પુષ્પિકાઓ આપી છે તેમાં નિશીથચૂર્ણી અને કલ્પચૂર્ણી નામનાં બે છેદ આગમોના સમાવેશ થાય છે નિશીથચૂર્ણી ભક્ત્યનિવાસી દેવપ્રસાદ નામના શ્રાવકે લખી છે અને કલ્પ-ચૂર્ણી ખરનરગચ્છીય માન્ય આચાર્ય શ્રીજિનકુશલના ઉપદેશથી કુમારપાલ નામના શ્રાવકે લખી છે આથી એક વાત ઉપર વધુ પ્રકાશ પડે છે કે આજકાલ કેટલાક રૂઢવિચારના સાધુઓ, શ્રાવકો જૈન આગમો તેમજ જૈન છેદ આગમોની નકલ ઉતારે એ સામે શાસ્ત્રને નામે મનગમતી વાતો કરી નકામી ધમાલ મચાવી મૂકે છે એ અયોગ્ય જ છે

૭૦ મેકતાના જૈન ભંડારમાં આચાર્ય શ્રીમલયગિરિકૃત આવશ્યક ટીકાની પ્રતિ રૂપાદે નામની શ્રાવિકાએ લખેલી છે અત્યારે એ ભંડાર ત્યાંથી અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયો છે એટલે એ પ્રતિ ક્યા ગઇ હશે એ કહી શકાય નહિ.

૭૧ જીવસમાસવૃત્તિના અંતમાં નીચે પ્રમાણેની પુષ્પિકા છે

‘ગ્રંથાગ્રં ૬૬૨૭ સવત્ ૧૧૬૪ ચૈત્ર શુદ્ધિ ૪ સોમેડ્વેહ શ્રીમદ્ગણિલપાટકે સમસ્તરાજાવલિવિરાજિત-
મહારાજાધિરાજપરમપરમેશ્વરશ્રીમજ્જયસિંહદેવકલ્યાણવિજયરાજ્યે એવ કાલે પ્રવર્તમાને યમનિયમસ્વાધ્યાયાનુષ્ઠાન-
રતપરમનૈષ્ઠિકપઢિતશ્વેતાવરાચાર્યમદ્યારકશ્રીહેમચંદ્રાચાર્યેણ પુસ્તિકા લિં શ્રીં’

આ પુષ્પિકાના અતમાના લિંને ભેઈસૌકાઇ ‘શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યેણ લિખિતા અર્થાત્ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે લખી’ એમ માનવા લલચાયા છે, પરંતુ પુષ્પિકામાંના યમનિયમાં ઇત્યાદિ વિશેષણ જોતા આ ‘પ્રતિ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે લખ્યા’ની લોક-માન્યતા તદ્દન ભ્રાત અને અસત્ય છે એમ અમે માનીએ છીએ, તેમ છતાં લોકોની માન્યતા ઉપર મુજબની હોવાને કારણે જ અમે તેમ જણાવ્યું છે

૭૨ ન્યાયાચાર્ય શ્રીમાન યશોવિજયજી વિક્રમની સત્તરમી અઢારમી સદીના સમર્થ જૈન તાર્કિક છે એમના પોતાના રચેલા ગ્રંથોની સ્વહસ્તે લખેલી અનેક પ્રતો મળે છે જેમાંની અમારા ધ્યાનમાં નીચે પ્રમાણે છે

૧ અષ્ટસહસ્ત્રી વિવરણ (પૂના ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ), ૨ યોગવિનિશિકાટીકા અને ૩ વિચારખિંદુ (ભાગ્યવિજયજી મહારાજના ભાવનગરના ભંડારમાં), ૪ આરાધકવિરાધક ચતુર્ભંગી સત્રીક (પાટણ તપગચ્છના ભંડારમાં), ૫ ન્યાયાલોક (શ્રીબુદ્ધિસાગર સૂરિના સચહમાં), ૬ કર્મપ્રકૃતિટીકા અને ૭ ન્યાયખડખાઘ (ચંચળ બહેનનો ભંડાર અમદાવાદ), ૮ ધર્મસગ્રહની આસપાસ

વિનયવિનયન અને નેમના ગુરુ શ્રીકીર્તિવિજયોપાધ્યાય, ઉત્તરાધ્યયનટીકાના કર્તા શ્રીકમલગંગમો-
પાધ્યાય વગેરે દ્વંદ્વ ગદ્ય ગદ્યાંતરના મંજ્યાળંબ મહાપુરુષોના પવિત્ર હાથે લખાએલાં નાનામોટાં
દગલાળાં પુસ્તકો હતા મળે છે. આજ સદીમાં થઈ ગએલા સમર્થ ‘અભિધાનરાજેન્દ્ર’ મહાકોશના પ્રણેતા
ત્રિનુનિક આચાર્ય શ્રીમાન રાજેન્દ્રચરિત્રે લગવતીમૂત્રસટીક, પત્રવણામૂત્રસટીક જેવા મંજ્યાળંબ
મહાન ગ્રંથો સ્વહસ્તે લખેલા આદેર (મારવાડ)ના તેમના ભડારમાં મોજૂદ છે.

લેખકના ગુણ-દોષ

સારા અને અપલક્ષણ લેખકના ગુણદોષની પરીક્ષા માટે નીચેના પ્રાચીન ઉલ્લેખો મળે છે:
'મર્વદેશાધરામિજ્ઞઃ, સર્વભાષાવિગારદઃ । લેખક કથિતો રાજ, સર્વાધિકરણેષુ વૈ ॥ ૧ ॥
મેધાવી વાક્યદુર્ધીરો, લઘુહસ્તો જિતેન્દ્રિયઃ । પરશાસ્ત્રપરિજ્ઞાતા, એપ લેખક ઉચ્યતે ॥ ૨ ॥'

—‘લેખપદ્ધતિ. ૧’

‘ટલિયા ય મસી મગ્ગા, ય લેહિણી સ્વરહિયં ચ તલવટ ।
વિ દ્વિ ત્તિ કૂડલેહ્ય ।, અજ્જ વિ લેહત્તપે તણ્હા ॥ ૧ ॥
પિહુલ મસિમાયણયં, અતિય મસી વિત્થય સિ તલવટ ।
અમ્હારિસાણ કજ્જે, તર્હે લેહ્ય’ લેહિણી મગ્ગા ॥ ૨ ॥
મસિ ગહિરુણ ન જાણસિ, લેહણગહણેણ મુદ્ધ ! કલિઓ સિ ।
ઓસરસુ કૂડલેહ્ય’, સુલલિય પત્તે વિણાસેસિ ॥ ૩ ॥’

—‘વિજ્ઞાહલુ’લિખિતપ્રતિપ્રાન્તે પ્રક્ષિપ્તા આર્યા. ॥

ઉપરનાં પાંચ પદ્યો પૈકી પહેલાં બે પદ્યો લેખકના ગુણ દર્શાવે છે અને પાછળની ત્રણ
આર્યાઓ લેખકના દોષ બતાવે છે. જેનો સાર એ છે કે ‘લેખક લિપિને સુંદર લખી શકે
એ ઉપરાંત તે અનેક લિપિઓ અને શાસ્ત્રોથી પરિચિત હોવો જોઈએ, જેથી ગ્રંથને બરાબર શુદ્ધ

દિપ્તપત્ર (શ્રીમદ્ધિગ્ધૂરિત મંત્રા ભડારમાં), ૬ નિશાભુક્તિવિચાર પ્રકરણ, ૧૦ તિલં તાન્વયોમિ આદ્યપત્ર, ૧૧ અરપૂરગતિવાદ
આદ્યપત્ર, ૧૨ અમકિતના સદસાઠ બોલની સન્નિયાય અત્તલાગ, ૧૩ સવાઓ ગાયાનુ રતવન આદ્યલાગ, ૧૪ જંબૂવામિગમ,
અને ૧૫ યજ્ઞોવિનયનલિખિત આદિશાપટ્ટક (પ્રવર્તક શ્રીકાતિવિનયન મંત્રા સગ્રહમાં), ૧૬ કૂપદશાતવિશદીકરણ, ૧૭
તિલ તાન્વયોમિ અપૂર્ણ, ૧૮ જ્ઞાનાર્ણવ અપૂર્ણ અને ૧૯ રચાકાદમ જ્ઞાપાટીકા અપૂર્ણ (કદ્ધ કોડાયના ભડારમાં), અને ૨૦ કર્મ-
પ્રતિ અવગૂંચિ અપૂર્ણ (લોખડીના ભડારમાં)

આ ગિવાય નીચેના અન્ય કર્તૃક ગ્રંથોની નકલો તેમના હસ્તાક્ષરની મળે છે ૧ અષ્ટક હારિભદ્રીય (ભાવનગરના
ભડારમાં), ૨ હિમરાતુપાઠ (અભિનવ શ્રીકર્પૂરવિનયનના ખંભાતના મગ્રહમાં), ૩ દશાર્ણભદ્રગવાચ્યાય (પ્રવર્તક શ્રીકાતિવિનયન
મંત્રા મગ્રહમાં) અને ૪ વ્યાસોચના (ખીલનિવિનયન મંત્રા સગ્રહમાં)

નીચેના ગ્રંથો યોગ્યશોવિનયન મંત્રો સુવાર્યા હોય તેમ તેની આસપાસ લખેલ પંક્તિઓની લિપિ જોતા અમને લાગુ
પે. ૧-૨ ગુપ્તસ્વવિનિદાય ન્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે (ગુપ્તના અને સુબાઈના મોહનલાલ મહારાજના ભડારની પ્રતિઓ), ૩
દ્રવ્યના પચાસ રાસ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે (ભાવનગર પાટો પાટલ), ૪ આનન્દચાતુરિટીકા, ૫ યજ્ઞોવિનયનના બે પત્રો અને
૬ પ્રતિમાનક યજ્ઞોવિનયન મંત્રા ગુરુની નયવિનયનને લખેલુ (પ્રવર્તક શ્રીકાતિવિનયન મંત્રા પાટો).

લખી શકે, છેવટે નવી ભૂલો વધારે તો નહિ જ.' લેખકની લિપિમા સૌદર્ય કેવું હોવું જોઈએ એ માટે અમે લિપિવિભાગમાં નોંધેલા શ્લોકો તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. અર્થાત્ સુંદર, અબ્રાત અને સુવાચ્ય લિપિ લખવા ઉપરાત ઉપરની પ્રતિ-નકલ-જેવી હોય તેવી જ નકલ ઉતારે-લખે-એવો હોવો જોઈએ. 'જે લહિયો શાહી ઢોળતો હોય, લેખણ ભાંગી નાખતો હોય, આસ-પાસની જમીન યગાડતો હોય, ખડિયાનું મોઢું મોટું હોય છતાં તેમા યોગતા લેખણ ભાંગી નાખતો હોય, કલમ ટેમ પકડવી કે તેને ખડિયામા પદ્ધતિસર કેમ યોગવી એ ન જાણતો હોય તેમ છતાં લેખણ લખને લખવા બેસી જાય તો તે 'ફટલેખક' અર્થાત્ અપલક્ષણો લેખક જાણવો અને એવો લેખક કક્ષા સુદર પાનાને યગાડે જ છે.'

લેખકનાં સાધનો

પુસ્તકના લખનાર લહિયા પાસે લેખનને લગતા કયા કયાં સાધનો કાયમી હોવા જોઈએ એને સૂચવતો એક પ્રાચીન શ્લોક અહીં આપીએ છીએ.

કુપી૧ કજ્જલ૨ કેશ૩ કમ્બલમહો૪ મધ્યે ચ શુભ્ર કુશ૫,

કાંવી૬ વલ્મ૭ કૃપાણિકા૮ કતરણી૯ કાષ્ઠ૧૦ તથા કાગલમ૧૧ ।

કીક્તી૧૨ કોટરિ૧૩ કલ્મદાન૧૪ ક્રમણ૧૫ કટિ૧૬ સ્તથા કાકરો૧૭,

एतै रम्यककाक्षरैश्च सहितः शास्त्रं च नित्यं लिखेत् ॥૧૧॥

આ શ્લોકમા લેખકને નિરતર ઉપયોગી 'ક'અક્ષરથી સૂચિત સત્તર સાધનોના નામનો મંત્રહ છે ૧ કુંપી-ખડિયો ૨ કાજળ-શાહી ૩ કેશ-માથાના વાળ ૪ કાચળ ૫ કુશ-ડાલ ૬ કાંખી-આકણી ૭ કલ્મ ૮ કૃપાણિકા-છરી ૯ કતરણી-કાતર ૧૦ કાષ્ઠ-પાટી ૧૧ કાગળ ૧૨ કીક્તી-આખો ૧૩ કોટડી-ઝોરડી ૧૪ કલ્મદાન ૧૫ ક્રમણ-પગ ૧૬ કટિ-કેડ અને ૧૭ કાંકરો. આ સત્તર સાધનમા જણાવ્યું છે કે લેખકની આખ, પગ અને કેડ સાખૂત જોઈએ અર્થાત્ તેનું શરીર સશક્ત હોવું જોઈએ. એને લખવા બેસવા માટે એકાત ઝોરડી, બેઠક નીચે રાખી બેસવા માટે કાચળ અને મગળ માટે ડાલ પણ હોવાં જોઈએ. લખવાના સાધન તરીકે એની પાસે ખડિયો, શાહી, શાહી-માં નાખવા માટે વાળ, કલમ અને કાગળ પણ હોવા જોઈએ. કલમ કરવા માટે છરી અને કાગળ કાતરવા માટે કાતર પણ જોઈએ. પાના મૂકીને લખવા માટે લાકડાની પાટી જોઈએ અને પાનાં ઉપર લીટીઓ દોરવા માટે કાખી પણ જોઈએ. ચપ્પુની ધાર યગડી ગઇ હોય તેને અને કલમમા સાધારણ ફૂચો પડી ગયો હોય કે તેના કાપમા ઉઘાનીચાપણું રહેતું હોય તેને ઘસવા માટે કાકરો એટલે કુચડીનો પથ્થર પણ આવશ્યક છે. કલમ, કાંખી, કાતર, છરી, કાંકરો આદિને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે કલમદાન પણ જરૂરી છે.

લેખકોની ટેવો

લેખકોને લખવા માટેની બેઠકની અને જેના ઉપર પાનાં રાખીને તેઓ લખે છે એ પાટીને રાખવા આદિને લગતી ઘણીઘણી વિચિત્ર ટેવો હોય છે. કેટલાક લેખકો લખતી વેળા બે પગ

હુઆ રાખી જેમે છે, ત્યારે કેટલાક લલિયાઓ એક પગ ઊભો રાખી લખે છે. કેટલાક લેખકો પાના રાખીને લખવાની પાટીને ઊભી રાખી લખે છે તો કેટલાક લિખારીઓ તેને આડી રાખી લખે છે, ત્યારે કેટલાક કાશ્મીરી લલિયાઓ એવા કળાખાજ હોય છે કે પાનાની નીચે પાટી વગરેનું ટેકાનું રાખ્યા સિવાય પાનાને તદ્દન અધર રાખીને જ લખે છે ! ઘણાખરા લલિયાઓ પાના ઉપર ઓળિયાથી લીટીઓ દોરીને જ લખે છે—લખતા, ત્યારે ઘણા યે લલિયાઓ લીટીઓ દોર્યા સિવાય અથવા પાનાને મથાળે માત્ર એક આછી પાતળી લીટી દોરીને જ લખતા. આજકાલ ગૂઝરાત, મારવાડ આદિના જૈન લેખકો જે પગ ઉભા રાખી,—પગ દુખે નહિ એ માટે તેની નીચે ગોઠાતો ગોળ વીટળો રાખી,—તેના ઉપર આડી પાટી રાખી અને પાના ઉપર ઓળિયાથી લીટીઓ દોરીને જ લખે છે. કેટલાક લેખકો આડા કાપની કલમથી લખનારા હોય છે તો કેટલાક લગલગ સીધા કાપની કલમથી લખનારા હોય છે. કેટલાક લેખકોનો હાથ હળવો હોય છે ત્યારે કેટલાકનો હાથ ભાગેપડતો હોય છે. આ બધી વિચિત્ર ટેવોને કારણે એકબીજાની કલમ રાટ્ટી ન થઈ જાય, દરકાદ ન જાય કે તેમાં કૃત્યો ન પડી જાય એ માટે લેખકો યતનતા સુધી એકાએક એકબીજાની કલમ પરસ્પરને લખવા માટે લેતા-દેતા નથી. આ માટે એક સુભાષિત પણ છે કે :

‘લેખિની’ પુસ્તક રામા, પરહસ્તે ગતા ગતા ।

કદાચિત્ પુનરાયાતા, ‘લઘ્વા’ મૃદ્ધા ચ ચુમ્વિતા ॥

લેખકોનો લેખનવિરામ

લલિયાઓને પુસ્તક લખતાં લખતાં કોઇ કારણસર ઊઠવું હોય અથવા તે દિવસને માટે કે અમુક મુદતને માટે લખવાનું કામ મુલતવી રાખવું હોય તો તેઓ ‘સ્વરો તેમજ, ક ખ ગ ડ ઘ ઙ જ ઝ ઞ ટ ઠ ડુ થ દ ધ ન ફ લ મ ય ર પ સ હ ક્ષ ર્ષ’ આટલા અક્ષરો ઉપર ક્યારે પણ પોતાનું કામ બંધ કરતા નથી. કારણ કે તેઓ માને છે કે :

‘ક કટ જાવે, જ ખા જાવે, ગ ગરમ હોવે, જ ચલ જાવે, છ છટક જાવે, જ જોખમ દિખાવે, ઠ ઠામ ન જોસે, ટ ટળી પડે, જ હાણુ કરે, થ થિરતા કરે, દ દામ ન દેખે, ધ ધન બાડે, ન નકારો, ફ કટકારે, મ ભમાવે, મ માડો, ય ફેર ન લિખે, ર રોવે, વ ખાંચાળો, સ સંદેહ ધરે, હ હીણો, ઇ ક્ષય કરે, જ્ઞ જ્ઞાન નહિ.’

અર્થાત્ બાકીના ‘ઘ ઝ ઞ ટ ઠ ડુ થ દ ધ ન ફ લ મ ય ર પ સ હ ક્ષ ર્ષ’ અક્ષર ઉપર તેઓ તેમનું કામ બંધ કરે છે. તેમની માન્યતા છે કે :

‘ઘ ધમડી લાવે, જ્ઞ ઝટ કરે, ટ ટકાવી રાખે, ઢ ડો નહિ, ત તરત લાવે, પ પરમેશ્વરો, વ વળાંગો, લ લાવે, વ વાવે. જ શાંતિ કરે.’

મારવાડના લેખકો મુખ્યતઃ વ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે; એટલે કે લખતાલખતાં ઊઠવું હોય કે લખવાનું કામ મોટું રાખવું હોય તો વ અક્ષર આખ્યા પછી ઊઠે છે અથવા ‘ઉવટે કોઈ’ કાગળ ઉપર વ અક્ષર લખીને જ ઊઠે છે.

લેખકોની ઉપરોક્ત માન્યતા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કૃત્રી અને કેટલી તથ્ય છે એ બાબતનો

વિચાર કરવાનું કામ અમે તેના જાણકાર વિદ્વાન વાચકો ઉપર છોડીએ છીએ.

લેખકોની નિર્દોષતા

જેમ અથકારો પોતાના અથને અંતે અંથમાં થએલા સ્ખલનો-ભૂલો માટે વિદ્વાનો પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી છૂટી જાય છે, અથરચનાને લગતી પોતાની પરિસ્થિતિનું સૂચન કરે છે, તેના અધ્યેતા અધ્યાપક વાચક વગેરેને આશીર્વાદ આપે છે, તેમ લેખકો પણ પુસ્તકોને અંતે એવા કેટલાક ઉલ્લેખો કરે છે જેમાં તેમની પરિસ્થિતિ, નિર્દોષતા, આશીર્વાદ વગેરેનો સમાવેશ થઈ જાય. એ શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે.

‘અદૃષ્ટદોષાન્મતિવિભ્રમાદ્વા, ચદર્થહીનં લિખિત મયાઽત્ર ।

તત્ સર્વમાર્થે પરિશોધનીય, કોપ ન કુર્યાત્ સ્વલ્પ લેખકસ્ય ॥’

‘ચાદૃશ પુસ્તકે દૃષ્ટ, તાદૃશ લિખિત મયા । યદિ શુદ્ધમશુદ્ધં વા, મમ દોષો ન લીયતે ॥’

‘ભગ્નપૃષ્ઠિકટિગ્રીવા, વક્તૃષ્ટિરધોમુખમ્ । કષ્ટેન લિખિતં શાસ્ત્ર, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥’

‘વદ્વમુષ્ટિકટિગ્રીવા, મદદૃષ્ટિરધોમુખમ્ । કષ્ટેન લિખ્યતે શાસ્ત્ર, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥’

‘લઘુ લીર્ષ પદહીણ વજ્રહીણ લઘાણું હુદ્, અજાણપણઙ મૂઢપણઙ, પંડત હુદ્ તે સુષુ કરી મળજ્યો ॥’

લેખકોની શબ્દશાસ્ત્ર ઉપર અસર

લેખકોના બ્રાન્તિમૂલક અને વિસ્મૃતિમૂલક લખાણની અસર શબ્દશાસ્ત્ર-વ્યાકરણ ઉપર થયાના અનેક ઉદાહરણો આપણી સમક્ષ વિદ્યમાન છે. દા. ત. કેટલાયે લેખકો પ્રાચીન લિપિના ત્ય અને ચ્છનો વાસ્તવિક ભેદ ન સમજી શકવાને કારણે ત્યને ખદલે ચ્છ અને ચ્છને ખદલે ત્ય લખવા લાગ્યા; જેનું પ્રમાણ વધી પડતાં તેને સુધારતું અશક્ય માની વૈયાકરણોએ સૂત્રરચના દ્વારા અને જાતના પ્રયોગોને અપનાવી લીધા. પરિણામે સં રથ્યા=પ્રાં રથ્યા રચ્છા ઇત્યાદિ ત્ય અને ચ્છ વાળા રૂપો સ્વીકૃત થયાં. એ જ પ્રમાણે કિસલય કિસલ, કુવલય કુવલ ઇત્યાદિ પ્રયોગોમા લેખકોની વિસ્મૃતિને લીધે ચ પડી જતા ઉપરની જેમ ‘કિસલય-કાલાયસ-હૃદયે ચ’ સિંહેં ૮-૧-૨૬૯ ઇત્યાદિ સૂત્રો દ્વારા અને પ્રકારનાં પ્રયોગોનો સંગ્રહ વૈયાકરણોએ કરી લીધો, એટલું જ નહિ પણ સંસ્કૃત કોષકારોએ પણ એ શબ્દોને પોતાના કોષમા સંગ્રહી લીધા છે. હરિવ-લીર્ષ ચ્વરે અને સંયુક્ત-અસંયુક્ત વ્યજનોના વિપર્યાસને અગે પણ તેમને અનેક નિયમો યોજવા પડ્યા છે. આ સમયમાં વધારે ઊંડાણથી તપાસ કરવામાં આવે તો લેખકોના બ્રાન્તિમૂલક અને વિસ્મૃતિમૂલક લખાણની અસર શબ્દશાસ્ત્ર ઉપર ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થએલી જણાશે. આહી અમે પ્રાકૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રનાં જ ઉદાહરણો આપ્યાં છે એથી કોઈએ એમ માની લેવાનું નથી કે સંસ્કૃત વ્યાકરણ-શાસ્ત્ર ઉપર લેખકોના લેખનની કશીયે અસર થઈ નથી. એના ઉપર પણ એની અસર થયા સિવાય રહી શકી નથી.

લેખકોનો અંથલેખનારંભ

ભારતીય આર્ય સંસ્કૃતિના અનુયાયીઓ કોઈ પણ કાર્યની શરૂઆત કાંઈ ને કાંઈ નાનું કે મોટું

મંગળ કરીને જ કરે છે, એ શાશ્વત નિયમાનુસાર અથલેખનના આરંભમાં દરેક લેખકો ઝૂં નમ, એ નમઃ, જયત્યનેકાતકઠીરવઃ, નમો જિનાય, નમઃ શ્રીગુરુભ્યઃ, નમો વીતરાગાય, ઝૂં નમઃ સરસ્વત્યૈ, ઝૂં નમઃ સર્વજ્ઞાય, નમઃ શ્રીસિદ્ધાર્થસુતાય ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના દેવ, ગુરુ, ધર્મ, ઇષ્ટદેવતા આદિને લગતા સામાન્ય કે વિશેષ મંગલસૂચક નમસ્કારો કરતા-લખતા; પરંતુ આ બધા કરતાં જુદું છતાં દરેક પ્રાચીન-અર્વાચીન લેખકોને એકસરખું માન્ય એવું દર્દં ॥ આ ચિહ્ન ઉપરોક્ત નમસ્કારોના આરંભમાં અને એકલુ પણ, જુદા જુદા ફેરફારવાળું લખાએલું પ્રાચીન પ્રતિઓમાં મળે છે અને અત્યારે પણ એ લખાય છે. આ ચિહ્નને, મારવાડમાં નાના બાળકોને અભ્યાસની શરૂઆતમાં ॥ ૫૦ ॥ ઝૂં નમઃ સિદ્ધાં ની, કક્કાની—સ્વર-વ્યંજનની (જુઓ ચિત્ર નં. ૯-૧૦) અને કાતંત્રવ્યાકરણપ્રથમપાઠ વગેરેની ૭ પાટીઓ^{૭૩} લખાવવામાં આવે છે તેમાં ‘બે લીટી, લલે, મીંડુ, બે પાણુ’ તરીકે ગોખાવવામાં

૭૩ ‘॥ ૫૦ ॥ ઝૂં નમઃ સિદ્ધાં’ વગેરેની પાટીઓ આ પ્રમાણે ઉચ્ચારવામાં આવે છે

‘૧ બે લીટી, લલે, મીંડુ, બડબીલીઆરી, ઉગણ ચોટીઓ, માથે પોહીઓ, નાનો વીટલો, મામે માવળો, મામારે હાથમે હાથ લાડુ, સીરાવાળી સોકરી, પાછે વાળી કુંડાળી, ધામે ઢાયો ઘોકલો, માથે ચડીઓ છોકરો, હાથમે ડાગ લી

૨ આઈડા દો લાઈડા, બડો લાઈ કાનો, એઈ બેઈ ઇડી, બડીને ઉકાયરો, આઉ આઉ આંકાડા, બડે પાખડ કાટો લા, લીલી તરવી કાટો લા, બડી લીલી કાટો લા, લીલા હુતા હાપો, વડા હાપા વેલો, એનમેન ગાડી, વડી ગાડી માનો, ચોલગવાળા બળદીઆ, બડે બેગણ જોતરીઆ, અમીઆ દો આસરી, એકણ માથે એક દે, ફૂલ આગળ દો દે

૩ કકકો કેવડો, ખખો ખાખલો, ગગા ગોરી ગાય વીયાણી, ઘઘા ઘરટ પલાણ્યો જય, નનીઓ (કંઠીઓ) આમણ ફુમણો, ચચ્યા ચીની ચોપડી, છછા વદિયા પોટલા, જજજે જેસલવાણિઓ, ઝઝો ઝાળી સારિઓ, ગગીઓ ખાડો, ટટો પોલી ખાપુ, ઠઠા ઠાપર ગાડુઓ, ડડો ડામર ગાઠે, ઢઢા મુણે પૂછે, જજો તાણે સેલે, તત્તો તાવેતે લે, થથા થે રખવાલી, દદીઓ દીવટો, ધધીઓ ધાણકો, નનીઓ ધુલાયરો, પપા પોલી પાટે, ફફા ફગડે જોડે, બબ્યા માહે ચાંદણુ, લલીઓ ભાટ મૂલે તરો, મમીઓ મોચક, ચચીઓ જડો પેટકો, રાયરો કટારમલ, લલ્લા ઘોડે લાતવા, વવા વીંગણ વાસ દે, શશા દોટા મરડીઆ, ષષો ખૂણે ફાડીઓ, સાસે દંતી લોક, હાહોલા હરિણેકલો, લાવે લચ્છી દો પણિહાર, ખડિયા ખાટક મેર, પાળે બાધ્યા બે ચોર, મંગલ મહાશ્રી, દે વિદ્યા પરમેસરી

૪ સિંધો વરણા સમામનાયા, ત્રે ત્રે ચતુરક દસિયા, દૌ સવેરા, દશે સમાના, તેહુ દુધવા, વરણો વરણો, નશિ સવરણો, પુરવો રસવા, પારો દરઘા, સારો વરણો, વિણજે નામિ, ફકરાદેણિ, સધ્યકરાણિ, કાદિ નાહ, વિણજે નામિ, તે વરણા પંચો પચિઆ, વરણાં ણાહં, પ્રથમ દિવટિઆ, શ્રીશસ્ત્રો સારાશિયા, ગોલાગોલ, વતોરણે, અનુસાર શંખા, નિનાંણિનમ, અથા સથા, જેરેલવ્વા, ઉચ્ચમણ શંખોપાહા’

ઉપર અમે ॥૫૦॥ ઝૂં નમઃ સિદ્ધાં, સ્વર, વ્યંજન અને કાતંત્રવ્યાકરણપ્રથમપાઠની પાટીઓ આપી છે એ પાટીઓ મારવાડ આખામાં એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એકસરખી રીતે ગોખાવવામાં આવે છે, તેમ છતાં ગોખનારને કે ગોખાવનારને ક્યારેય એ બબર નથી પડતી કે આ પાટીઓમાં શું વસ્તુ છે? એ પાટીઓમાંનો ફેટલોક અશ અરપટ છતાં એટલું સ્પષ્ટ દેખાય છે કે પ્રારંભની ત્રણ પાટીઓ જોડણી, લિપિના-અક્ષરોના આકાર અને સ્થાનને દર્શાવે છે. દા ત આપણે પહેલી પાટી જોઈએ

પહેલી પાટીના પ્રારંભમાં બે લીટી છે. પછી લલેનુ ચિહ્ન, મીંડુ અને બે પાણુ છે પછી ચોટલીવાળો ઉકાર છે (દેવનાગરી લિપિમાં ઉકાર ઉપર પાખડ તાણવાથી ઓકાર બને છે) તેના ઉપર અર્ચ્યદ્રાવુસ્વાર રૂપ પોહિયો બેઠો છે તે પછી વીંટલારૂપ ને છે (પ્રાચીન દેવનાગરી લિપિમાં નંકાર ગોળ વીંટલારૂપ લખાતો હતો) આગળ મ છે અને તેના આગળ બે

ઉપર અમે પ્રાચીન શિલાલેખો અને હસ્તલિખિત પુસ્તકોના આરંભમા લખાતા જુદી જુદી જાતનાં ચિહ્નોને ત્રણ વિભાગમાં આપ્યા છે. (૧) પ્રથમ વિભાગમાં આપેલાં ચિહ્નો 'ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા'માંથી લીધાં છે, જે ઈ.સ. ની પાંચમી સદીથી લઈ તેરમી સદી સુધીના લેખો, તામ્રપત્ર આદિમાં મળે છે. એમા અવાતર નવ વિભાગો પાડ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે તે તે અવાંતર વિભાગમાં આપેલી આકૃતિઓ તે તે સૈકાના શિલાલેખ વગેરેમાં મળે છે. (૨) બીજા વિભાગમાં આપેલી આકૃતિઓ વિક્રમની અગીઆરમી સદીથી આરંભી આજ પર્યંતની ધાતુની મૂર્તિઓ ઉપરથી લીધેલી છે. એમા અવાતર ચાર વિભાગ પાડ્યા છે તે એટલા માટે કે તે તે અવાંતર વિભાગમાં આપેલી આકૃતિઓ તે તે સૈકામાં બનેલી ધાતુની મૂર્તિઓ ઉપરના લેખોમાં મળે છે. આ વિભાગ-માના ચોથા અવાંતર વિભાગમાં આપેલી આકૃતિઓ વિક્રમની તેરમી સદીથી શરૂ કરી આજ સુધીની મૂર્તિઓના લેખોમાં એકસરખી રીતે મળે છે. (૩) ત્રીજા વિભાગમાં આપેલી આકૃતિઓ વિક્રમની બારમી સદીથી આરંભી આજ સમય સુધીનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોને આધારે તારવેલી છે. આ વિભાગમાના અવાતર ચાર વિભાગો શતાબ્દીનો ક્રમ બતાવે છે. ચોથા અવાંતર વિભાગમાની આકૃતિઓ પંદરમી સદીથી લઈ આજ સુધીમા લગભગ એકસરખી રીતે ચાલુ છે.

ઉપરોક્ત ત્રણ વિભાગમાં એકંદર ગુપ્ત, કુટિલ, નાગરી, શારદા, ખંગલા, પશ્ચિમી વગેરે ભારતીય પ્રાચીન લિપિઓના શિલાલેખો, મૂર્તિલેખો અને હસ્તલિખિત પ્રતિઓના આરંભમાં લખાતી આકૃતિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એ આકૃતિઓ તરફ ઊડતી નજર ફેકતાં તેમાં આપણને આપણા ચાલુ દેવનાગરી ૧ ૫ ૬ ૭ અને ૯ અંકોને મળતી આકૃતિઓ વધારે દેખાય છે. કાળનુ અતિક્રમણ, જન-સ્વભાવ અને લિપિઓ તેમજ લેખકોના હાથનો વળાટ આદિ કારણોને લઈ ઉપરોક્ત આકૃતિઓમા વિધ-વિધ પ્રકારનું પરિવર્તન થવા છતાં પ્રાચીન લિપિમાલાને આધારે જોતા એ બધી યે આકૃતિઓ ઝંકારનાં જ વિવિધ રૂપો છે એમ લાગ્યા સિવાય નથી રહેતું. પ્રાચીન શિલાલેખોના ઉદ્દેશનાર વિદ્વાનો પણ આ આકૃતિઓને ઝંકાર તરીકે જ માને છે—વાચે છે અને અમે પણ ઉપરોક્ત 'ભલે મીડા'ની આકૃતિને ઝંકારના સાંકેતિક બની ગએલા ચિહ્ન તરીકે જ સ્વીકારીએ છીએ.

કેટલાંએક લિખિત પુસ્તકોના આરંભમા લખાયેલ એવું આ જાતની આકૃતિને જોઈ કોઈ કોઈ એમ કલ્પના કરવા લલચાય છે કે જૈન સંસ્કૃતિએ વીર સં. ૯૮૦મા શાસ્ત્રલેખનની

ગણ છે એ આ નીચે આપવામા આવતા શુદ્ધ સૂત્રપાઠથી આપણા ખ્યાલમાં આવશે

સિદ્ધો વર્ણ. સમાનાય. । તત્ર ચતુર્દશાદૌ સ્વરા. । દશ સમાનાઃ । તેષાં દ્વૌ દ્વાવન્યોઽન્યસ્ય સવર્ણો. । પૂર્વો હસ્વઃ. । પરો લઘ્વઃ. । સ્વરોઽવર્ણવર્જો નામી. । એકારાદીનિ સમ્યક્ષરાણિ. । કાદીનિ વ્યંજનાનિ. । તે વર્ગાઃ પદ્મ પદ્મ પદ્મ. । વર્ગાણાં પ્રથમદ્વિતીયાઃ શષ્ઠસાશ્વાષોષા. । ઘોપવન્તોઽન્યે. । અનુનાસિકા ઇચ્છનનમાઃ. । અન્તસ્થા ચરલવાઃ. । ઉષ્માણઃ શપસહાઃ. ।

આ ચાર પાટીઓ પછી બાળકોને પ્રણમ્યા શકરો દેવ વરમાણં ચ જગદગ્રહં ઇત્યાદિ 'આણક્યનીતિ'ના પચીસ પચાસ શ્લોકોની પાટી ગોખાવવામા આવે છે આજે એ પાટી પણ આપણા અનવડ બ્યાસશ્લોકો કે કથાકરો જે રીતે શ્લોકોચ્ચાર કરે છે તેના જેવી અશુદ્ધ અને ખાડી ખાંડી થઈ ગઈ છે

શરૂઆત કરી તે સંવતનું સૂચક આ ચિહ્ન છે, અર્થાત્ એ ચિહ્ન ૯૮૦ નો અંક છે; પરંતુ અમે આ ભ્રાત માન્યતા અને કલ્પના સાથે બીલકુલ મળતા નથી. ઉપર અમે ત્રણ વિભાગમાં જે ચિહ્નો બતાવી ગયા છીએ એમાં એવી એક પણ આકૃતિ નથી જે આપણને પ્રાચીન લિપિમાલાને આધારે ૯૮૦ અંકની કલ્પના કરવા પ્રેરે. ઊલટું તેમાંની ઘણીખરી આકૃતિઓ એકાક્ષરાત્મક હોઈ એ કલ્પનાને પાયા વિનાની જ દેરાવે છે. અત્યારની, લગભગ છ સાત સૈકાથી એકસરખી રીતે ચાલી આવતી ‘ભલે મીડા’ની આકૃતિ (૯૬૦૥) એ, પ્રાચીન ઓકારના ચિહ્નમાથી પરિવર્તન પામેલા ઓકારની સાંકેતિક આકૃતિ છે.

લેખકોની ગ્રંથલેખનસમાપ્તિ

જેમ લેખકો ગ્રંથલેખનના આરંભમાં દેવ, ગુરુ, ધર્મ, ધર્મદેવ વગેરેને લગતા અનેક જાતનાં મંગલો ઉપરાંત ‘ભલે મીડા’ તરીકે ઓળખાતી ઓકારની આકૃતિ લખે છે તેમ પુસ્તકલેખનની સમાપ્તિમાં શુભં ભવતુ, કલ્યાણમસ્તુ, મંગલ મહાશ્વી, લેલકપાઠકયોઃ શુભ ભવતુ, શુભ ભવતુ સહસ્ય ઇત્યાદિ અનેક જાતના આશીર્વાદો ઉપરાંત ॥ગા, ॥ઝા આ જાતનાં ચિહ્નો લખે છે. આ ચિહ્નો મુખ્યત્વે કરીને ગ્રંથની સમાપ્તિમાં જ લખાય છે, તેમ છતાં ઘણી યે વાર એ, ગ્રંથના વિષય, અધિકાર કે વિભાગની સમાપ્તિ થતી હોય ત્યાં પણ લખાય છે. આ ચિહ્ન શાનું હશે અને કયા દષ્ટિ-બિંદુને લક્ષમાં રાખી તેનો ઉપયોગ કરાતો હશે એ માટે દૃશ્ય ઉલ્લેખ મળતો નથી. સામાન્ય નજરે જોતાં એ ‘છ’ અક્ષર જણાય છે, પરંતુ અક્ષરના મરોડનું ઔચિત્ય વિચારતાં એ ‘પૂર્ણકુલ’નું ચિહ્ન હોવાની અમારી કલ્પના છે. પૂર્ણકુલને આપણે ત્યાં દરેક કાર્યમાં મંગલ તરીકે પસંદ કરવામાં આવે છે, એ જ રીતે એની આકૃતિને અહીં અત્ય મંગલ તરીકે પસંદ કરવામાં આવી હોય એમ અમારું અનુમાન છે.

ઉપર જણાવેલ ચિહ્નથી અતિરિક્ત -૬૭૩-કે-૭૪૦-આ જાતનાં ચિહ્નો પણ પ્રાચીન પુસ્તકોના અંતમાં મળે છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૨માં ૨૬૩ પોતાની છેલ્લી લીટીમાં). આ ચિહ્નો શાનાં છે એ અમે સ્પષ્ટ કહી શકતા નથી, પરંતુ અમને લાગે છે કે જેમ કેટલીક પ્રાચીન હસ્તપ્રતિઓમાં ગ્રંથના ખાસ ખાસ વિભાગો—જેવા કે અધ્યયન, ઉદ્દેશ, શ્રુતસ્કંધ, સર્ગ, ઉચ્ચૈશ, પરિચ્છેદ, લલક, કાંડ વગેરે—ની સમાપ્તિને એકદમ ધ્યાનમાં લાવવા માટે અનેક જાતની ચિત્રાકૃતિઓ આલેખવામાં આવે છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૨-૧૩) તેમ આ પણ કોઈ પમંદ કરેલી અમુક જાતની ચિત્રાકૃતિઓ જ હોવી જોઈએ.

લેખકોનો અંકપ્રયોગ

રોમનલિપિમાં જેમ ‘1 2 3 4 5 I II III IV V’ ઇત્યાદિ આ પ્રમાણેના અકાત્મક (સખ્યા-સૂચક ચિહ્નરૂપ) અને અક્ષરાત્મક એમ બે જાતના અંકો વપરાય છે તેમ આપણા નાગરીલિપિના પ્રાચીન લહીઆઓ પણ તેમણે લખેલા પુસ્તકોના પત્રાંક માટે અકાત્મક અને અક્ષરાત્મક એમ બે જાતના અંકોનો પ્રયોગ કરતા હતા. આ બંને પ્રકારના અંકોનો ઉપયોગ પ્રાચીન શિક્ષાલેખો અને પ્રાચીન

તાડપત્રીય તેમજ કેટલાંક કાગળના પુસ્તકો ઉપરાત જૈન આગમો, તેના ભાષ્ય અને ચૂર્ણિમાં ગ્રંથ-કર્તાઓએ એકસરખા પાઠો, ગાથાંક, પ્રાયશ્ચિત્ત, ભાગા વગેરેનો નિર્દેશ કરવા માટે પણ કયો છે. આ બે પ્રકારના અંકો પૈકી અક્ષરાત્મક અંકોની ઉત્પત્તિ ક્યારે અને શાને આધારે થઈ તેમજ એની ઉત્પત્તિનું વાસ્તવિક ખીજ શું છે એને લગતી વિદ્વાનોની વિધવિધ માન્યતાઓ અને કલ્પનાઓ તેમજ પ્રાચીન શિલાલેખ, ગ્રંથ વગેરેમા આવતી એ અંકોની અનેકવિધ આકૃતિઓને જોવા-જાણવા ઇચ્છનારે ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા પુસ્તક પૃ. ૧૦૩ થી ૧૩૦ સુધી જોવું જોઈએ. અમે એનું પુનરાવર્તન કરી નિર્ઠક લેખનું કલેવર મોટું કરવા નથી ઇચ્છતા. અમારો સંકલ્પ માત્ર, જૈન સંસ્કૃતિએ ગ્રંથલેખન વગેરેમાં કઈ કઈ જાતના અંકોનો ક્યાં અને કેવી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે એ તેમજ એ અંકોને અંગે જે વધારાની હકીકત અમારા જાણવામાં આવી છે એ દર્શાવવાનો છે.

જૈન ગ્રંથોએ લખાવેલા દરેક તાડપત્રીય પુસ્તકમાં પાનાનો સંખ્યાક જણાવવા માટે તેની જમણી બાજુએ અક્ષરાત્મક અંકો અને ડાબી બાજુએ અંકાત્મક અંકો લખેલા હોય છે. જૈન છેદ આગમો અને તેની ચૂર્ણિઓમા એકસરખા પાઠો, ૭૪ પ્રાયશ્ચિત્ત, ૭૫ ભાંગા ૭૬ આદિનો નિર્દેશ અક્ષરાત્મક અંકોથી કરવામા આવ્યો છે. જીતકલ્પસૂત્ર ઉપરના આચાર્ય શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત ભાષ્યમાં જ્યાં મૂળ ગાથાનું ભાષ્ય સમાપ્ત થાય છે ત્યાં મૂળસૂત્રનો ગાથાંક અક્ષરાત્મક અંકોથી દર્શાવેલો છે. આ બધે ય સ્થળે નીચે પ્રમાણેના લિન્નલિન્ન અક્ષરાકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે:

૭૪ 'નો કપ્પહં અસણં વા ણ્ક પઢમાએ પોરિસીએ પઢિગાહિત્તા' ઇત્યાદિ

વૃહત્કલ્પસૂત્રસટીક ૩૦ ૨ મુદ્રિત વિભાગ ૪ પત્ર ૯૩૩ ગા. ૩૩૨૦ની ટીકામાં.

ઉપરના સૂત્રપાઠમા અસણં વા ણ્ક છે ત્યાં ણ્ક એ ચાર સંખ્યાનો દરેક અક્ષરાક હોઈ અસણ વા પાણં વા સાહમ વા એમ સૂત્રપાઠ ઉચ્ચારવાનો છે.

૭૫ (ક) 'જતિ દોન્નિ થેરીઓ નિગ્ગચ્છંતિ મિક્ખસ્સ ણ્કા, તરુણી થેરી ય જતિ ણ્કા, દો તરુણીઓ જતિ નિગ્ગચ્છંતિ ણ્કા, એગા થેરી જતિ નિગ્ગચ્છંતિ ણ્કા, એક્કિઆ તરુણી જતિ નિગ્ગચ્છંતિ ણ્કા, તત્ત્રાપ્પ્યાજ્ઞાદયો દોપા. ॥ ગા. ૨૦૮૭ ॥

વૃહત્કલ્પસટીક મુદ્રિતવિભાગ ૨ પત્ર ૬૦૧.

(સ્વ) 'ઉક્ખિણ્ણં ગાથાદ્વયમ્ । ઉક્ખિણ્ણેસુ યિરેસુ મિક્ખૂ ટાતિ ના, અયિરેસુ ૧૦ । વિક્ખિણ્ણેસુ યિરેસુ ૧૦, અયિરેસુ ૧૦ના । વિતિકિણ્ણેસુ યિરેસુ ૧૦ના, અયિરેસુ થ । ઘિપ્પતિણ્ણેસુ યિરેસુ થ, અયિરેસુ થના ॥'

વૃહત્કલ્પસટીક મુદ્રિત વિભાગ ૪ પત્ર ૯૨૮ ટિપ્પણી ૩.

૭૬ 'અત્તણા દિવા પંથેણ અદિટ્ઠો ૧, અત્તણા દિવા પથેણ દિટ્ઠો ૨, અત્તણા દિવા ઉપ્પથેણ અદિટ્ઠો ૩, અત્તણા દિવા ઉપ્પથેણ દિટ્ઠો ૪, અત્તણા રાઓ પથેણ અદિટ્ઠો ૫, અત્તણા રાઓ પંથેણ દિટ્ઠો ૬, અત્તણા રાઓ ઉપ્પથેણ અદિટ્ઠો ૭, અત્તણા રાઓ ઉપ્પથેણ દિટ્ઠો ૮, અત્તણા રાઓ ઉપ્પથેણ અદિટ્ઠો ૯, અત્તણા રાઓ ઉપ્પથેણ દિટ્ઠો ૧૦ ॥'

વૃહત્કલ્પસટીક મુદ્રિત વિભાગ ૩ પત્ર ૭૮૧ ટિપ્પ. ૯.

એકમ અંકો

૧ = ૧, ઁ, ષ, ષ્, શ્રી, શ્રી

૨ = ૨, ન, સિ, સિ, શ્રી, શ્રી

૩ = ૩, મઃ, શ્રી, શ્રી, શ્રી.

૪ = ક, ક, ફ, ફા, ફ, ફા, ક, ફા, ક, ફા, ફા.

૫ = ટ, ટ, ટ, ટ, ટ, ટ, ટ, ટ, ન, ના, ટા, ટા, ટા, ટા.

૬ = ફ, ફ, ફા, ફા, ફ, ફ, ફા, ફા, ફ, ફ, ફ, ફ, ફ.

૭ = ય, ય, યા, યા.

૮ = રૂ, રૂ, રૂા, રૂા, રૂા.

૯ = ઁ, ઁ, ઁ.

દશક અંકો

૧ = લ, લ.

૨ = ઘ, ઘા.

૩ = લ, લા.

૪ = ત, ત, તા, તા.

૫ = ૮, ૮, ૮, ૮, ૮.

૬ = ધુ, ધુ.

૭ = ધૂ, ધૂ, ધૂ, ધૂ.

૮ = ૯, ૯.

૯ = ૯, ૯, ૯, ૯.

૦ = ૦.

શતક અંકો

૧ = સુ, સુ.

૨ = સ્, સ્, સ્.

૩ = સ્તા, સ્તા, સ્તા.

૪ = સ્તા, સ્તા, સ્તા.

૫ = સ્તો, સ્તો, સ્તો.

૬ = સ્તં, સ્તં, સ્તં.

૭ = સ્તઃ, સ્તઃ, સ્તઃ.

અહીં એકમ, દશક અને શતક ચંક તરીકે ૧, ૨, ૩ આદિ પૃથક્ પૃથક્ ચંકો આપવાનું દારણ એ છે કે એકમ સંખ્યા તરીકે એક બે ત્રણ આદિ ચંકો લખવા હોય તો એકમ ચક્રોમા આપેલા એક બે ત્રણ આદિ ચંકો લખવામાં આવે છે; દસ વીસ ત્રીસ આદિ દશક સંખ્યા તરીકે એક બે ત્રણ આદિ ચંકો લખવા હોય ત્યારે દશક ચક્રોમા આપેલા એક બે ત્રણ લખવા નોંધએ અને શતક સંખ્યા તરીકે એક બે ત્રણ આદિ લખવા હોય તો શતક ચંકોમા આપેલા એક બે ત્રણ આદિ ચંકો લખવા નોંધએ. શૂન્યને ઠેકાણે શૂન્ય જ લખાય છે.

આપણા ચાલુ અંકો સીધી લીટીમાં લખાય છે જ્યારે તાડપત્રીય અને કાગળનાં પુસ્તકોમાં પાનાની સંખ્યા તરીકે લખાતા અક્ષરાંકો સીધી લીટીમાં ન લખાતાં આગળ જણાવવામાં આવશે તેમ ઉપર નીચે લખવામાં આવે છે. જૈન હેતુઆગમ વગેરેમાં અને ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, વિશેષચૂર્ણિ, ટીકા આદિમાં જ્યાં ગાથા, પ્રાયશ્ચિત્ત અને ભાંગા આદિ માટે અક્ષરાંકોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં એ અંકો સીધી^{૭૭} લીટીમાં લખાએલા છે.

ઉપર આપવામાં આવેલા એકમ, દશક અને સતક અંકોનો ઉપયોગ આ રીતે કરવામાં આવે છે:

ॐ ८१०, ॐ ८११, ॐ ८१२, ॐ ८१३, ॐ ८१४, ॐ ८१५, ॐ ८१६, ॐ ८१७, ॐ ८१८, ॐ ८१९;

थ २०, थ २१, थ २४, था २६, थ २८; ला ३०, ला ३३, ला ३५, ला ३७, ला ३९;

स०, सा०, स०, स०; ६०, ६०, ६०, ६०; शुं०, शुं०;
०४०, सा०, स०, स०; ६०, ६०, ६०, ६०; शुं०, शुं०;

[illegible]

सु	सु	सु	सू	स्त	स्त	स्ता	स्ता
०१००,	म १४५,	र्य १७४;	०२००,	थ २२७,	र्थ २३६;	०३००,	म ३४७;
०	८	एका	०	अ	फा	०	गजा

स्ता	स्नो	स्ता	स्तो	स्तो	स्तो	स्तो	स्तं
० ४००,	ल ४१५,	थू ४७४;	० ५००,	० ५०९,	ला ५३६,	७ ५८०;	० ६००,
०	लृ	एकै	०	उँ	फ़	०	०

स्तं स्त स्त स्त स्तः स्तः स्तः
 ल ६३७, प्त ६४७, थु ६६५; ० ७००, थ ७२२, त ७४३, थू ७७७, ७९४.
 आ ग्र र ३ आ क

અત્યારે જે તાડપત્રીય પુસ્તકસંગ્રહો વિદ્યમાન છે તેમાં, મારા ધ્યાનમાં છે ત્યાંસુધી, હસો પાનાંની અંદરનાં જ પુસ્તકો વિદ્યમાન છે, તેથી વધારે પાનાંનું એક પણ પુસ્તક નથી. ઘણાખરાં

પુસ્તકો ત્રણસો પાનાં સુધીના અને ફેટલાએક ચારસો સાડાચારસો પાના સુધીનાં હોય છે. પાચસો પાનાંથી વધારે પાનાંનું પુસ્તક, પાટણમાં ગ્રંથવીના પાડાના તાડપત્રીય જૈન પુસ્તકસંગ્રહમાં માત્ર એક જ જોવા મળે છે, જે ત્રુટિ તેમજ અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં છે. છસોથી વધારે પાનાંના તાડપત્રીય પુસ્તકને સુરક્ષિત રાખવું મુશ્કેલીભર્યું હોઈ એથી વધારે પાનાનું પુસ્તક એકાએક નહિ જ લખાતું હોય; તેમ છતાં ચારસો વર્ષ જેટલા જૂના એક છુટક પાનામાં તાડપત્રીય અક્ષરોની નોંધ મળી છે તેમાં સાતસો સુધીના અક્ષરો છે એ જોતા તે નોંધ કરનારે સાતસો પાના સુધીનું અગર તેથી વિશેષાધિક પાનાંનું પુસ્તક જોવા એમ માનવાને કારણ છે.

કાગળ ઉપર લખાએલી પ્રતોમાં જ્યાં અક્ષરાક્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં ફેટલીક વાર એકમ દશક શતક અક્ષરોમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેના અક્ષરાક્રોનો ઉપયોગ ન કરતા ફક્ત એકમ સખ્યામાં આપેલા અક્ષરાક્રોનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે:

સ્વ	સ્ત્રિ	एक	स्व	स्व	एक	स्व
० १०,	० २०,	० ४०,	० १००,	स्व ११५,	० ४००,	સ્ત્રિ १२४०
			०	८	०	एक

૧૨૪૦ ઇત્યાદિ.

ત્રિશતીનામના^{૭૮} ગણિતવિષયક સંગ્રહગ્રંથમાં 'જૈન અંક' તરીકે એકથી દશ હજાર સુધીના અક્ષરાક્રોની નોંધ છે, જે આ નીચે આપવામાં આવે છે. એકથી ત્રણસો સુધીના અંકો અમે ઉપર નોંધી આવ્યા તે મુજબના હોઈ તેની પુનરાવૃત્તિ ન કરતા આગળના બુદ્ધ પડતા અક્ષરાક્રોની જ નોંધ અહીં આપવામાં આવે છે:

સ્તુ ૪૦૦, સ્તે ૫૦૦, સ્તે ૬૦૦, સ્તા ૭૦૦, સ્તો ૮૦૦, સ્ત ૯૦૦, સ્ત: ૧૦૦૦, ક્ષુ ૨૦૦૦, ક્ષૂ ૩૦૦૦, ક્ષા ૪૦૦૦, ક્ષે ૫૦૦૦, ક્ષે ૬૦૦૦, ક્ષા ૭૦૦૦, ક્ષો ૮૦૦૦, ક્ષ ૯૦૦૦, ક્ષ* ૧૦૦૦૦ ।
 इति गणितसङ्ख्या जैनावाना समाप्ता ॥

ઉપરોક્ત ગ્રંથાત્મક 'ત્રિશતી' પુસ્તકમાંના અક્ષરો કયાથી લેવામાં આવ્યા છે એનો નિર્દેશ તેમાં નથી. સભવ છે કે એ કોઈ પ્રાચીન જૈન જ્યોતિષના ગ્રંથ પરથી તારવવામાં આવ્યા હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી કાંઈ ખાસ સાધક પ્રમાણ કે ઉલ્લેખ ન મળે ત્યાં સુધી અમે આમારી કલ્પના ઉપર ભાર મૂકતા નથી.

ઉપર આપેલા અક્ષરાત્મક અક્ષરોની ઉત્પત્તિનું વાસ્તવિક બીજ શું હોવું જોઈએ, એ કહેવું શક્ય નથી. પ્રારંભના એક બે ત્રણ અંક માટે લખાતા સ્વ, સ્ત્રિ, શ્રી અથવા ઝૈ, ન, મ. કે શ્રી, શ્રી, શ્રી એ

મગળ માટે ઉચ્ચારાતા અક્ષરો લખવામાં આવ્યા છે, પણ આગળ ઉપર લખાતા અક્ષરાંકોનું ખંડ બીજ શું હોવું જોઈએ એ સમજી શકાતું નથી આ સંગ્રહમાં પાશ્ચાત્ય તેમજ ભારતીય વિદ્વાનોએ

૭૮ ત્રિશતી ગ્રંથની આ પ્રતિ અમદાવાદના નગરશેઠ શ્રીયુત કમ્તુરભાઈ મણિલાલના પોતાના ઘરમાંના લિખિત પુસ્તક-સંગ્રહમાં છે તેના પાના ૧૧ છે પ્રતિની સ્થિતિ જોતા તે ત્રણ સૈકા પહેલાં લખાએલી હોય તેમ લાગે છે આ પ્રતિમાંના ઉપર્યુલિખિત અક્ષરોની નકલ મને મારા મિત્રવર્ય મુનિ શ્રીદર્શનવિજયજી (પાણીનાણા યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુલના સંસ્થાપક શ્રીચારિત્રવિજયજી મંળા શિષ્ય) તરફથી મળી છે.

જે અનેક જાતની કલ્પનાઓ કરી છે એ બધીનો સંગ્રહ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલામાં કરવામાં આવ્યો છે. સન્મતિતર્કની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવનામા પણ તેના વિદ્વાન લેખકોએ આ અક્ષરાકોની ઉત્પત્તિના સંબંધમા ક્રેટલીએક કલ્પનાઓ રજુ કરી છે. પરંતુ અમે માનીએ છીએ કે તેમ છતાં અક્ષરાકોની ઉત્પત્તિના વાસ્તવિક બીજને વ્યવસ્થિત રીતે શોધવામા એક પણ વિદ્વાન સફળ થયેલા નથી, એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત એ વિદ્વાનોની કલ્પનાઓ પણ સંગત રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકી નથી.

હું માત્ર અહીં એટલું જ ઉમેરવા ઇચ્છું છું કે આખી જે આત્મીનાગરી લિપિ સીધી લીટીમાં લખાતી હોવા છતાં તાડપત્રીય પુસ્તકના પાના ઉપરના અક્ષરો ચીનાઈ આદિ લિપિની જેમ ઊભા લખવામા આવે છે, એ ઉપરથી સંભવ છે કે અક્ષરાત્મક અંકોની ઉત્પત્તિનું બીજ ઊભી લખાતી કોઈ લિપિમા હોય.

શૂન્યાંક

જૈન છેદ આગમોની ચૂર્ણિમાં જ્યાં માસલધુ-માસગુરુ, ચતુર્લધુ-ચતુર્ગુરુ, પડ્લધુ-પડ્ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્તના મંત્રોનો નોંધવામા આવ્યા છે ત્યાં એક ચાર જ સખ્યાનો નિર્દેશ એક ચાર જ શૂન્ય દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે: ૦, ૦, ૦ ૦, ૦ ૦, ૦ ૦ ૦, ૦ ૦ ૦. આમાં ખાલી મીડા લઘુતાસૂચક છે અને કાળાં મીડાં ગુરુત્વસૂચક છે.

શબ્દાત્મક અંકો

અહીં લેખકોને લખવાના અંકોનું પ્રકરણ ચાલુ હોઈ, અપ્રાસંગિક છતાં અતિ મહત્વના અને ઉપયોગી શબ્દાત્મક અંકોનો ઉલ્લેખ પણ કરી લઈએ એ પૈકીના ક્રેટલાક અંકોનો ઉલ્લેખ આપણે ત્યાં સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન આદિ જેવા પ્રાચીન જૈન આગમગ્રંથોમા^{૭૯} તેમજ તે કરતા પણ પ્રાચીન વૈદિક ગ્રંથો^{૮૦} સુદ્ધાંમાં મળે છે. જ્યોતિષ, ઇદ આદિ વિષયક^{૮૧} ગ્રંથોમાં, શિલાલેખોમા અને

૭૯ (ક) 'કઙમેવ ગહાય નો કલિં, નો તીય નો ચેવ દાવરં ॥ ૨૩ ॥ ટીકા—'કઙમેવ' ત્તિ ચતુષ્કમેવ ગૃહીત્વા તલ્લઘ્વજયત્વાત્ તેનૈવ દીવ્યતિ । તતોઽસૌ તલ્લઘ્વજય સન્ ન 'કલિ' એકકં નાપિ 'ત્રૈતં' ત્રિકં ચ નાપિ 'દ્વાપરં' દ્વિક ગૃહાતીતિ ॥' સૂત્રકૃતાંગ શ્રુ૦ ૧ અ૦ ૨ ઉ૦ ૨.

(ખ) 'ધુત્તે વા કલિણા જિણ ॥ ૧૬ ॥ પાઙ્ચટીકા—કલિના-એકેન' ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૫.

(ગ) 'ઉક્કોસણ સંખિજ્ઞણ રૂવં પક્વિજ્ઞ' અનુયોગદ્વારસૂત્ર પત્ર ૨૩૮.

૮૦ (ક) 'ચતુષ્થોમેન કૃતેન અયાના' શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૩-૩-૨-૧.

(ખ) 'યે વૈ ચત્વારઃ સ્તોમા. કૃતં તત્' તૈત્તિરીય બ્રા૦ ૧-૫-૧૧-૧

(ગ) 'દક્ષિણા ગાયત્રીસમ્પન્ના બ્રાહ્મણસ્ય ॥ ૨૧ ॥ ટીકા—ગાયત્રીસમ્પન્ના ગાયત્ર્યક્ષરસમાનસહ્યાશ્વતુ-ર્વિંશતિર્ગાવાં દક્ષિણા ॥ જગત્યા રાજ્ઞ ॥ ૨૨ ॥ ટીકા—જગત્યા સમ્પન્ના રાજ્ઞ સહપદો પ્રાકૃતસહદક્ષિણા ॥ જગત્યક્ષરસમાનસહ્યા અષ્ટાચત્વારિંશદ્ ગાવો ભવન્તિ ॥' વાત્યાયનશ્રૌતસૂત્ર ભા પ્રા લિ મા. ૫૪૪ ૧૨૧ ટિ. ૧, ૨, ૩
૮૧ વરાહમિહિરની પચસિકાતિકા, ગ્રહલાખવ, વૃત્તરત્નાકર, મુનિમુંદરસૂરિદ્વિત શુર્વાવલી આદિ જ્યોતિષ, ઇદ, પદ્માવલીવિષયક

ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓમાં સંખ્યા અને સંવતનો નિર્દેશ શબ્દાંકો દ્વારા ખૂબ જ કરવામાં આવ્યો છે. આ અંકોની કલ્પના તે તે સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત ધાર્મિક તેમજ વ્યાવહારિક વસ્તુઓની ગણતરીને આધારે કરવામાં આવી છે. આ શબ્દાંકોનો ઉપયોગ કરવામાં વૈદિક^{૨૨} અને જૈન પ્રજાએ એક-બીજા સંપ્રદાયને માન્ય મંત્રોનો પ્રયોગ કરવામાં સાપ્રદાયિકતાને દૂર મૂકવાની ઉદારતા દર્શાવી છે. હવે આ નીચે અતુકમે જે જે શબ્દાંકોનો જે જે અંક તરીકે ઉપયોગ^{૨૩} કરવામાં આવે છે તે દેખાડવામાં આવે છે.

૦=શૂન્ય, બિન્દુ, રન્દ્ર, ખ, છિદ્ર, પૂર્ણ, ગગન, આકાશ, વિયત, વ્યોમ, નલ, અખ, અતરિક્ષ, અખર ('આકાશ'વાચક શબ્દો) ઇત્યાદિ.

૧=કલિ, રૂપ, આદિ, પિતામહ, નાયક, તનુ, શશિ, વિધુ, ઇન્દુ, ચંદ્ર, શીતાશુ, શીતરશ્મિ, સિતરત્ન, હિમકર, સોમ, શશાક, સુધાશુ, નિશેશ, નિશાકર, ક્ષપાકર, ઔપધીશ, દાક્ષાયણીપ્રાણેશ, આબ્જ ('ચંદ્ર'વાચક શબ્દો), ભૂ, ભૂમિ, ક્ષિતિ, ક્ષમા, ધરા, વસુધા, વસુધરા, ઉર્વરા, ગો, પૃથ્વી, ધરણી, ઇલા, કુ, મહી ('પૃથ્વી'વાચક શબ્દો), જૈવાતૃક ઇત્યાદિ.

૨=યમ, યમલ, યુગલ, દ્વદ્વ, યુગ્મ, દ્વય, પક્ષ, અશ્વિન, નાસત્ય, દસ્ર, લોચન, નેત્ર, નયન, ઇક્ષણુ, અક્ષિ, દષ્ટિ, ચક્ષુ ('નેત્ર'વાચક શબ્દો), કર્ણ, શ્રુતિ, શ્રોત્ર ('કાન'વાચક શબ્દો), બાહુ, કર, હસ્ત, પાણિ, દોષ્ટ, ભુજ ('હાથ'વાચક શબ્દો), કર્ણ, કુચ, ઓષ્ઠ, ગુલ્ફ, જાતુ, જંઘા ('શરીરના બહારે અવયવ' વાચક શબ્દો), અયન, કુકુબ, રવિચંદ્રો ઇત્યાદિ.

૩=રામ, ત્રિપદી, ત્રિકાલ, ત્રિગત, ત્રિનેત્ર, લોક, જગત્, ભુવન ('વિશ્વ'વાચક શબ્દો), ગુણ, કાલ, સહોદરા, અનલ, અગ્નિ, વહ્નિ, જ્વલન, પાવક, વૈશ્વાનર, દહન, તપન, હુતાશન, શિખિન્, કૃશાતુ ('અગ્નિ'વાચક શબ્દો), તત્ત્વ, ત્રૈત, હોત, શક્તિ, પુષ્કર, સંખ્યા, બ્રહ્મ, વર્ણ, સ્વર, પુરુષ, વચન, અર્થ, ગુપ્તિ ઇત્યાદિ.

૪=વેદ, શ્રુતિ, સમુદ્ર, સાગર, અગ્નિ, જલધિ, જલનિધિ, વાર્દ્ધિ, નીરધિ, નીરનિધિ,

સંખ્યાબધ ગ્રંથોમાં શબ્દાંકોનો પ્રયોગ ઠેકાણેઠેકાણે કરવામાં આવ્યો છે બીજાબીજા ગ્રંથોમાં પણ પ્રત્યક્ષવશાત્ તે તે વસ્તુ, વય, વર્ષ વગેરેની ગણતરી શબ્દાંકોદ્વારા અપાએલી લેવામાં આવે છે જેમકે—

(ક) 'વસુવિહ ૮ પાહિહેરવિલસતત્ત, ભવિયણપુહરીય વોહતત્ત,
વસુ-દહદોસ ૧૮ અસેસહ ચત્તત્ત, સિવરસિરિમાણિરિરત્તત્ત'

ત્રિમુવનસ્વયંભૂ-વલપણ્હુ પક્તિ ૨૯૦-૯૧ (દશમા સૈકાની કૃતિ)

મધુસૂદન ચિં મોદી સંપાદિત અપભ્રંશપાઠાવલી પૃ ૭૮

(ખ) 'સોડસ્થાદ્ ગેહે પ્રિય' જિનમિતાન્ ૨૪ વત્સરાન્ સ્નેહતો વા'—શીલદૂતમ્ શ્લોક ૪૫.

૮૨ 'લિસા જિના વિકલિકાશ્ચ ગુરો શરા. સ્વં'—ગ્રહલાઘવ બ. ૧ શ્લોક ૧૫.

૮૩ અહીં આપવામાં આવેલા શબ્દાંકો પૈકીના ઘણાખરા શબ્દાંકો પ્રત્યક્ષ ગ્રંથોમાં તપાસીને જ લખવામાં આવ્યા છે અને કેટલાક ભા. ૦ પ્રા. ૦ લિ. ૦ મા. ૦ માધી લીધા છે આ બધાંયના ઉદાહરણો આપી નિરર્થક લેખન કલેવર મોટું કરતું ઉચિત ન ધારી અમે ઉદાહરણો આપ્યા નથી

વારિધિ, વારિનિધિ, ઉદધિ, અંબુધિ, અબુનિધિ, અંભોધિ, આર્ણવ ('સમુદ્ર'વાચક શબ્દો), કેંદ્ર, વર્ણ, આશ્રમ, યુગ, તુર્ય, કૃત, અય, આય, દિશ્ (દિશા) બધુ, કોષ્ઠ, ધ્યાન, ગતિ, સંજ્ઞા, કપાય ઇત્યાદિ.

૫=આણુ, શર, સાયક, ઇષુ ('આણુ'વાચક શબ્દો), ભૂત, મહાભૂત, પ્રાણુ, ઇદ્રિય, અક્ષ, વિપય, તત્ત્વ, પર્વ, પાંડવ, અર્થ, વર્ષ, વ્રત, સમિતિ, કામગુણુ, શરીર, અનુત્તર, મહાવ્રત ઇત્યાદિ.

૬=રસ, અંગ, કાય, ઋતુ, માસાર્ધ, દર્શન, રાગ, અરિ, શાસ્ત્ર, તર્ક, કારક, સમાસ, લેશ્યા, દ્વમાખંડ, ગુણુ, ગુહક, ગુહવકત્ર ઇત્યાદિ.

૭=નગ, અગ, ભૂમૃત્, પર્વત, શૈલ, અદ્રિ, ગિરિ ('પર્વત'વાચક શબ્દો), ઋપિ, મુનિ, અત્રિ, વાર, સ્વર, ધાતુ, અશ્વ, તુરગ, વાહ, હય, વાજિન્ ('અશ્વ'વાચક શબ્દો), છદ, ધી, કલત્ર, ભય, સાગર, જલધિ ('સમુદ્ર'વાચક શબ્દો), લોક ઇત્યાદિ.

૮=વસુ, અહિ, સર્પ (સર્પવાચક શબ્દો), નાગેદ્ર, નાગ, ગજ, દતિન્, દિગ્ગજ, હસ્તિન્, માતગ, કરિ, કુંજર, દ્વિપ, કરટિન્ ('હસ્તિ'વાચક શબ્દો), તક્ષ, સિદ્ધિ, ભૂતિ, અનુષ્ટુભ્, મંગલ, મદ, પ્રભાવક, કર્મન્, ધીગુણુ, બુદ્ધિગુણુ, સિદ્ધિગુણુ ઇત્યાદિ.

૯=અંક, નદ, નિધિ, ગ્રહ, ખગ, હરિ, નારદ, રંધ્ર, ખ, છિદ્ર, ગો, પવન, તત્ત્વ, બ્રહ્મગુપ્તિ, બ્રહ્મવ્રતિ, ઐવેયક ઇત્યાદિ.

૧૦=દિશ્, દિશા, આશા, કકુભ્ ('દિશા'વાચક શબ્દો), અંગુલિ, પક્તિ, રાવણુશિરસ્, અવતાર, કર્મન્, યતિધર્મ, શ્રમણુધર્મ, પ્રાણુ ઇત્યાદિ.

૧૧=રુદ્ર, ઇશ્વર, હર, ઇશ, ભવ, ભર્ગ, શ્વલિન્, મહાદેવ, પશુપતિ, શિવ ('મહાદેવ'વાચક શબ્દો), અક્ષૌહિણી ઇત્યાદિ.

૧૨=રવિ, સૂર્ય, અર્ક, માર્તંડ, ઘુમણિ, ભાનુ, આદિત્ય, દિવાકર, દિનકર, ઉષ્ણાંશુ, ઇન ('સૂર્ય'વાચક શબ્દો), માસ, રાશિ, વ્યય, ચક્રિન્, ભાવના, ભિક્ષુપ્રતિમા, યતિપ્રતિમા ઇત્યાદિ.

૧૩=વિશ્વ, વિશ્વેદેવાઃ, કામ, અતિજગતી, અધોપ, ક્રિયાસ્થાન, યક્ષ ઇત્યાદિ.

૧૪=મનુ, વિદ્યા, ઈંદ્ર, શક, વાસવ ('ઈંદ્ર'વાચક શબ્દો), લોક, ભુવન, વિશ્વ, રત્ન, ગુણુસ્થાન, પૂર્વ, ભૂતગ્રામ, રજ્જુ ઇત્યાદિ.

૧૫=તિથિ, ઘસ્ટ, દિન, અહન્, દિવસ ('દિવસ'વાચક શબ્દો), પક્ષ, પરમાધાર્મિક ઇત્યાદિ.

૧૬=નૃપ, ભૂપ, ભૂપતિ, અષ્ટિ, કલા, ઇંદુકલા, શશિકલા ઇત્યાદિ.

૧૭=અત્યષ્ટિ.

૧૮=ધૃતિ, અબ્રહ્મ, પાપસ્થાનક ઇત્યાદિ.

૧૯=અતિધૃતિ.

૨૦=નખ, કૃતિ ઇત્યાદિ.

૨૧=ઉત્કૃતિ, પ્રકૃતિ સ્વર્ગ ઇત્યાદિ.

૨૨=કૃતિ, જ્ઞતિ, પરીપહ ઇત્યાદિ.

૨૩=વિકૃતિ.

૨૪=ગાયત્રી, જિન, અર્હત્ ઇત્યાદિ.

૨૫=તત્ત્વ.

૨૬=નક્ષત્ર, ઉકુ, ભ ઇત્યાદિ.

૩૨=દત, રદ, રદન ઇત્યાદિ.

૩૩=દેવ. અમર, ત્રિદશ, સુર ઇત્યાદિ.

૪૦=નરક.

૪૮=જગતી.

૪૯=તાન.

૬૪=સ્ત્રીકલા.

૭૨=પુરુષકલા

અહીં આપવામા આવેલા શબ્દાકો પૈકી કેટલાયે શબ્દાકો વૈકલ્પિક છે, એટલે તેવે સ્થળે કયા શબ્દાકથી કયો ચાલુ ચક લેવો એ નક્કી કરવા માટે કેટલીક વાર સાધકબાધક પ્રમાણો વિચારવાનુ બાકી જ રહે છે અને એ રીતે નિર્ણિત થયેલા ચક જ પ્રામાણિક મનાય છે.

રક્ષ, ખ અને છિદ્રનો ઉપયોગ શન્ય માટે પણ થયો છે અને નવ માટે પણ થયો છે. ગો એક માટે યે વપરાય છે અને નવ માટે પણ વપરાય છે પક્ષ બે માટે યે વપરાયો છે અને પદર-માટે પણ એ જ પ્રમાણે શ્રુતિ બે માટે અને ચાર માટે, લોક અને ભુવન ત્રણ માટે સાત માટે અને ચૌદ માટે, ગુણ ત્રણ માટે અને છ માટે, તત્ત્વ ત્રણ પાંચ નવ અને પચ્ચીસ માટે, સમુદ્રવાચક શબ્દો ચાર અને સાત માટે તથા વિશ્વ ત્રણ તેર અને ચૌદ માટે વપરાયેલા જોવામાં આવે છે. ૮૪

(ક) પુસ્તકલેખન

આ વિભાગમા તાડપત્રીય, કાગળનાં, સોનેરી, રૂપેરી વગેરે પુસ્તકો કેમ લખાતાં હતા એની માહિતી આપવામા આવે છે

તાડપત્રીય પુસ્તકો

તાડપત્રીય પુસ્તકો, પત્ર ટૂંકા હોય તો બે વિભાગમા અને લાંબા હોય તો ત્રણ વિભાગમા લખાતા હતાં (જુઓ ચિત્ર નં ૧૧-૧૨). દરેક વિભાગની બે બાજુએ એકથી દોઢ ઇંચ જેટલો માર્જિન રાખવામા આવતો. વચલા માર્જિનના મધ્યમા, પુસ્તકનાં પાના અસ્તવ્યસ્ત થઇ ન જાય એ માટે, કાણુ પાડી તેમા દોરો પરોવી રાખવામા આવતો (જુઓ ચિત્ર નં. ૪). પાનાની બે બાજુ પૈકી જમણી બાજુએ અક્ષરાત્મક અકો-પત્રાકો લખવામાં આવતા અને ડાબી બાજુએ અંકાત્મક પત્રાકો લખવામાં આવતા. કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતિઓમા કેવળ અક્ષરાત્મક યા અંકાત્મક

૮૪ અહીં અમને તાત્કાલિક બે ઉદાહરણો મળી શક્યા છે તે આ નીચે આપીએ છીએ

(ક) 'વેદૈ ૪ રન્દ્રૈ ૯ મ્તૌ ચસગા મત્તમયૂરમ્ ।'—વૃત્તરત્નાકર. અ૦ ૩

(ખ) 'ઞ્રૌ ત્રિનગા સ્વરા ૭ ચ ૯ મૃષભગજવિલસિતમ્ ।'—વૃ૦ ૨૦ અ૦ ૩

(ગ) 'શાલિન્યુક્તા મ્તૌ તર્ગૌ ગોડલ્લિ ૪ લોકૈઃ ૭ ।'—વૃ૦ ૨૦ અ૦ ૩

(ઘ) 'જિનભુવને ૧૪૨૪ સ્વર્ગમિત ગુર્વાવલી શ્લો૦ ૨૯૧

'ભુવનશ્રુતિરવિસદ્યે ૧૨૪૩ વર્ષે' પ્રશ્નોત્તરત્નમાલિકાટીકા.

(ઙ) 'ગુણનયનરસેન્દુમિતે ૧૬૨૩ વર્ષે' ભાવપ્રકરણાવચૂરિ.

'શ્રીમદ્વિક્રમભૂપતોડમ્વર-ગુણ-ક્ષમાસખ્દ-દાક્ષાયણીપ્રાણેશાક્લિતવત્સરે ૧૬૬૦' જવૃદ્ધીપપ્રજ્ઞસિટીકા.

(ચ) 'મુનિવસુમાગરસિતકર ૧૪૮૭ મિતવર્ષે' સમ્યક્ત્વકૌમુદી

'સવદ્રસનિધિજલનિધિચન્દ્રમિતે ૧૭૯૬ કાત્તિકે સિતે પક્ષે ।' જ્ઞાનસારટીકા.

(છ) 'અવ્દે પઢ્ઢવિશ્વ ૧૮૯૬ મિતે' અર્થદીપિકા

'શરેભવિશ્વે ૧૩૮૫ ચમિતામવાપ્ય' ગુર્વા૦ શ્લો૦ ૨૮૯

અંદ્રા પણ લખવામાં આવ્યા છે. કેટલીક વાર અંદ્રા લખવાની જગ્યાએ તેમજ કાણાં પાડવાની જગ્યાએ અંગુઠા વડે હિંગળોકના ટીકાઓ-ચાંદલાઓ કરવામાં આવતા. જે વિભાગ કે ત્રણ વિભાગ-માં લખાએલા લખાણની આસપાસ, લખાણ બાંધું ન લાગે એ માટે, બોર્ડરની જેમ ઊભી બે કે ત્રણ લીટીઓ દોરવામાં આવતી (જુઓ ચિત્ર નં ૧૧-૧૨-૧૩). તાડપત્ર સ્વાભાવિકરીતે વાંકા-ચૂકાં હોઈ જે બાજુનો ભાગ સાકડો હોય ત્યાં ઓછી લીટીઓ લખાતી અને જે બાજુનો ભાગ પહોળો હોય ત્યાં વધારે લીટીઓ લખાતી, આથી ઘણી વાર એક જ પાનાના અમુક ભાગમાં વધારે લીટીઓ આવે અને અમુક ભાગમાં ઓછી લીટીઓ આવે એમ સમવિષમ પક્ષિતઓ આવવાનો પ્રસંગ બની જતો (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૧મા આ. નં. ૩-૪). જે ઠેકાણે પાનાનો ભાગ સંકોચાઈ જાય ત્યાં, લીટી અટકાવવામાં આવી છે એમ જણાવવા માટે ઘણીવાર ୮, ୯, ୧૦ આ આકૃતિઓને મળતુ ગમે તે એક ચિહ્ન કરવામાં આવતુ. આ જ પ્રમાણે પાનાના વાકને લઈ અધવચ્ચેથી શરૂ થતી પંક્તિના સૂચન માટે પણ ઉપરોક્ત ચિહ્નો જ કરાતાં હતાં. પુસ્તકલેખનના પ્રારંભમાં ‘બે લોટી, લલે, મીડું’ ઉપરાત જન, ગણધર, ગુરુ, ઇષ્ટદેવતા આદિને લગતા નમસ્કાર લખવામાં આવતા એ અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ. જ્યાં ચાલુ ગ્રંથના કોઈ ઉદ્દેશ, અધ્યયન, શ્રુતસ્કંધ આદિની કે સર્ગ, ઉચ્ચૈાસ, લલક વગેરેની પૂર્ણાહુતિ થતી હોય ત્યાં એની પુષ્પિકાને છૂટી પાડી તે પછી ॥૮॥ લખવામાં આવતો અને એ પછી સમાપ્તિચિહ્નને લગતી ચિત્રાકૃતિઓ દોરવામાં આવતી (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૨મા ૨૬૩ પાનાની આકૃતિમા પાચમી લીટી), અને તે પછી ચારપાંચ આંગળ જેટલી લીટી ખાલી મૂકી ‘લલે, મીડું, નમસ્કાર’ વગેરે લખી આગળનો ગ્રંથ-વિભાગ ચાલુ કરવામાં આવતો. કેટલીક પ્રતોમાં જ્યાં ગ્રંથના મુખ્ય વિભાગોની સમાપ્તિ થતી ત્યાં ચક્ર, કમલ, કલશ આદિની સુદર ચિત્રાકૃતિઓ દોરવામાં આવતી (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૨-૧૩). કેટલીકવાર કોઈ ગાથાની ટીકા-ભાષ્ય-ચૂર્ણિ અગર ગ્રંથનો કોઈ ખાસ વિષયવિભાગ પૂર્ણ થતો હોય ત્યાં તે દર્શાવવા માટે પણ ॥૮॥ કરાતો હતો, પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ તે પછી ખાલી જગ્યા રાખવામાં આવતી નહોતી.

કાગળનાં પુસ્તકો

તાડપત્ર ઉપર પુસ્તક લખવાની સામાન્ય પદ્ધતિ જણાવ્યા પછી કાગળ ઉપર કેમ લખાતુ એ હવે જણાવીએ.

કાગળનાં પુસ્તકો પ્રારંભમા તાડપત્રીય પુસ્તકની જેમ લંબાઈ-પહોળાઈમાં ટૂંકાં, મુદ્દિ પુસ્તકાકારે લખવામાં આવતાં હતાં; તેમ છતાં તે તાડપત્રીય પુસ્તકની જેમ બે કે ત્રણ વિભાગમા ન લખાતાં સળંગ એક જ વિભાગમા લખાતા હતાં. કેટલાંક પુસ્તકો તાડપત્રીય પુસ્તકોની જેમ લાખ્યાં લખવા છતાં પહોળાઈમા તાડપત્ર કરતાં બમણાં પહોળા એટલે કે ૪૫ ઈંચ જેટલાં પહોળા લખાતા હતા, પરંતુ આટલાં લાખ્યા પુસ્તકો રાખવા-વાચવા-લખવા-ઉપાડવા કષ્ટભર્યા લાગવાથી તેરમી શતાબ્દી પછી તેના કદને ટૂંકાવીને ૧૨x૫ ઈંચનું કે તે કરતા કાંઈક નાનુંમોટું રાખવામાં આવ્યું છે. કાગળ ઉપર લખાતા પુસ્તકોમા શરૂશરૂમાં લખાણની બે બાજુએ બોર્ડર તરીકે કાળી શાહીથી જ લીટીઓ

દોરવામાં આવતી હતી, પણ અનુમાને સોળમી શતાબ્દીથી લીટીઓ દોરવા માટે કાળીને બદલે લાલ શાહી પસંદ કરવામાં આવી છે. કાગળનાં પુસ્તકોની વચમાં દોરો પડેલાં માટે કાણુ પાડવા માટે ખાલી જગ્યા રાખવામાં આવતી, તે છતાં તાડપત્રીય પુસ્તકનાં પાનાની જેમ આના પાનાને એકાએક ખસી પડવાનો કે અસ્તવ્યસ્ત થવાનો ભય કે સંભવ નહિ હોવાથી તેમાં કાણુ પાડી દોરો પડેલાં પુસ્તકો જવલ્લે જ મળે છે. મોટે ભાગે તો આ કાણુ પાડવાની જગ્યા ખાલી જ રખાઈ છે, અથવા તે ટુંકાણે લાલ રંગના ચાલ્લા કે લાલ, કાળી, આસમાની, પીળી શાહીથી મિશ્રિત ફૂલ, ચોકડી, બદામ વગેરેની આકૃતિઓ કરવામાં આવતી. કેટલાક પુસ્તકોમાં, પાનાની બે બાજુના હાસિયાની ૮૫ વચમાં હિંગળોકના ટીકા કરી તે ઉપર જમણી બાજુએ અક્ષરાત્મક પત્રાકો અને ડાબી બાજુએ અંકાત્મક પત્રાકો લખવામાં આવતા હતા. કાગળના પુસ્તકમાં પાનાની જમણી બાજુના હાસિયામાં ઉપરના ભાગમાં અને કેટલીકવાર બંને બાજુના હાસિયામાં ઉપરના ભાગમાં હુડી ૮૬ લેવામાં આવતી અર્થાત્ અથનુ નામ અને પાનાનો સખ્યાક લખવામાં આવતો હતો, અને ડાબી બાજુના હાસિયામાં નીચેના ભાગમાં માત્ર પત્રાક જ લખાતો હતો. એક જ વિષયના ગ્રંથને એકીસાથે રાખવા ખાતર જ્યારે સળગ લખાવવામાં આવતા તેવે સમયે ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચાલુ ગ્રંથની હુડી અને પત્રાક આદિ લેવા-લખવા ઉપરાંત બંને બાજુના હાસિયાના વચલા ભાગમાં લાલ ચાલ્લા કરી પત્રાક તરીકે એક બાજુ સળગ અક્ષરાકો અને બીજી બાજુ સળગ ચાલુ અંકો લખાતા હતા. કેટલીકવાર બે પાંચ ગ્રંથો એકીસાથે લખેલા હોય તેમાં પાનાના અંકો સળગ કરવા છતાં ગ્રંથને જુદા પાડવા માટે ડાબી બાજુના હાસિયાના તદ્દન ખૂણામાં ઝીણા અંકો કરવામાં આવતા. આ અંકોને 'ચોરઅક' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કાગળનાં પુસ્તકોનાં પાના એકસરખા માપના હોઈ તેમાં દરેક પાનામાં લીટીઓ એકસરખી જ આવતી. જ્યાં ખાસ ઉદ્દેશ, અધ્યયન, શ્રુતસ્કંધ આદિની સમાપ્તિ થતી હોય ત્યાં પુષ્પિકા શ્લોકો વગેરેને લાલ શાહીથી લખતા અથવા તેની આસપાસ લાલ શાહીથી ૥ આવી ભભી પૂર્ણ-વિરામસૂચક બે લીટીઓ કરવામાં આવતી, જેથી તે તરફ એકદમ વાચકનું લક્ષ ખેંચાય. કાગળના પુસ્તકોના પ્રારંભમાં 'લલે મીડા'નું ચિહ્ન અને સમાપ્તિમાં ૥ વગેરે તાડપત્રીય પુસ્તકની જેમ જ લખાએલા મળે છે. માત્ર તાડપત્રીય પુસ્તકમાં સમાપ્તિમાં જે અનેક જાતની ચિત્રાકૃતિઓ કરાતી તે જવલ્લે જ આલેખાએલી મળે છે.

પુસ્તકલેખનની પ્રાચીન વિશેષતાઓ

તાડપત્ર અને કાગળ ઉપર પુસ્તક લખવાની સામાન્ય પદ્ધતિને અંગે આટલું જણાવ્યા પછી હવે એને અગે ખાસ વિશેષ હકીકત જણાવીએ.

પ્રાચીન કાળમાં જે પુસ્તકો લખાતાં હતાં તેમાં જ્યાં ખાસ વાક્યાર્થનો સંબંધ પૂર્ણ થતો ત્યાં પૂર્ણવિરામસૂચક ૥ આવું દડાકાર ચિહ્ન કરવામાં આવતું, જ્યાં ખાસ વધારાનો અર્થ સમાપ્ત

૮૫ પાનાની ડાબી અને જમણી બાજુના માર્ગિનને 'હાસિયા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે

૮૬ જેને અત્યારે 'હિડિંગ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેને આપણી ભાષામાં 'હુડી' એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે

ધતો ત્યા ॥ આવા એ હિલા દડ કરવામાં આવતા અને જ્યાં ખાસ અવાતર વિષય, પ્રકરણ કે ગાથાની ટીકા આદિની સમાપ્તિ થતી હોય ત્યાં ॥આ આ પ્રમાણે લખતા જ્યાં શ્લોકની શરૂઆત કે સમાપ્તિ થતી ત્યાં ખંને બાજુએ એ હિલા દડ કરતા અને તે પછી ઘ કે શ્લોકાંક લખતા. કેટલીક પ્રતોમાં, અત્યારના મુદ્રણમાં જેમ પરસવર્ણ કરવામાં આવે છે તેમ પરસવર્ણ પણ કરવામાં આવતા અને જ્યાં મૂલસૂત્રગાથા ઉપર લાખ્ય વગેરે સમાપ્ત થતું ત્યાં તે તે સૂત્રગાથાના લાખ્યની સમાપ્તિ અક્ષરાંક દ્વારા સૂચવવામાં આવતી. ૮૭ આમ છતાં પાછળના અવિવેકી લેખકો, લખાણમાં વધારો થાય અને એ લખાણ મહેનતાણુની ગણતરીમાં ન આવે એ ધરાદાથી ઉપરોક્ત વિશિષ્ટ ચિહ્નો અને સંકેતોને ન લખતાં માત્ર ચાલુ ગ્રંથના અક્ષરો જ લખવા લાગ્યા; જેને પરિણામે લિખિત ગ્રંથોના ગૌરવમાં ઘટાડો થવા ઉપરાંત ઉત્તરોત્તર દુર્ગમતા અને ગોટાળો વધતા ગયાં છે. આ અવિવેકી લેખકોએ કેટલી યે વાર ગ્રંથના સદર્ભોના સદર્ભો ઉપરાંત મૂળ ગ્રંથના વિષયને લગતી સ્થાપનાઓ, યંત્રો, ગ્રંથકારે કરેલા ચિહ્નો, શ્લોકસંખ્યા, ગાથાસંખ્યા, ગ્રંથાગ્રમ્, ગ્રંથની પ્રશસ્તિ સુદ્ધાં ઉગાડી દીધાં છે. લેખકોની આ અવિવેકી વર્તણૂક આજની નથી પણ સૈકાઓજૂની છે.

તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં ચિત્રો અને અંક આદિને ટેકાણે કરાતા લાલ ચાલ્લાને બાદ કરી લઈએ તો લેખન માટે અને લીટીઓ દોરવા માટે માત્ર કાળી શાહી જ વપરાય છે, જ્યારે કાગળના પુસ્તકો લખવા માટે કાળી શાહી ઉપરાંત સોનેરી, રૂપેરી અને લાલ રંગની શાહીઓ પણ વપરાય છે. આમ છતાં એટલું તો ખરૂં જ છે કે કાળી શાહી અને સોનેરી-રૂપેરી શાહીનો ઉપયોગ જેમ આખા પુસ્તકોનાં પુસ્તકો લખવા માટે થયો છે તેમ આખું પુસ્તક લખવા માટે લાલ શાહીનો ઉપયોગ ખાસ કરીને ક્યારેય થયો નથી. આ શાહીનો ઉપયોગ મુખ્યપણે પુષ્પિકા, ગ્રંથાંક, ઉક્ત ચ, તથાહિ, પૂર્ણવિરામ તરીકે લખાતાં દંડના ચિહ્નો, લીટીઓ કે ચિત્રો લખવા માટે જ થયો છે.

પુસ્તકલેખનના પ્રકારો

અગાઉ અમે ગડી, કચ્છપી, મુદ્રિ આદિ પુસ્તકોના જે પ્રકારો નોંધી ગયા છીએ એ પ્રકારો પુસ્તકના બાહ્ય દેખાવને લક્ષીને પાડવામાં આવ્યા છે, જ્યારે આ વિભાગમાં દેખાડાતા પુસ્તકના પ્રકારો-ભેદો-નામો કાગળ ઉપર પુસ્તકલેખનની શરૂઆત થયા પછી લખાણની પદ્ધતિ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યા છે, જે અહીં દેખાડવામાં આવે છે કાગળ ઉપર પુસ્તકો અનેક રૂપમાં લખાતા હતાં જેમકે ત્રિપાટ કે ત્રિપાઠ, પંચપાટ કે પચપાઠ, શ્લ કે શ્લઠ, ચિત્રપુસ્તક, સ્વર્ણાક્ષરી, રૌપ્યાક્ષરી, સુક્ષ્માક્ષરી, સ્થૂલાક્ષરી ઇત્યાદિ.

ત્રિપાટ કે ત્રિપાઠ

જે પુસ્તકના મધ્ય ભાગમાં મોટા અક્ષરથી મૂળ ગ્રંથ અને તેની ઉપર અને નીચે તેની

૮૭ હનકરપદ્યાગ્રમાં આદિથી અત મુધી પરસવર્ણ લખેલા છે અને જ્યાં જ્યાં જે જે મૂલગાથાનું લાખ્ય સમાપ્ત થાય છે ત્યાં ત્યાં તે તે મૂલગાથાનો અંક અક્ષરાંકથી લખેલો છે પ્રાચીન ચૂર્ણગ્રંથોમાં તેમજ બીજા ઘણાં ઘણાં ગ્રંથોમાં પરસવર્ણ લખાણેલા જેવામાં આવે છે

ટીકા કે ટળો લખવામા આવે, એવા પ્રકારના પુસ્તકને, તેની વચમા, ઉપર અને નીચે એમ ત્રણ પટ્ટે—વિભાગે અથવા ત્રણ પાકે તે લખાતું હોવાથી, ‘ત્રિપાટ’ અગર ‘ત્રિપાઠ’ કહેવામાં આવે છે. (જુઓ ચિત્ર નં ૧૪)

પંચપાટ કે પંચપાઠ

જે પુસ્તકની વચમા મોટા અક્ષરથી મળ ગ્રંથ અને તેની ઉપર, નીચે તથા બે બાજુના હાસિયામા તેની ટીકા કે ટળાઈ લખવામા આવે, એ જાતના પુસ્તકને, વચમા, ઉપર, નીચે અને બે બાજુના હાસિયામા એમ પાંચ પટ્ટે—વિભાગે અથવા પાંચ પાકે તે લખાતું હોવાથી, ‘પંચપાટ’ અથવા ‘પંચપાઠ’ કહેવામા આવે છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૫).

શૂડ કે શૂઠ

જે પુસ્તકો હાથીની શુણ્ડની—શૂઠની પેઠે મૂળ સૂત્ર, ટીકા આદિનો કોઈ પણ જાતનો વિભાગ પાડ્યા સિવાય સળગ લખવામા આવે તેને ‘શૂડ’ અથવા ‘શૂઠ’ પુસ્તક તરીકે ઓળખવામા આવે છે.

ત્રિપાટ અને પંચપાટ તરીકે તે જ ગ્રંથો લખી શકાય છે જેના ઉપર ટીકા ટિપ્પણી હોય. જે ગ્રંથો ઉપર ટીકા ટિપ્પણી નથી હોતી તે ‘શૂડ’ રૂપે જ લખાયા છે, પણ તેને માટે ‘શૂડ’ શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી ‘શૂડ’ શબ્દનો પ્રયોગ સળગ લખાએલા ટીકાત્મક ગ્રંથો માટે જ થાય છે. મૂળરૂપ ગ્રંથો સદા એ સળગ એકાકારે લખાતા હોઈ એને માટે ત્રિપાટ, પંચપાટ આદિ પૈકીના કોઈ સંકેતને અવકાશ જ નથી.

ત્રિપાટ-પંચપાટરૂપે પુસ્તક લખવાની પદ્ધતિ અમારી માન્યતાનુસાર વિક્રમની પદ્મરમી સદીના પ્રારંભથી ચાલુ થઈ છે. તે પહેલા સૂત્ર, નિર્ણય, લાખ્ય, ટીકા વગેરેના પુસ્તકો જુદા જુદા જ લખાતા હતાં અને સારે એક ગ્રંથ વાચનારને વારંવાર જુદીજુદી પ્રતોમા નજર નાખવી પડતી હતી.

ચિત્રપુસ્તક

‘ચિત્રપુસ્તક’ એ નામ સાલળી, પુસ્તકોમા ચીતરવામા આવતાં અનેકવિધ ચિત્રોની કલ્પના કોઈ ન કરી લે. ‘ચિત્રપુસ્તક’ એ નામથી અમારો આશય મુખ્યત્વે કરી લખાણની ખૂબીથી સ્વયં ઉત્પન્ન થતાં ચિત્રોથી છે. કેટલાક લેખકો પુસ્તક લખતા અક્ષરોની વચમા એવી ચીવટથી અને ખૂબીથી ખાલી જગ્યા છોડે છે કે જેથી અનેક જાતની ચિત્રચોક્કડીઓ, વજ્ર, છત્ર, સ્વસ્તિક વગેરેની આકૃતિઓ તેમજ લેખકે ધારેલી વ્યક્તિનું નામ, શ્લોક, ગાથા વગેરે આપણે જોઈ વાચી શકીએ. (જુઓ ચિત્ર નં. ૫-૬-૧૬-૧૭) આ જ પ્રમાણે કેટલાક લેખકો ઉપર જણાવ્યું તેમ લખાણની વચમા ખાલી જગ્યા ન મૂકતા, કાળી શાહીથી સળગ લખાતા લખાણની વચમાના અમુક અમુક અક્ષરોને એવી ચીવટથી અને ખૂબીથી લાલ શાહી વડે લખે છે કે જેથી તેને જોનાર એ લખાણમાં અનેક પ્રકારની ચિત્રાકૃતિઓ તેમજ નામ, શ્લોક વગેરે જોઈ શકે. આ ઉપરાંત કેટલાક લેખકો પુસ્તકની વચમા જ્યાં કાણું પાડવા માટે જગ્યા રાખવામાં આવે છે સા અને બે બાજુના હાસિયાના મધ્ય ભાગમા, અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ તે મુજબ, સળગ ચક્રો લખવાના ન હોય ત્યારે ત્યાં હિંગળોક, હરતાલ, વાદળા આદિ રંગથી મિશ્રિત ફૂલ, ચોક્કડી, કમળ, યદામ આદિની વિધવિધ આકૃતિઓ કરતા. કેટલીકવાર કલ્પસૂત્ર

જેવાં પુસ્તકોમાં, વચ્ચેના કાણું પાડવાની જગ્યા રાખવામાં આવે છે ત્યાં, કલ્પસૂત્રને લગતા સુંદર નાના ચિત્રો પણ દોરવામાં આવતા.૮૮

સુવર્ણાક્ષરી-રૌપ્યાક્ષરી પુસ્તકો

સોનેરી (સોનાની) અને રૂપેરી (ચાંદીની) શાહીથી પુસ્તકો કેમ લખાતા એ જાણવું અતિ મહત્ત્વનું છે. આપણા ચાલુ ઘોળા કાગળ ઉપર સોનેરી-રૂપેરી શાહીનું લખાણ લેશ પણ દીપી બેઠે તેમ નહિ હોવાથી આ બે જાતની શાહીથી પુસ્તક લખતાં પહેલાં કાગળોને—પાનાને ‘બેક ગ્રાઉન્ડ’ તરીકે લાલ, કાળા, વાદળી, જામલી વગેરે ઘેરા રંગોથી રંગીન બનાવવામાં આવતાં અને તેમને અકીક, કમોટી, કોડા વગેરેના ઘૂટાથી ઘૂટીને મુલાયમ બનાવી લેવામાં આવતાં હતા. તે પછી એ પાનાં ઉપર, અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ એ રીત પ્રમાણે તૈયાર કરેલી સોનેરી-રૂપેરી શાહીની ભૂટીને અત્યંત સ્વચ્છ ધવના ગુદરના પાણી સાથે ભેળવી, શાહી રૂપે તૈયાર કરી પીંછી વડે અથવા તેને લાયક કલમથી અથવા લખવામાં આવતો. આ અક્ષરો સુકાયા પછી તેને અકીક વગેરેના ઘૂટાથી ઘૂંટતા એ લખાણ બરાબર તૈયાર ઓપદાર બની જતું. આ લખાણની વચ્ચે અને તેની આસપાસ અનેક જાતનાં રંગવિરગી ચિત્રો, વેલો વગેરે કરવામાં આવતા હતાં. લખવા-મા પણ અનેક જાતની લાતો અને ખૂબીઓ દર્શાવવામાં આવતી.

સોનેરી-રૂપેરી શાહીથી લખેલું તાડપત્રીય પુસ્તક આજ સુધીમાં ક્યાંયે જોવામાં કે સાલજવામાં આવ્યું નથી કહેવામાં આવે છે કે પરમાર્હત ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવે જૈન આગમેની તેમજ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રકૃત ત્રયોની સુવર્ણાક્ષરી પ્રતિઓ પોતાના જ્ઞાનકોશ માટે લખાવી હતી, ૮૯ એ જ પ્રમાણે મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલે જૈન આગમેની એકેક પ્રતિ સુવર્ણાક્ષરે લખાવ્યાનું ૯૦ પણ કહેવામાં આવે છે એ પ્રતિઓ તાડપત્ર ઉપર લખાઈ હશે કે કાગળ ઉપર એ નિશ્ચિત રૂપે કહેવાનું કે જાણવાનું અમારી પાસે કશું જ સાધન નથી. અમારા જોવામાં જે અનેકાનેક સુવર્ણાક્ષરી સુંદર પુસ્તકો આવ્યા છે એ બધાંયે કાગળ ઉપર અને વિક્રમની પંદરમી—સોળમી આદિ સદીમાં લખા-એલા છે અમારી માન્યતા તો એવી છે કે તાડપત્ર ઉપર સુવર્ણાક્ષરી જૈન પુસ્તકો લખાયા જ નથી, એટલું જ નહિ પણ વિક્રમની પંદરમી શતાબ્દી પહેલાં સુવર્ણાક્ષરી પુસ્તકો લખાતા હોય એમ પણ અમને લાગતું નથી રૌપ્યાક્ષરી પુસ્તક લખવાની પ્રથા સુવર્ણાક્ષરી પુસ્તકો કરતાંયે

૮૮ શ્રી હસવિનયજી મહારાજના વડોદરાના જૈન પુસ્તકસંગ્રહમાં ‘કલ્પસૂત્ર’ની એક પ્રતિ છે જેના મધ્યમાં આ પ્રમાણેના ચિત્રો છે

૮૯ (ક) ‘જિનાગનારાધનતત્ત્વરેણ રાજર્ષિણા એકવિંશતિ જ્ઞાનકોશા. કારાપિતા । એકાદશાઙ્ગ-દ્વાદશાઙ્ગોપાઙ્ગાદિ-સિદ્ધાન્તપ્રતિરેવા સૌવર્ણાક્ષરે લેખિતા, યોગશાસ્ત્ર-ત્રીતરાગસ્તવદ્વાત્રિંશત્પ્રકાશા. સૌવર્ણાક્ષરા હસ્તપુસ્તિકાયાં લેખિતા । મન્નગતલેખકા લિખન્તિ ।’ કુસારપાલપ્રવચ્છ પત્ર ૯૬-૯૭ ॥

(ચ) ‘શ્રીકુમારપાલેન સન્નગતલેખકપાર્શ્વત્ ૬ લક્ષ ૩૬ સહસ્રાગમસ્ય સપ્ત પ્રતય સૌવર્ણાક્ષરા શ્રીહેમાચાર્યપ્રણીતવ્યાકરણ-ચરિતાદિગ્રન્થાનાગેકવિંશતિ. પ્રતયો લેખિતા ॥’ ઉપદેશતરદ્વિષી પત્ર ૧૪૦ ॥

૯૦ જુઓ ટિપ્પણ નં. ૩૦ (ન)

અર્વાચીન છે. ધરના જૈન જ્ઞાનભંડારમાં કલ્પસૂત્રની સચિત્ર તાલપત્રીય પ્રતિ છે તેના ચિત્રોમાં સોનેરી શાહીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો^{૯૧} છે. સોનેરી શાહી કરતા ચાદીની શાહીનો ઉપયોગ પુસ્તક લખવા માટે તેમજ ચિત્રકામ માટે અનેકગણો ઓછો થયો છે. ચાદીની શાહીથી લખાએલી પ્રતિઓ કવચિત કવચિત જ મળે^{૯૨} છે, જ્યારે સોનેરી શાહીથી લખાએલી પ્રતિઓ અનેક સ્થળે અને અનેક જ્ઞાનભંડારોમાં મળે^{૯૩} છે. આ બંને પ્રકારની શાહીથી લખાએલાં પુસ્તકોમાં મુખ્યત્વે કરીને કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્ય કથા હોય છે, અને કવચિત્ ભગવતીસૂત્ર,^{૯૪} ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર વગેરે જેવા માન્ય જૈન આગમો પણ હોય છે. કેટલીક વાર નવસ્મરણાદિ સ્તોત્ર^{૯૫} વગેરે પણ

૯૧ આ પોથી વિક્રમની ચૈત્રી સદીમાં લખાએલી હોવાની અમારી સલાવના છે

૯૨ (ક) ચાદીની શાહીથી લખાએલી કલ્પસૂત્રની એક સચિત્ર પ્રતિ શ્રીવિજયધર્મસૂરિ મહારાજના જ્ઞાનભંડારમાં છે, એમ તેમના ગિય શ્રીવિદ્યાવિજયજી મહારાજ જણાવે છે.

(જ) એક કલ્પસૂત્રસુબોધિકાટીકાની પ્રતિ અમારા વૃદ્ધ ગુરુ પ્રવર્તક શ્રીકાતિવિજયજી મહારાજ પાસે છે, જે મવત ૧૮૧૪માં ખુરાનપુરમાં લખાએલી છે આ પ્રતિ ભુદાનુદા લેખકોએ પૂર્ણ કરેલી છે પ્રતિના પત્ર ૨૮, ૧૬૫ અને ૩૦૬માં લેખકની ભુદીભુદી આ પ્રમાણેની પુષ્પિકાઓ છે

(૧) કલ્પસુવોધિકાયા પ્રથમ. ક્ષણ સમાપ્ત સુમાસુભ લિપીકૃતં ઋષ સમરથઃ નાહીવાલ ગચ્છે શ્રીજિન્સાસનાર્થાય. ૧

(૨). કલ્પસુવોધિકાયા પછ. ક્ષણ સમાપ્ત ૬ લિપિત ઋષ સમરથ નાગોરી ગચ્છે વ્રાનપુરેઃ લેપાક દા પં૦ દાંનવિમલજી ॥ ચ્છઃ ચ્છ શ્રી.

(૩) इति श्रीकल्पसुवोधिका समाप्ता सवत् १८१४ना वर्षे पौष वदि ५ वार रवौ पं० रामकुशलेन लपीकृत ॥श्री॥

(ગ) અજમેરના શેઠ કલ્યાણભલજી દહાના ઘરમાં એક પ્રાચીન ચોપડી છે, જેમાં ચત્રાવચૂરી નામનો ગ્રંથ ચાદીની શાહીથી લખાએલો હોવાનું લા પ્રા લિ મા પૃ ૧૫૬માં જણાવેલું છે આ પુસ્તકમાં લેખકની પુષ્પિકા વગેરે કશું યે નથી, તેમ છતાં તેની લિપિ વગેરે જોતાં એ મોળમી સડીમાં લખાએલું માનવામાં આવે છે

આ સિવાય બીજે ઘણે ઠેકાણે ચાદીની શાહીથી લખેલા પુસ્તકો મળે છે.

૯૩ પ્રવર્તક શ્રીકાતિવિજયજી મહારાજ, શ્રીહસવિજયજી મં, શ્રીઅમરવિજયજી મં, શ્રીવિજયકમલસૂરિ મં, શ્રીવિજયધર્મસૂરિ મં વગેરેના શાસ્ત્રસંગ્રહોમાં તેમજ લીંબડીના જૈન જ્ઞાનભંડારમાં, અમદાવાદ દેવશાળા પાડાના પુસ્તકસંગ્રહમાં, પાટણ વાડીપાર્શ્વનાથના ભંડારમાં, સુરતના મોહનલાલજી મં ના જ્ઞાનભંડારમાં ઇત્યાદિ અનેક જૈન મુનિઓના પુસ્તકસંગ્રહોમાં તેમજ ગુજરાતના અનેક ગામ-નગરોના જ્ઞાનભંડારોમાં કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્ય કથાની સખ્યાબધ પ્રતો વિદ્યમાન છે એ જ રીતે મારવાડ, માળવા, મેવાડ, બગાળ, દક્ષિણ વગેરે દેશોમાંના જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં, જૈન મુનિઓના પુસ્તકસંગ્રહોમાં અને જૈન ગૃહસ્થોના ઘરભંડારોમાં આ બંને ગ્રંથોની સખ્યાબધ સુવર્ણક્ષિતી પ્રતો વિદ્યમાન છે

૯૪ લીંબડી જૈન જ્ઞાનભંડારની ભૂની ટીપમાં 'સુવર્ણક્ષિતી ભગવતીસૂત્ર'ની પ્રતિનું નામ હતું જે અત્યારે ત્યાં નથી તપગચ્છના શ્રીપૂજ્યના જ્ઞાનભંડારમાં સુવર્ણક્ષિતી ભગવતીસૂત્રની પ્રતિ હોવાનું ખાત્રીદાર સભજન પાસે સાલળવામાં આવ્યું છે અમદાવાદના દેવશાળા પાડાના જૈન જ્ઞાનભંડારમાં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની સુવર્ણક્ષિતી પ્રતિ વિદ્યમાન છે

૯૫ પાલણપુરવાસી લાઈ નાથાલાલના સંગ્રહમાં સુવર્ણક્ષિતી નવસ્મરણની ચોપડી છે, જે અત્યંત સુંદર હોવા ઉપરાંત એ પ્રતિ

મેતેરી શાહીથી લખવામાં આવ્યા છે.

સૂક્ષ્માક્ષરી પુસ્તકો

જૈન સાધુઓ સદાને માટે પાદવિહારી હોવા ઉપરાંત તેઓ પોતાની સઘળી વસ્તુને જ તે જ ઉપાડતા હોઈ રસ્તામાં વધારેપડતો ભાર ન થાય એની જેમ દરેક રીતે કાળજી રાખતા, તેમ રસ્તામાં સાથે રાખવાના પુસ્તકનો પણ વધારેપડતો ભાર ન થાય તેમજ પહેન-પાહેનમાં સુગમતા વધે એ માટે પણ તેઓ ધ્યાન રાખતા. આ કારણથી તેઓ રસ્તામાં ઉપયોગી ગ્રંથોની પોથીઓ નાની બનાવતા તેમજ ઝીણા અક્ષરોમાં લખતા-લખાવતા. તાડપત્રીય પુસ્તકના જમાના કરતાં કાગળના પુસ્તકના યુગમાં ઝીણા અક્ષર લખવાની કળાએ વધારેમાં વધારે વિકાસ સાધ્યો છે એટલું જ નહિ પણ તે પછી જ ત્રિપાટ, પંચપાટ વગેરે સૂક્ષ્માક્ષરી પુસ્તકો લખવાની પ્રથાએ જન્મ લીધો છે. તાડપત્રીય પુસ્તકના જમાનામાં જે જાતના ઝીણા અક્ષરો લખાતા હતા તે કરતા કાગળના પુસ્તકના જમાનામાં અનેકગણો વિકાસ સધાયો છે. તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં અમે એવાં પુસ્તકો પણ જોયાં છે જેમાં સાધારણરીતે ચાર લીટીઓ સમાઈ શકે એવા પાનાંઓમાં દસ દસ લીટીઓ લખવામાં આવી છે; તેમ છતાં અમે આ નિબંધ સાથે કુમારપાલવ્રગસ્તિગત એક શ્લોકના ૧૧૬ અર્થની પ્રતિના પાનાનું ચિત્ર આપ્યું છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૫) તેવા ઝીણા અક્ષરો તો તાડપત્રીય જમાનામાં નહોતા જ લખાતા. આ વાન અમે આખા પુસ્તકને ઝીણા અક્ષરમાં લખવાને લક્ષીને કહીએ છીએ, નહિ કે એ પુસ્તકોમાંના ટિપ્પણુ આદિને લક્ષીને; કારણકે તાડપત્રીય પ્રતિમાંનાં ટિપ્પણો, પાદભેદો અને તેમાં પડી ગએલા પાકો ઘણોખરો વખત અત્યંત ઝીણામાં ઝીણા અક્ષરથી લખવામાં આવતા હતા.

સ્થૂલાક્ષરી પુસ્તકો

જેમ જૈન શ્રમણો રસ્તામાં પુસ્તક રાખવાની સગવડ ખાતર સૂક્ષ્માક્ષરી પુસ્તકો લખાવતા હતા તેમ વાચવાની સુગમતા ખાતર સ્થૂલાક્ષરી પુસ્તકો પણ લખતા-લખાવતા હતા. સામાન્યરીતે તો દરેક પુસ્તક મધ્યમસરના અક્ષરમાં જ લખવા-લખાવવામાં આવે છે, પરંતુ કલ્પસૂત્ર અને કાલિકા-ચાર્યકથા જેવા પુસ્તકો કે જે પર્યુપણાપર્વમાં પાચાયણુ તરીકે એકાદશાસને અને વેગબદ્ધ વાચવાનાં હોય છે તેને સ્થૂલ-મોટા અક્ષરમાં લખવામાં આવે છે, જેથી વાચવામાં અટક ન થાય તેમજ અક્ષર ઉપર આખા ખરાબર ટકે. ખાસ અપવાદ બાદ કરી લઈએ તો સ્થૂલાક્ષરી પુસ્તક તરીકે કલ્પસૂત્ર

સુર્ગદાખાદનિવાસી પ્રસિદ્ધ જૈન ધનાઢ્ય જગતશેઠે પોતાના નિત્યપાઠ માટે લખાવેલી છે લોખંડીના જૈન જ્ઞાનભંડારમાં શ્રી-દેવચંદ્રકૃત 'અધ્યાત્મગીતા અને શીતલન્નિન્નવન'ની સુવર્ણક્ષિત્ર પ્રતિ છે, જે યોગણીસમી મઠીમાં ત્યાના પ્રસિદ્ધ ગૃહ ડોમાં વેરાએ લખાવેલી છે (ડોસા વેરાનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે લોખંડી જૈન જ્ઞાનભંડારના લિસ્ટમાંની 'પૂરવણી' જોવી) શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીવિનયધર્મભૂરિંડના જ્ઞાનસંગ્રહમાં શાલિભંડારાસની પ્રતિ સુવર્ણક્ષિત્રે લખાવેલી છે આ સિવાય બીજા અનેક સ્તોત્રો, રાસ વગેરે સુવર્ણક્ષિત્રે લખાએલા જોવામાં આવે છે સોનેરી ચિત્રો દોરેલી પ્રતો તો લગભગ પ્રત્યેક પ્રત્યેક જૈન જ્ઞાનભંડારમાં ટંગલાયેલ વિદ્યમાન છે

અને કાલિકાચાર્યકથા એ બે પુસ્તકો જ લખવામાં આવ્યાં છે. તાડપત્રીય પુસ્તકના જમાનામાં કેટલાંક પુસ્તકો સામાન્ય સ્થૂલાક્ષરથી લખાતા હતા, તેમ છતાં એ સ્થૂલાક્ષરોનો પણ વાસ્તવિક વિકાસ તો કાગળના યુગમાં જ થયો છે.

કાતરથી કાપીને લખેલાં પુસ્તકો

શાહીનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય ફક્ત કાગળને કાતરીને અથવા કોરીને જેમ વૃક્ષ, વેલ, યુદ્ધા વગેરે આકૃતિઓ બનાવવામાં આવે છે તેમ માત્ર કાગળને કાતરીને પુસ્તકો પણ લખવામાં આવતા. આ પ્રમાણે કાતરીને લખેલું જ્યદેવ કવિદ્વિત ગીતગોવિન્દ^{૬૬} કાવ્ય 'ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ'માં ન ૧૩૦૬માં છે. ખીર્જાં પણ એવાં છુટક કાતરીને લખેલા પાનાં જોવામાં આવે છે.

(૭) પુસ્તકસંશોધન અને તેનાં સાધન, સંકેત વગેરે

પ્રાચીન પુસ્તકાદર્શો ઉપરથી એક પછી એક થતા પુસ્તકાદર્શોમાં ઉત્તરોત્તર અશુદ્ધિઓનો પુનઃ વધતો જાય છે. પુસ્તકોમાં એ અશુદ્ધિઓ વધવાના કારણો શુદ્ધિ, એ અશુદ્ધિ પુસ્તકોને પ્રાચીન શોધકો કેમ સુધારતા હશે, એ પુસ્તકોને સુધારવા માટેનાં કયા કયા સાધનો હશે, અને એને લગતા કઈ કઈ જાતના મંકેતો તેમજ ચિહ્નો હશે, એની અમે આ વિભાગમાં નોંધ કરીશું.

આજે આપણી સમક્ષ વિક્રમની અગિયારમી-બારમી સદીથી લઈ અત્યાર સુધીમાં લખાએલો તેમજ શોધાએલો જે મહાન ગ્રંથરાશિ વિદ્યમાન છે તેનું બારીકાઈથી અવલોકન કરતા, પાંચલાં એક હજાર વર્ષના સંશોધનપ્રણાલીને લગતા પ્રામાણિક ઇતિહાસનો,—અર્થાત્ પુસ્તકમાં વધતી અશુદ્ધિઓનાં કારણો, પુસ્તકસંશોધનની પ્રણાલી, એના સાધનો અને પુસ્તકસંશોધનને લગતા પાંડિત્યપૂર્ણ અનેક પ્રકારના સંકેતોનો,—આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે અને એ ઉપરથી આપણને જૈન શ્રમણોની પ્રાચીન ગ્રંથસંશોધનપ્રણાલીનો અને તેમની સૂક્ષ્મદર્શિતાનો પણ પરિચય મળી જાય છે.

પુસ્તકમાં વધતી અશુદ્ધિઓનાં કારણો

પ્રાચીન પુસ્તકાદર્શ ઉપરથી એક પછી એક ઉતારવામાં આવતા હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં વધી પડતી અશુદ્ધિઓના કારણો અને તેનો ઇતિહાસ અમે એટલા કારણસર આપીએ છીએ કે વિદ્વાન ગ્રંથ-શોધકોને અશુદ્ધ પાઠોના સંશોધનકાર્યમાં એ મદદગાર થઈ શકે. અમે અમારા આજપર્યતના અવલોકન અને અનુભવને આધારે ગ્રંથોમાં અશુદ્ધિઓ અને પાઠાતરો-પાઠભેદો વધી પડવાના કારણ તરીકે લેખકો અને વિદ્વાન વાચકો-સંશોધકો બંનેને તારવ્યા છે, અર્થાત્ કેટલીકવાર લેખકોને કારણે પુસ્તકોમાં અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો ઘણા થાય છે જ્યારે કેટલીક વાર વિદ્વાન વાચક-સંશોધકોને કારણે પણ પુસ્તકોમાં અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો વધી પડે છે, જેનો સહજ ખ્યાલ આપણને નીચે આપવામાં આવતી હકીકત ઉપરથી આવી શકશે.

^{૬૬} આ પુસ્તકની લખાઈ પહોળાઈ ૬૨ X ૪૩ ની છે. પ્રતિ નવી લખાએલી છે એના અંતમાં લેખકે કાતરીને આ પ્રમાણે પુષ્પિકા લખેલી છે

‘શ્રીરસ્તુ ॥ નટપદ્રવાસ્તવ્યવૃદ્ધનાગરજ્ઞાતીયવિષ્ણુપાદામ્બુજસેવકદેવકળ્પેન સ્વયં લ્યપિત ॥ રામાર્પણમસ્તુ ॥’

લેખકો તરફથી થતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો૯૭

લેખકો તરફથી પુસ્તકોમાં વધી પડતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદના કારણો આ નીચે દર્શાવવામાં આવે છે.

૧ લેખકનું લિપિવિષયક અજ્ઞાન કે ભ્રમ

જેઓ પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન લિપિઓથી પરિચિત હશે તેઓ ઘણી જ સરળતાથી સમજી શકશે કે સુંદરમા સુદર લિપિ લખવામાં કુશળ લેખકો, નીચે આપવામાં આવતા અક્ષરોને સ્પષ્ટપણે નહિ ઉઠેલી શકવાને લીધે એકને બદલે બીજા લખતા અક્ષરો લખી નાખે છે, જેને પરિણામે પુસ્તકોમાં કેટલીક વાર અશુદ્ધિઓ અને કેટલીક વાર પાઠાંતરો વધી પડે છે:

ક	ર	મ	સ	રા	ગ	થા	થ્ય
ઋ	ઋવ	વ	વ	ત		પા	પ્ય
ગ	રા	હ	હ			સા	સ્ય
ઘ	પ્પ	ત્ત	તૂ			પા	હ્ય
ચ	વ ઠ ધ	દ	દ્વ	દ્વ	દ્ર	હ	દ
છ	વ	ઞ	મ્મ	ગ્ગ		ત્ત	ન્ન
જ	ઙ	દ્ર	હ			ચ	થ
ઝ	જ	ઊ	તુ			હ	હ દ્ર
ટ	ટ દ	પ્પ	પ્ય	થ	ઘ	ઈ	ર્હ
ડ	ર મ	ઝઝ	ઞઞ	ઘ		એ	પ ય
ત	વ	સૂ	સ્ત	સ્વ	મૂ	એ	પે યે
ધ	વ	ત્ય	ચ્છ			ક	ક કુ ક્ષ
ન	ત વ	ક્ર	ક્ષ			સ	પૂ પૃ
નુ	તુ	ત્વ	ચ	ન		સુ	સુ
પ	ચ એ	પ્રા	થા			ષ્ટ	ષ્ઠ ષ્ટ પૃ વ્દ
ફ	પુ	ટા	ય			ત્મ	ત્સ તા ત્ય
મ	સ મ	ત્ર	થ			કૂ	ક્ત ક
ય	ઘ	એય	આ	એમ			

ઉપર અમે લેખકોના લિપિવિષયક ભ્રમને લગતી જે અક્ષરોની હારમાળા આપી છે એ દરતા પણ અનેકગણા લેખકોના અક્ષરભ્રમો છે. એ અક્ષરબ્રાન્તિઓમાંથી એવા કેટલાયે અશુદ્ધ અને ભળતા પાઠભેદો ઉત્પન્ન થાય છે કે જે ભલભલા વિદ્વાનોને પણ મૂંઝવી નાખે તેવા હોય છે.

૯૭ લેખકો અને વિદ્વાન ગોષ્ઠકો તરફથી ઉત્પન્ન થતી અશુદ્ધિઓ, પાઠભેદો અને વિકૃત પાઠોના પ્રકારો જોવા ઇચ્છનારને સન્મતિતર્ક મટીક, વસુદેવહિંદી અને વૃહત્કલ્પસૂત્ર સટીકના લાગો અને તેમાં આપેલા પાઠભેદો જોવા ભલામણ છે.

એ પાઠભેદના થોડા પ્રકારો આ નીચે અમે આપીએ છીએ

૧ પ્રભવ-પ્રસવ, ૨ સ્તવન-સૂચન, ૩ ચન્ના-ચથા, ૪ પ્રત્યક્ષતોવગમ્યા-પ્રત્યક્ષવોધગમ્યા, ૫ નવા-તથા, ૬ નચ-તવ, ૭ તદ્વા-તયા, ૮ પવત્તસ્સ-પવન્નસ્મ, ૯ જીવસાત્મીકૃત-જીવમાત્મીકૃત, ૧૦ પરિહુલ્લિ-પરિતુલ્લિ, ૧૧ નચ્ચ-તદેવ, ૧૨ અરિદારિણી-અરિવારિણી-અવિદારિણી, ૧૩ દોહલ-ક્ષેવિયા-દોહલક્ષેવિયા, ૧૪ નદીસરદીવગમણ સમર જિણમહિય-નદીસરદીવગમણસમવજણમહિય-નંદીસર-દીવગમણ સમવજિણમહિય, ૧૫ ઘાણામયપસાદજણ-ઘણોગયપસાદજણ, ૧૬ ગયકુલાસણ-રાયકુલાસણ, ૧૭ સચ્ચ-સવ્વ-સત્ત, ૧૮ વિચ્છુદ્ધદાણજલાવિલકપોલા વિ ગજા-વિચ્છુદ્ધદાણજલાવિત્તધોલવિવજા ઇત્યાદિ.

૨ લેખકનો પડિમાત્રાવિષયક ભ્રમ

કેટલાક લેખકો કાનાનો અને પડિમાત્રાનો-પૃષ્ઠમાત્રાનો ભેદ સ્પષ્ટપણે નહિ સમજી શકવાને લીધે ઘણી વાર માત્રાને બદલે કાનો અને કાનાને બદલે માત્રા લખી દે છે. આથી અશુદ્ધ પાઠો કે શુદ્ધ પાઠનો આભાસ આપતા ભળતા પાઠો બની જતા ઘણી વાર પુસ્તકોમાં ભારે ગોટાળો ઉભો થઈ જાય છે, જેને કાળાતરે શુદ્ધ કરવામાં કે એ પાઠના અર્થની મંગતિ કરવામાં વિદ્વાન શોધકોને ઘણી જ મુશ્કેલી અનુભવવી પડે છે—કિસલયકોમલપસત્થપાણી—કિ સયલક્ષ્ણામલ-પત્થપાણી, તારાનિકર-તરોનિકર-તમોનિકર, આમરાસીઓ-અસેરાસીઓ-અસેસરાસીઓ ઇત્યાદિ.

૩ પતિતપાઠસ્થાનપરાવર્તન

કેટલીકવાર પ્રતિઓમાં પડી ગએલા પાઠને શોધકે બહાર કાઢ્યો હોય તેને લેખક, પંક્તિ-સૂચક સંકેતને ન સમજી શકવાને લીધે અથવા પંક્તિની ગણતરીને ભૂલી જવાને કારણે એ બહાર કાઢેલ પાઠને એકને બદલે બીજી પંક્તિમાં દાખલ કરી દે, એથી ત્રથોમાં ઘણી વાર ગોટાળો થયાનાં સંખ્યાબધ ઉદાહરણો મળે છે

૪ ટિપ્પન પ્રવેશ

કેટલીક વાર પુસ્તકના સંશોધકે કોઈ પાઠભેદ કે કહિન શબ્દનો પર્યાયાર્થ-ટિપ્પન લખ્યું હોય તેને લેખક ભૂળ ત્રથમાં દાખલ કરી દે એથી પણ પુસ્તકોમાં ગરબડ મચી જાય છે.

૫ શબ્દપડિત લેખકોને કારણે

કેટલાક લેખકો રાતદિવસ ઘણાં પુસ્તકો લખવા આદિને લીધે અમુક શબ્દોથી પરિચિત હોઈ પુસ્તકમાં ભળતે સ્થાને અણુઘટતો ફેરફાર કરી લખે છે એથી પણ અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો ઘણા વધી પડે છે અને તે, કોઈકોઈવાર તો શોધકોના સંશોધનકાર્યમાં ઘણી જ હરકત ઊભી કરે છે.

૬ અક્ષર કે શબ્દોની અસ્તવ્યસ્તતા

લેખકો લખતા લખતાં ભૂલથી અક્ષરોને કે શબ્દોને ઉલટાસુલટી લખી નાખે એ કારણથી પણ લિખિત ત્રથોમાં અશુદ્ધિઓ અને પાઠાતરો વધી પડે છે. દાણ્ઙ-દાણ્ઙ

૭ પાઠના ળેવડાવાથી

કેટલીક વાર લેખકો લખતા લખતાં પાઠને કે અક્ષરોને ળેવડા લખી નાખે છે, એથી પણ લિખિત પુસ્તકોમાં અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો જન્મે છે. જેમ કે—સવ્વપાસણિણ્હિ—સવ્વપાસવ્વપાસણિણ્હિ—મવ્વપામત્થપામણિણ્હિ, તસ્મસ્વ—તસ્મસ્વસ્સ્વ ઇત્યાદિ.

૮ સરખા જણાતા પાઠોને કાઢી નાખવાથી

કેટલીક વાર લેખકો, ગ્રંથના વિષયને નહિ સમજી શકવાને લીધે વારંવાર આવતા સહજ દરકવાળા ભગદાદિવિષયક સાચા પાઠોને ળેવડામ્ ગએલા સમજી કાઢી નાખે છે, એથી સમય જતા લિખિત પુસ્તકોમાં ગંભીર ગોટાળો પેદા થાય છે, જેને પરિણામે કેટલીક વાર ગ્રંથકારોને પણ મૂંઝવું પડે છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબનાં અનેક કારણોને લઈ લિખિત ગ્રંથોમાં લેખકો તરફથી જન્મતા પાઠભેદો પૈકી જે પાઠો અધમેસતા થઈ જાય તે પાઠાતરનું રૂપ લે છે અને જે અંધ મેસતા ન થાય તે અશુદ્ધિરૂપે પરિણમી અધૂરિયા પંડિતોની કસોટીએ ચડતાં વિરૂપ બની જવા ઉપરાંત વિદ્વાન શોધકોની મૂંઝવણમાં ઉમેરો કરનાર બને છે. જેમકે—તારાનિકર ને બદલે તરોનિકર અને અધૂરિયા વિદ્વાનની કસોટીને પરિણામે તમોનિકર; આ જ પ્રમાણે આસરાસીઓનું અસેરાસીઓ અને તેનું અશોધન અસેસરાસીઓ. આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થએલા અનેક પાઠો કેવળ વિદ્વાનોની મૂંઝવણમાં ઉમેરો કરનાર જ બને છે.

વિદ્વાનો તરફથી ઉદ્ભવતી અશુદ્ધિઓ અને પાઠભેદો

જેમ લેખકો તરફથી પુસ્તકોમાં અનેકરીતે ભૂલો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ઘણી યે વાર વિદ્વાનમાં ખપતા શોધકો તરફથી પણ અનેકરીતે ભૂલો થવાના પ્રસંગો ઊભા થાય છે. જેમકે:

૧ શોધકોની નિરાધાર કલ્પના

લેખકો તરફથી ઉત્પન્ન થએલી અશુદ્ધિઓ કે પાઠભેદોમાં બીજા પ્રત્યન્તરોનો આધાર લીધા સિવાય માત્ર ખોતાની કલ્પનાના બળે બ્યારે શોધકો સુધારોવધારો કરે છે ત્યારે ઘણી જાતની અશુદ્ધિઓ અને પાઠાતરો ઊભા થાય છે. જેમકે—તારાનિકર—તરોનિકર—તમોનિકર, આસરાસીઓ—અસેરાસીઓ—અસેસરાસીઓ ઇત્યાદિ.

૨ અપરિચિત પ્રયોગો

બ્યારે શોધકો પ્રાયોગિક જ્ઞાનમાં કાચા હોય છે અથવા ક્વચિત્ આવતા પ્રયોગોથી પરિચિત નથી હોતા ત્યારે ઘણી વાર સાચા પાઠોને પરાવર્તિત કરી પાઠભેદ કે અશુદ્ધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમકે—હત્થિના ચમદિઓને બદલે હત્થિનાડવમદિઓ આ સ્થળે પ્રાકૃતના ચમદિય પ્રયોગથી અપરિચિત શોધકે એ પ્રયોગને સુધારીને તેના બદલામાં ડવમદિય સુધાર્યું છે એ કીક નથી કર્યું.

૩ ખંડિત પાઠોને કલ્પનાથી સુધારવાને લીધે

કેટલેક કેટલાંકે હસ્તલિખિત પ્રતિભાનો પાઠ,—ખાના ચોંટી જવાને લીધે, ખરી જવાને લીધે કે ઉઘેઈ

આદિથી ખવાવાને લીધે-નષ્ટ થયો હોય ત્યા પ્રતિનો ઉતારો કરનાર લેખકે ખાલી જગ્યા મૂકી હોય, તેવે સ્થળે માત્ર મતિકલ્પનાથી નવા અક્ષરો ઉમેરવાથી પાઠભેદો વધી પડે છે. જેમકે મગલ—
—વિવહિઉચ્છાહો-મગલવિહિવિવહિઉચ્છાહો-મગલવલવિવહિઉચ્છાહો ઇત્યાદિ.

આ પ્રમાણે લેખકો અને વિદ્વાન શોધકો તરફથી અનેક કારણોને લઈ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં અશુદ્ધિઓનો પુજ અને અગણિત પાઠભેદો વધી પડે છે.

પુસ્તકસંશોધનની પ્રાચીન-અર્વાચીન પ્રણાલી

વિક્રમના બારમા સૈકાના પ્રારંભથી લઈ આજ પર્યંતમાં લખાએલા જે પુસ્તકોનો સંગ્રહ આપણી સામે હાજર છે તે પૈકી લગભગ સોળમી સદી સુધીમાં લખાએલા પુસ્તકોમાં જે અશુદ્ધિ, વધારાના કે ખેવડાએલા અક્ષરો હોય તેને કાળી શાહીથી છેકી નાખવામાં આવતા હતા અને જે સ્થળે નવા અક્ષરો કે પકિતઓ ઉમેરવાની હોય ત્યાં આખું હસપગલાનું ચિહ્ન કરી તેને, જે સમાધ શકે તેમ હોય તો મોટે ભાગે તે જ લીટીના ઉપરના ભાગમાં છોડવામાં આવતી ખાલી જગ્યામાં, અને સમાધ શકે તેમ ન હોય તો પાનાના હાસિયામાં કે ઉપર નીચેના માર્જનમાં x x આવા બે ચોકડી જેવા હસપગલાચિહ્નની વચ્ચે લખતા હતા. તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં વધારાના તેમજ ખેવડાઈ ગએલા અક્ષરો કે લીટીઓ ઉપર છેકો ન લગાડતા ઘણીખરીવાર તેને પાણીથી ભૂસી નાખવામાં આવતા અને તે ભૂસી નાખેલા અક્ષરોને ઠેકાણે નવા અક્ષરો ઉમેરવાના હોય તો પુનઃ લખવામાં પણ આવતા હતા સામાન્ય રીતે પુસ્તકોમાં જ્યાં પંક્તિઓની પકિતઓ જેટલા પાડો ખેવડાઈ ગયા હોય અગર નકામાં પાડો લખાઈ ગયા હોય ત્યાં, ખરાબ ન લાગે એ માટે આખી લીટી ઉપર શાહીનો છેકો ન લગાડતા ફરેક વધારાની લીટીના આદિ અતના છેડા ઉપર એકએક આગળનો (— —) આવો ગોળ કોષ્ટકાકાર અથવા ઉલટાસૂણટી ગુજરાતી નવડાના આકારનો છેકો લગાડવામાં આવતો હતો આ પદ્ધતિએ પુસ્તકો સુધારતા જે પુસ્તકોમાં અશુદ્ધિઓનું પ્રમાણ વધારે હોય તેમાં ચોમેર ડાઘાડૂધી અને છેકાછેકી ખૂબ દેખાતા. આથી સોળમી સદીની આસપાસના વિદ્વાન જૈન શ્રમણોએ આ પદ્ધતિને પડતી મૂકી નીચે પ્રમાણેની નવી રીત અખત્યાર કરી, જે આજ પણ અવ્યવસ્થિતરીતે ચાલુ છે તે આ પ્રમાણે.

પુસ્તકમાં જે નિરુપયોગી અક્ષરો કે પાડો હોય તે ઉપર હરતાલ કે સફેદો લગાડી તેને ઢાંકી દેવામાં આવે છે. જે એ અક્ષરો વચ્ચે તેમ તેને ભૂસવા હોય તો હરતાલ-સફેદાને આછો પાતળો લગાડવામાં આવે છે. કોઈ અક્ષરનો અમુક ભાગ નકામો હોય, અર્થાત્ વ નો પ, મનો ન કે ગ, વ નો વ, ચ નો વ, થ નો ચ, પ નો ઇ, ક નો વ આદિ અક્ષરો સુધારવાના હોય, તો તે તે અક્ષરના નકામાં ભાગ ઉપર હરતાલ આદિ લગાડી ઇષ્ટ અક્ષર બનાવી લેવામાં આવે છે. આ જ રીતે બીજા અશુદ્ધ અક્ષરોને ઠેકાણે જે અક્ષરોની આવશ્યકતા હોય તેને શાહીથી લખી, એ અક્ષરોના આસપાસના નકામાં ભાગ ઉપર હરતાલની પીછી ફેરવી ઇષ્ટ અક્ષરો બનાવવામાં આવે છે. ગ્રંથસંશોધન માટે આ પદ્ધતિને સ્વીકારવાથી પુસ્તકમાં નિર્રથક ડાઘાડૂધી કે છેકાછેકી દેખાતા નથી અને માત્ર ખાસ પડી ગએલા પાડો કે અક્ષરો જ પુસ્તકના માર્જનમાં લખવા પડે છે.

અંત્યસંશોધનનાં સાધનો

પુસ્તકસંશોધનના સાધનોમા પીછી, હરતાલ, સફેદો, ઘૂંટો, ગેરુ, દોરો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ બધાની બનાવટ અને ઉપયોગનો નિર્દેશ આ નીચે કરવામા આવે છે :

પીછી

આજકાલ આપણા જમાનામાં, ચિત્રકામમાં ઉપયોગી થાય એવી અનેક પ્રકારની ઝીણી-ઝડી નાની-મોટી જુદીજુદી જાતના વાળની બનેલી જોઈએ તેવી પીછીઓ જેમ તૈયાર મળે છે તેમ જૂના જમાનામા ન હતુ, એટલે એ પીછીઓ હાથે બનાવવામાં આવતી હતી. આ પીછીઓ ખાસ કરીને ખિસકોલીના વાળની જ બનેલી હતી. ખિસકોલીના વાળ એકાએક સડી જતા નથી તેમજ એ કુદરતી રીતે જ એવા ગોઠવાએલા હોય છે કે તેને નવેસર ગોઠવવાની જરૂરત રહેતી નથી. એ વાળ જેટલા પ્રમાણમા જોઈએ તેટલા લઈ કપૂતરના પીછાના ઉપરના પોલા ભાગમાં પરોવી પીછી તૈયાર કરવામા આવે છે. જો પીછી ઝડી બનાવવી હોય તો મોર વગેરેના પીછાનો ઉપરનો ભાગ લેવામાં આવે છે. આ વાળને પીછામા પરોવવાની રીત એ છે કે વાળને પાછળના ભાગમા દોરાથી મજબૂત બાંધી, દોરાના છેડાને અણી તરફ રાખી, ગુદરથી ચોટાડી, એ દોરાને પીછામાં પરોવવાથી વાળ સહેલાઈથી બહાર આવે છે. વાળ બહાર આવ્યા પછી વધારાના દોરાને કાપી નાખવામા આવે છે.

હરતાલ

હરતાલનુ સંસ્કૃત નામ હરિતાલ છે. એ દગડી અને વરગી એમ બે જાતની હોય છે. આ બે પ્રકાર પૈકી 'વરગી હરતાલ' જ પુસ્તકસંશોધન માટે ઉપયોગી છે. આ હરતાલના અગરબત્તી જેમ પડ બિખેડતાં વચમા સોનેરી વરગના જેવી પતરીઓ દેખાતી હોઈ એને 'વરગી હરતાલ' એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ હરતાલને મેંદાની જેમ ખૂબ ઝીણી વાટી મજબૂત કપડાથી ચાળી તૈયાર કરવી. એ પછી તેને ખરલમા નાખી તેમાં સ્વચ્છ બાવળના ગુદરનુ પાણી નાખતા જવું અને ખૂબ વૂટતા જવું. એકરસ થયા પછી હરતાલમા ગુંદરનુ પ્રમાણ વધારેપડતુ ન થઈ જાય એ માટે, અમે અગાઉ હિંગજોડની બનાવટમા જણાવી ગયા છીએ તેમ, હરતાલની પરીક્ષા કરતા રહેવું. આ રીતે હરતાલ તૈયાર થઈ ગયા પછી તેની હિંગજોડની જેમ વડીઓ કે પતરીઓ પાડી લેવી.

સફેદો

રગવાને માટે જે તૈયાર સફેદો આવે છે તેમાં ગુંદરનુ પાણી નાખી ઘૂંટવાથી એકરસ થતાં એ તૈયાર થાય છે. હરતાલ કરતા સફેદાની બનાવટ અલ્પ જ નહિ પણ સ્વલ્પશ્રમસાધ્ય છે એ ખરી વાત છે, તેમ એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે કે સફેદા કરતાં હરતાલ વધારે ટકાઉ હોવા ઉપરાંત એનાથી સુધારેલા અંથેના સૌંદર્યમાં વિશિષ્ટ ઉમેરો કરનાર પણ એ છે.

ઘૂંટો

અગાઉ અમે નિવેદન કરી ગયા છીએ કે કાગળને મુલાયમ બનાવવા માટે અકીક, કમોટી

વગેરેના ઘૂટાઓ કે દરિયાઈ મોટા કોડાઓ વાપરવામાં આવે છે; એ જ રીતે લિખિત પુસ્તકોના સંશોધનમાં હરતાલ વગેરેનો ઉપયોગ કરનારને આંગળાથી પકડી શકાય એવા નાના ઘૂટા કે નાની કોડીની જરૂરત રહે છે તે એટલા માટે કે પ્રતિમાના કોઈ નકામા પાદને હરતાલ લગાડી ભૂંસી નાખ્યો હોય, અથવા ઉપયોગી પાદ ઉપર ભૂલથી હરતાલ લગાડી દીધી હોય ત્યાં કરી તેનો તે જ પાદ કે ખીન્તે પાદ લખવો હોય ત્યારે તે હરતાલ લગાડેલા ભાગને ઉપરોક્ત નાના ઘૂટાથી ઘૂટીને લખવામાં આવે છે, જેથી તે ટેકાણે લખવામાં આવતા અક્ષરો રેલાઈ, ફેલાઈ કે ફૂટી જતા નથી.

ગેરુ

જેમ આજકાલ આપણે કોઈ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક પદ, વાક્ય, શ્લોક, પુષ્પિકા વગેરેની નીચે લાલ શાહી કે પેન્સિલથી, અથવા લાલ શાહી કે પેન્સિલ ન હોય તો છેવટે ગમે તે રંગની શાહી કે પેન્સિલથી અન્ડરલાઈન તરીકે લીટી દોરીએ છીએ, તેમ ગ્રંથસંશોધક પણ તેવાં ધ્યાનમાં લેવા લાયક પદ, વાક્ય આદિને ગેરુથી રંગી લેતા, જેથી તે તરફ વાચકનું લક્ષ્ય એકદમ દોરાય. આજકાલ ગેરુને બદલે લાલ પેન્સિલ જ વાપરવામાં આવે છે. કેટલાક લોકો હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં ગેરુ કે લાલ પેન્સિલથી રંગાએલ પદ, વાક્ય આદિને જોઈ એમ શકા કરે છે કે ‘આ અક્ષરો કાઢી નાખ્યા છે?’ પરંતુ અમે જણાવ્યું એથી સમજી શકાશે કે એ લાલ રંગીન અક્ષરો કાઢી નાખેલા નથી હોતા પણ વાચકનું ધ્યાન ખેંચવા માટે એને લાલ રંગવામાં આવ્યા હોય છે.

દોરો

તાડપત્રીય પુસ્તકોના જમાનામાં કોઈ યાદ રાખવા લાયક અથવા ઉપયોગી પદ, શ્લોક કે પાદ હોય અથવા કોઈ વિષય કે અધિકાર, અધ્યયન કે ઉદ્દેશ, લલક કે ઉચ્છૈયામ વગેરેની આદિ કે સમાપ્તિ થતી હોય, ત્યાં તે તે પાનાના કાણામાં ત્રીણો સૂતરનો દોરો પરાવી તેના બે છેડાને વળ ચડાવી તે દોરાની અણીને બહાર દેખાય તેમ રાખવામાં આવતી, જેથી પુસ્તકને હાથમાં લેતાંની સાથે તેમાંના ઉપયોગી સ્થળો, પુષ્પિકા, પ્રકરણ, અધિકાર વગેરે તરત જ ખ્યાલમાં આવે.

પુસ્તકસંશોધનના સંકેતો અને ચિહ્નો

જેમ વર્તમાન મુદ્રણયુગમાં વિદ્વાન ગ્રંથસંપાદકો અને સંશોધકોએ પૂર્ણવિરામ, અર્ધવિરામ, અદ્ધવિરામ, પ્રશ્નવિરામ, આશ્ચર્યદર્શક ચિહ્ન, અર્થઘોતક ચિહ્ન, દ્વન્દ્વસમાસઘોતક ચિહ્ન, શંકિત-પાદઘોતક ચિહ્ન વગેરે અનેક પ્રકારના ચિહ્નો-સંકેતો પસંદ કર્યા છે તેમ પ્રાચીન લિખિત પુસ્તકોના યુગમાં પણ તેના સંશોધક વિદ્વાન જૈન શ્રમણોએ પુસ્તકોમાં નકામી ચેરભૂસ, ડાઘાડૂદી કે છેકાછેકી ન થાય, વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય અને નકામાં ટિપ્પણો-પર્યાયાર્થો લખવા ન પડે તેમજ એ માટે નિર્ઠર્યક સમયનો ભોગ આપવો ન પડે એ માટે અનેક પ્રકારનાં ચિહ્નો-સંકેતો પસંદ કર્યા છે. જે પાછળના પાને આપ્યા છે. એ જુદાજુદા સોળ વિભાગમાં આપેલાં વિવિધ ચિહ્નોના પ્રાચીન નામો અમે ખાસ કરીને કથાય બોધ્યા—સાંભળ્યાં નથી, એટલે અમે પોતે, એ ચિહ્નોને તેના હેતુને લક્ષમાં રાખી અનુક્રમે

અથવા ૫૦ કરીને ઓળીનો-પક્તિનો નળર લખવામા આવે છે.

૩ 'કાનો'દર્શક ચિહ્ન

ત્રીજા વિભાગમાં આપેલ ચિહ્નો 'કાનોદર્શક ચિહ્ન' છે. એનો ઉપયોગ, હસ્તલિખિત પ્રતિમાં ન્યા કનો કા, કનો કા, કનો કો વગેરે અક્ષરો સુધારવાના હોય અને ત્યા જે અક્ષરના વચમાં કાનો સમાય તેટલી જ ન્યા ન હોય ત્યારે તે કાનાને અક્ષરની ઉપર લખતા; અર્થાત્ અક્ષરની ઉપર ત્રીજા વિભાગમાં દર્શાવેલ આકૃતિઓ લખતા. જેમ કે: કા=ક કે ક, કો=ક કે ક, કૌ=ક કે ક કે ઇત્યાદિ. આ જ રીતે બીજા અક્ષરો માટે સમજવું અક્ષરની આગળ કાનો ઉમેરવા માટેનું આ વુ ચિહ્ન રેકની ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરે તેવું હોવાથી બીજા ત્રીજા ચિહ્ન વધારે પસંદ કરવામા આવ્યું છે, જેનો ઉપયોગ કુટિલલિપિના પ્રાચીન શિલાલેખોમા પણ જોવામા આવે છે. પાટણના સધવીના પાડાના જૈન જ્ઞાનભંડારની હેતુવિન્દુટીકાની પ્રતિમાં કાનો ખતાવવા માટે આ વુ રેકચિહ્ન ધણે ઠેકાણે વાપર્યું છે. જેમકે-ઉક્તૌ=ઉક્તૈ, ગૌરવ=ગૌરવ, નિશ્ચિતૌ=નિશ્ચિતૈ ઇત્યાદિ આજકાલ 'કાનો' ખતાવવા માટે આ વિભાગમાની જેવડા રેકાકાર બીજા-ત્રીજા આકૃતિઓ વાપરવામાં આવે છે

૪ અન્યાક્ષરવાચનદર્શક ચિહ્ન

ચોથા વિભાગમા દર્શાવેલ છત્રાકાર તગડા જેવું આ ચિહ્ન 'અન્યાક્ષરવાચનદર્શક ચિહ્ન' છે. હસ્તલિખિત પ્રતિમાં ન્યા જ્ઞને બદલે ષ કે સ, ધને બદલે શ કે સ, સને બદલે શ કે ષ, યને બદલે જ, જને બદલે ય, ક્ષને બદલે ષ કે ક્ષ, ધને બદલે ક્ષ વગેરે લખાઈ ગયેલા હોય ત્યા તે તે અક્ષર ઉપર આ ચિહ્ન કરવાથી મૂળ અક્ષર સમજી લેવામાં આવે છે. જેમકે-ક્ષત્રિયના ક્ષ ઉપર આ ચિહ્ન આ ચિહ્ન મૂકવાથી એ અક્ષર ક્ષ વચાય છે, અર્થાત્ ક્ષત્રિય=ક્ષત્રિય આ જ પ્રમાણે સંત્રુ=શત્રુ, ક્ષટ્=ષટ્, જંજ્ઞ=યજ્ઞ, જાંત્રા=યાત્રા ઇત્યાદિ માટે પણ સમજી લેવું.

૫ પાઠપરાવૃત્તિદર્શક ચિહ્ન

પાંચમા વિભાગમા ૨-૧ આકારૂપ ચિહ્ન છે, જે 'પાઠપરાવૃત્તિદર્શક ચિહ્ન' છે. આનો ઉપયોગ, અક્ષરો કે પાઠ ઊલટાસૂલટી લખાઈ ગયેલા હોય તેને બરાબર વ્યવસ્થિત વાચવા માટે કરવામા આવે છે જેમકે-વનચરને બદલે વચનર લખાઈ ગયું હોય ત્યા અક્ષરો નહિ બગાડતાં તેને વચનર આ પ્રમાણે કરવાથી એ વનચર એમ વાંચી શકાય છે આ જ રીતે તત્તશ્વરાજદેવવચનાત્ એમ કરવાથી તત્તશ્વદેવરાજવચનાત્ એમ વાંચી શકાય છે ન્યા વધારે અક્ષરોને આગળપાછળ કરવાના હોય ત્યા તે તે અક્ષરોને ગથાળે અમે ઉપર કરી છે તેમ આવી ૧ ટાંપ કરવી જ જોઈએ, જેથી ક્યા અને કેટલા અક્ષરો આગળપાછળ કરવાના છે એ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય ક્યારેક કોઈ પાઠ વધારે ઊલટાસૂલટી લખાઈ ગયેલા હોય ત્યારે વધારે આકારૂપોથી પણ એ પાઠને વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે છે જેમકે-સકલમતીદ્રિયકેવલજ્ઞાનમોહકયાત્પ્રત્યક્ષસકલસકલજ્ઞાનદર્શનાવરણીયાંતરાયક્ષયાચ્ચસમુદ્ભૂતત્વાત્ । =મકલમતીદ્રિયપ્રત્યક્ષકેવલજ્ઞાનસકલમોહકયાત્સકલજ્ઞાનદર્શનાવરણીયાંતરાયક્ષયાચ્ચસમુદ્ભૂતત્વાત્ ।

૬ સ્વરસંધ્યંશદર્શક ચિહ્ન

છટ્ટા વિભાગમાં આપેલાં ચિહ્નો 'સ્વરસંધ્યંશદર્શક ચિહ્નો' છે. એ ચિહ્નો પૂર્વના સ્વર સાથે સંધિ ઇગએલા અથવા હુમ થએલા સ્વરોને સૂચવવા માટે કરવામાં આવે છે. જેમકે—^Sદેવેસ્તમિતે,

નાલીના, નાકરગતિઃ, સાધુના, સાહૈવમ્, નદીવાત્રપ્રમાણમૂલે ઇત્યાદિ. સંધિસ્વરોને દર્શાવવા માટે કરાતા
^S S ^S ^{SS} ^{ર S}
 સ્વરચિહ્નોને માથા દોરવામાં નથી આવતાં, એટલે એ ચિહ્નસ્વરોને ચાલુ પાડના વચમાં લખી જવા જેવો ભ્રાંત પ્રસંગ નથી આવતો. સ્વરસંધ્યંશદર્શક ચિહ્નો કેટલીકવાર અક્ષરના ઉપરના ભાગમાં કરવામાં આવે છે અને કેટલીકવાર નીચેના ભાગમાં કરાય છે. આ ચિહ્નો, જે સંધ્યંશ-બન સ્વર અનુસ્વાર સહિત હોય તો અનુસ્વાર સહિત જ કરવામાં આવે છે.

૭ પાઠભેદદર્શક ચિહ્ન

સાતમા વિભાગમાં આપેલા ચિહ્નો 'પાઠભેદદર્શક ચિહ્નો' છે. આનો ઉપયોગ, એક પ્રતિને બીજી પ્રતિ સાથે સરખાવતાં તેમાં આવતા પાઠભેદોને નોધ્યા પછી કરવામાં આવે છે, જેથી એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાય કે આ પાઠ બીજી પ્રત્યન્તરનો છે. કેટલીકવાર આ ચિહ્ન નથી પણ કરાતું.

૮ પાઠાનુસંધાનદર્શક ચિહ્ન

આઠમા વિભાગમાં આપેલા ચિહ્નો 'પાઠાનુસંધાનદર્શક ચિહ્નો' છે. હસ્તલિખિત પ્રતિમાં પડી ગએલા પાઠને પ્રતિના ઉપરના કે નીચેના માર્ગિનમાં અગર જે બાજુના હાંસિયામાં લખ્યા પછી, તે પાઠનું અનુસંધાન કર્મ ઓળખા-લીટીમાં છે એ સૂચવવા માટે, ઓં અથવા પંં કરી પંક્તિનો નંબર લખવામાં આવે છે, જેથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય કે આ પાઠનું અનુસંધાન અમુક પંક્તિમાં છે. કેટલીક વાર ઓં કે પંં લખ્યા સિવાય પણ માત્ર પંક્તિનો અંક લખવામાં આવે છે.

જ્યાં બુદ્ધિબુદ્ધિ પંક્તિઓમાં ઘણા પાઠો પડી ગયા હોઈ તે તે પાઠો આડાઅવગા કે ઉપર-નીચે લખ્યા હોય ત્યાં પાઠાનુસંધાન માટે પંક્તિની ગણતરી ઉપરથી કરવી કે નીચેથી એ બાબતની ભ્રાંતિ કે ગરબડ થવાનો પ્રસંગ ન આવે એ માટે બહાર કાઢેલ પાઠ પછી ઓં ૩૦ અને ઓં નીં લખવામાં આવે છે અને તે પછી પંક્તિનો અંક આપવામાં આવે છે.

૯ પદચ્છેદદર્શક ચિહ્ન

નવમા વિભાગમાં 'પદચ્છેદદર્શક ચિહ્ન' આપવામાં આવ્યું છે. આજકાલ આપણા મુદ્રિત પુસ્તકોમાં પદચ્છેદ દર્શાવવા માટે શબ્દોને છૂટા પાડવામાં આવે છે, પરંતુ હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું લખાણ સજાગ હોઈ તેમાં પદચ્છેદ-પદવિભાગ દેખાડવા માટે શબ્દોને મથાળે આવું ' ચિહ્ન કરવામાં આવતું-આવે છે. જેમકે—[!]તેનજાનન્તિ, [!]ફલેનામિલાપ, [!]તેનાપ્રામાણ્યાવકાશઃ ઇત્યાદિ. આ ચિહ્ન પદચ્છેદ માટે જ છે, તેમ છતાં દરેક પુસ્તકમાં અને દરેક સ્થળે આ જાતનો પદવિભાગ કરવાનું શક્ય ન હોઈ વિદ્વાન શોધકો આ ચિહ્નનો ઉપયોગ આન્તિજનક સ્થળે જ પદચ્છેદ કરવા માટે કરે છે.

આ સિવાય આ ચિહ્ન, વાક્યાર્થની સમાપ્તિ તેમજ શ્લોક કે ગાથાના પહેલા અને ત્રીજા ચરણનો વિભાગ જણાવવા માટે પણ વાપરવામાં આવે છે જેમકે.

પ્રથમપ્રકાશેતાવદશેપદવ્યાણાંપ્રવાનમાત્મસ્વરૂપમેદૈ પ્રમાણપ્રતિષ્ઠિતકૃતતદનુદ્વિતીયપ્રકાશેતદત્યંતોપકાર-
કા પુદ્ગલા | સપ્રતિપુનર્ગતિસ્થિત્યવગાહદાનેનોમયોપકારકાણાંવર્માદીનામવસરસ્તતસ્તેપિસ્વરૂપત પ્રમાણપ્રતિષ્ઠિતા કિયં
તે || ઇત્યાદિ.

|| તથાદિશુદ્ધધ્યાનવનપ્રાપ્ત્યાકર્મદારિશ્રવિદ્વૃત્તૌનિર્વૃત્તિ સાધિતાયેનતંનમામિજિનપ્રમુ || ૧ || ઇત્યાદિ.

આ ચિહ્નને અમે ‘પદચ્છેદદર્શક ચિહ્ન’ તરીકે ઓળખાવ્યું છે, તેમ છતાં એ વાક્યાર્થની સમાપ્તિ દર્શાવવા માટે તેમજ શ્લોકના ચરણનો વિભાગ દર્શાવવા માટે કામ આવતું હોઈ એને ‘વાક્યાર્થસમાપ્તિદર્શક ચિહ્ન’ તેમજ ‘પાદવિભાગદર્શક ચિહ્ન’ એ નામો પણ આપી શકાય.

૧૦ વિભાગદર્શક ચિહ્ન

દશ સંખ્યામાં આપેલ ચિહ્ન ‘વિભાગદર્શક ચિહ્ન’ છે, જેનો ઉપયોગ ન્યાં કોઈ ખાસ સંબંધ, વિષય, શ્લોક કે શ્લોકાર્થની શરૂઆત કે સમાપ્તિ થતી હોય ત્યાં કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ માટે જુઓ નવમા ચિહ્નમાં આપેલા ઉદાહરણો.

૧૧ એકપદદર્શક ચિહ્ન

અગિયારમા વિભાગમાં આપેલ ચિહ્ન ‘એકપદદર્શક ચિહ્ન’ છે. આ ચિહ્નનો ઉપયોગ ન્યાં એક પદ હોવા છતાં પદચ્છેદની બ્રાન્તિ પેદા થાય તેમ હોય ત્યાં કરવામાં આવે છે. જેમકે
ચત્તસ્યાત્પદલાઙ્ગિત. આ ઠેકાણે સ્યાત્પદ એ અખડ પદમાંના સ્યાત્તને કોઈ ક્રિયાપદ તરીકે ન માની
લે એ કારણસર તેની આસપાસ આવું । । એકપદદર્શક ચિહ્ન કરવામાં આવે છે અને એજ
રીતે આવા દરેક સ્થળે વિદ્વાન શોધકો આ જાતનું ચિહ્ન કરે છે.

૧૨ વિલક્ષિત-વચનદર્શક ચિહ્ન

બારમા વિભાગમાં ‘વિલક્ષિતદર્શક ચિહ્ન’ આપવામાં આવ્યું છે, જે આકાશરૂપ છે. સંસ્કૃતમાં નામને સાત વિલક્ષિતો અને આઠમી સંબોધન મળી એકદર આઠ વિલક્ષિતો, અને એકવચન દ્વિવચન તથા બહુવચન એમ ત્રણ વચનો છે, અને ધાતુને—ક્રિયાપદને ત્રણ વિલક્ષિત અથવા ત્રણ પુરુષ અને ત્રણ વચનો છે. આ વિલક્ષિત જણાવવા માટે એકથી આઠ સુધીના અને વચન જણાવવા માટે ૧, ૨, ૩ આંકડાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને તે જે પદના વિલક્ષિત-વચન જણાવવાનાં હોય તેના ઉપર લખવામાં આવે છે. આ ચિહ્નનો ઉપયોગ ગમે ત્યારે અને ગમે તે પદની વિલક્ષિત-વચન સૂચવવા માટે કરી શકાય છે, તેમ છતાં આનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને બ્રાતિજનક સ્થળમાં જ કરવામાં આવે છે. જેમકે. અર્થપ્રતિપત્તેરનુચિત્ત્વાત્ પદી વિલક્ષિતનુ એકવચન,
તથાચનૈતેઅનર્થમૂલે પ્રથમાનુ દ્વિવચન, તથા ચ નૈતે અનર્થમૂલે દ્વિતીયાનુ દ્વિવચન, પાદેવિદ્વોઽસ્મિમિદ્ધવ

સંગોધનનું ^{૭૧}અણુવચન, ચસ્મિસ્તિષ્ઠતિનિષ્ઠન્તિ, ^{૭૨}વ્રજતિવાન્તિનિષ્ઠન્તિ સમગ્રીનું એકવચન, ^{૭૩}ગાતેતેરંગમંડપે ત્રીજા પુરુષનું દ્વિવચન, ^{૭૪}ગાતેતેરંગમંડપે ત્રીજા પુરુષનું અણુવચન ઇત્યાદિ. સંગોધન માટે કેટલીકવાર માત્ર હે પાણ કરવામાં આવે છે. જેમકે: પાટેવિદ્વોસ્મિમિલ્લવ. ઇત્યાદિ. સંમૃતાદિ ભાષાઓના કેટલાક પ્રાથમિક અભ્યાસીઓ પ્રારંભમાં અભ્યાસ કરતા કાવ્ય આદિમાં આ ચિહ્નનો સાર્વાત્રિક ઉપયોગ પણ કરે છે.

૧૩ અન્વયદર્શક ચિહ્ન

તેરમા વિભાગમાં ‘અન્વયદર્શક ચિહ્ન’ છે; એ પણ આંકડારૂપ છે એનો ઉપયોગ તર્ક-ગ્રંથોમાં જ્યાં અર્થની ભ્રાંતિ થવાનો સંભવ હોય ત્યાં તેમજ સસ્કૃત-પ્રાકૃતાદિ ભાષાના શ્લોકોમાં પદો આડાઅવળા હોઈ તેનો અન્વય દર્શાવવા માટે કરવામાં આવે છે. જેમકે. નતતોડર્થાતરસ્વગ-^{૭૫}વેદનપ્રત્યક્ષ આ વાક્યમાં આંકડા મૂકવામાં ન આવ્યા હોય તો જરૂર અર્થની ભ્રાંતિ થયા સિવાય ન જ રહે. આ વાક્યમાં ‘તેથી અર્થાતર, એ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ નથી’ અને ‘તેથી સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ, એ અર્થાતર નથી’ એમ બે પ્રકારના અર્થની ભ્રાંતિ થાય છે. આ બે અર્થમાંથી વાસ્તવિકરીતે આડો કયો અર્થ ઘટમાન છે એ દર્શાવવા માટે આ વાક્યમાં ‘અન્વયદર્શક ચિહ્ન’ એટલે કે અન્વય-^{૭૬}દર્શક અંકો કરવામાં આવ્યા છે. આ જ રીતે આવા દરેક સંશયજનક સ્થળે તેમજ શ્લોકોમાં પદોનો અન્વય દર્શાવવા માટે અંકો કરવામાં આવે છે.

૧૪ ટિપ્પનકદર્શક ચિહ્ન

ચૌદમા વિભાગમાં ‘ટિપ્પનકદર્શક ચિહ્ન’ છે. એ ચિહ્ન, ચાલુ કોષપણ પાડને અગે પાક-^{૭૭}ભેદ, પર્યાયાર્થ કે વ્યાખ્યા આદિ આપવાના હોય તેના ઉપર કરવામાં આવે છે અને એ પાકભેદ આદિની નોંધ પુસ્તકના હાસિયામાં કરવામાં આવે છે.

૧૫ વિશેષણવિશેષ્યસંગંધદર્શક ચિહ્ન

પંદરમા વિભાગમાં આપેલ ચિહ્નો ‘વિશેષણ-વિશેષ્યસંગંધદર્શક ચિહ્નો’ છે. આ ચિહ્નોનો ઉપયોગ, કાળા કાળા વાક્યમાં ફર ફર રહેલાં વિશેષણ અને વિશેષ્યનો પરસ્પર સંગંધ બતાવવા માટે કરવામાં આવે છે. વિશેષણ અને વિશેષ્ય ઉપર ગમે તે એક આકારનું ચિહ્ન મૂકવાથી વિચક્ષણ વાચક બંનેના સંગંધને સહજમાં પકડી લે છે—સમજી લે છે.

૧૬ પૂર્વપદપરામર્શક ચિહ્ન

સોળમા વિભાગમાં ‘પૂર્વપદપરામર્શક ચિહ્નો’ આપવામાં આવ્યા છે. તર્કશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં એક જ વાક્યમાં વારંવાર આવતા અને જુદા જુદા અર્થનો નિર્દેશ કરતા તન્ શબ્દથી શું સમજાવું એ માટે ટિપ્પણો ન કરવા પડે અને વસ્તુ આપોઆપ સમજાઈ જાય એ હેતુને લક્ષમાં રાખી આ ચિહ્નો પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે. તર્કશાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં આવતા એ તન્ શબ્દોથી જે જે અર્થ લેવાનો

હોય છે તે તે અર્થને સૂચવનાર પદો પહેલા આવી ગએલા જ હોય છે, એટલે જે તત્ત્વ શબ્દથી જે અર્થ લેવાનો હોય એ બંને પદો ઉપર ગમે તે પ્રકારનું એકસરખું ચિહ્ન કરવામાં આવે છે, જેથી વસ્તુ સ્વયં સ્પષ્ટ થતા નકામાં ટિપ્પણો કરવાનો શ્રમ બચી જાય છે.

આ સિવાય દાર્શનિક ગ્રંથોમાં બધા અમુક વિષયને લક્ષીને લાગ્યા સગવડો ચાલુ હોય, એકખીજા દર્શનકારોના પક્ષો ઉપર કે જુદાજુદા વિકલ્પો ઉપર ચર્ચા ચાલતી હોય ત્યાં એવા સંકેતચિહ્નો કરવામાં આવે છે, જેથી તે તે વિષયની ચર્ચા કયાથી શરૂ થાય છે અને ક્યાં વિરમે છે એ સમજી શકાય.

ઉપર અમે ટૂંકમાં અનેક જાતના ચિહ્નોનો પરિચય આપ્યો છે. એ ચિહ્નો પૈકીના કેટલાક ચે ચિહ્નો અગિયારમી સદીમાં લખાએલા પ્રાચીન તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં મળે છે, અને કેટલાક પ્રાચીન શિલાલેખો અને તામ્રપત્રમાં પણ મળે છે. છેવટે, આમાં આપેલા ચિહ્નો પૈકીનું એવું એક પણ ચિહ્ન નથી જે વિક્રમના સોળમાં સૈકા પહેલાનું હોય. આ બધાં ચિહ્નો પૈકીના ઘણાખરાં ચિહ્નોનો ઉપયોગ ખ્યાલમાં આવી શકે અને એનું મહત્ત્વ સમજાય એ માટે અમે લાંબાની જૈન જ્ઞાનભંડારમાંના પ્રમાણપરીક્ષા ગ્રંથની પ્રતિના એક પાનાનું પ્રતિબિંબ (ફોટો) આપીએ છીએ (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૮). એ પ્રતિ સર્વોત્કૃષ્ટ અને પાંડિત્યપૂર્ણ સંશોધનકળાના આદર્શ નમૂના રૂપ છે. અત્યારના કેટલાક વિદ્વાન જૈન સાધુઓ પોતાના સંશોધનકાર્યમાં ઉપરોક્ત ચિહ્નોનો આજે પણ ઉપયોગ કરે છે.

જૈન લેખનકળા, સંશોધનકળા અને તેના પ્રાચીન અર્વાચીન સાધન, ચિહ્ન, સંકેત વગેરેને લગતો જેટલો આખી શકાય તેટલો વિશદ પરિચય આપ્યા પછી પ્રસંગવશાત્ તેની સાથે અબધ ધરાવતા (૧) જૈન જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકલેખન તથા (૨) જૈન પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારનું સંરક્ષણ, એ બે મુદ્દાઓ વિશે કાંઈક લખવાની અમારી ઇચ્છાને અમે રોકી શકતા નથી.

જૈન જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકલેખન

પ્રારંભમાં અમે જણાવી ગયા છીએ કે સ્થવિર આર્ય દેવર્દિગણે ક્ષમાશ્રમણે સઘસમવાય એકત્ર કરી સર્વસમ્મતરીતે શાસ્ત્રલેખનનો આરંભ કર્યો હતો. એ શાસ્ત્રલેખન પ્રસંગે પુસ્તકલેખનને અંગે શી શી વ્યવસ્થાઓ હશે, કઈ કઈ જાતનાં પુસ્તકો લખાયાં હશે, કેટલા લખાયા હશે, એ પુસ્તકોના લેખકો કોણ હશે, પુસ્તકો શાના ઉપર લખાયાં હશે, શાથી લખાયાં હશે, પુસ્તક માટેના ઉપકરણો—જુદીજુદી જાતના સાધનો કેવાં હશે, ખવાઈ ગએલા પુસ્તકો કેમ સાધવામાં આવતા હશે, પુસ્તક-સંશોધનની પદ્ધતિ, સંકેતો અને તેના સાધનો કેવા પ્રકારનાં હશે, પુસ્તકોના અતમા પુસ્તક લખાવનારની પ્રશસ્તિ, પુષ્પિકા વગેરે કેવી રીતે લખાતા હશે, પુસ્તકસંગ્રહોની અભિવૃદ્ધિ અને તેની રક્ષા માટે કેવા ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હશે, જ્ઞાનભંડારોને કેવા સ્થાનમાં અને કેવી રીતે રાખતા હશે, એ જ્ઞાન-ભંડારોની ટીપ વગેરે કેવા પ્રકારની કરવામાં આવતી હશે, ઈત્યાદિ હકીકત જાણવા માટે તે જમાનામાં લખાએલા જ્ઞાનસંગ્રહો કે તેમાંનો એક પણ અવશેષ આજે આપણી સામે નથી; તેમ છતાં તે જમાનાના પ્રભાવશાળી સમર્થ જૈન સ્થવિર ભિક્ષુઓ, તે જમાનાનો સમર્થ ભિક્ષુપાસક જૈન શ્રીસંઘ, સમર્થ

લિક્ષુસ્થવિરોના આધિપત્ય નીચે મળેલ જૈન લિક્ષુ અને લિક્ષુપાસકોનો સંઘસમવાય અને તે ઉપરાંત સર્વમાન્યપણે શાસ્ત્રલેખનનો પ્રથમારંભ તેમજ લાખ્યચૂર્ણી આદિ માન્ય ગ્રંથોમાં મળતા અનેક જ્ઞાનના ઉદ્દેશો, આ બધી પરિસ્થિતિ અને વસ્તુનો વિચાર કર્યા પછી આપણે એટલું વિશ્વાસપાત્ર અનુમાન દોરી શકીએ છીએ કે તે યુગમાં મોટા પાયા ઉપર પુસ્તકલેખનનો સમારંભ ઉજવાયો હશે, સ્થાન-સ્થાનમાં જ્ઞાનકોશોની સ્થાપના કરવામાં આવી હશે, પુસ્તકલેખન અને રક્ષણને અંગે ઉપયોગી તાડપત્ર, કપડું, લેખણ, શાહી, કાંપી, ખડિયા, પટ્ટિકાઓ, દાખડાઓ, બંધનો આદિ દરેક સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં એકત્ર કર્યા હશે અને સર્વોત્કૃષ્ટ વિશિષ્ટ લેખકો પણ એકઠા કર્યા હશે, એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાની દબે તૈયાર પણ કરવામાં આવ્યા હશે. સર્વમાન્ય જૈન ગ્રંથલેખનના આરંભકાળ પછીના છસો વર્ષ સુધીના ગ્રંથલેખન વિષે આપણે આથી વધારે કશું જ કહી કે જાણી શકીએ તેમ નથી; પરંતુ તે પછીના છેલ્લા એક હજાર વર્ષમાં લખાએલાં પુસ્તકો અને ગ્રંથાલયોના મહત્ત્વભર્યા જે અનેકવિધ અવશેષો આપણી સમક્ષ જીવતાંજગતાં ઊભા છે તેનું અવલોકન કરતાં આપણે પુસ્તકલેખન અને જ્ઞાનભંડારો આદિના સંબંધમાં ઘણીઘણી વાતો જાણી શકીએ છીએ; જેમાંની કેટલીયે અમે ઉપર નોંધી ગયા છીએ, કેટલીયે આગળ ઉપર નોંધીશું અને કેટલીક આ વિભાગમાં નોંધવામાં આવે છે.

જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના અને અભિવૃદ્ધિ

પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાં દષ્ટિગોચર થતી સંખ્યાગ્રંથ પ્રશસ્તિઓ તથા આચાર્ય શ્રીઉદયપ્રભકૃત ધર્માભ્યુદયમહાકાવ્ય (વસ્તુપાલચરિત્ર), પ્રભાવકચરિત્ર, જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર, કુમારપાલગ્રંથ, સુકૃતસાગરમહાકાવ્ય, ઉપદેશતરંગિણી, કુમારપાલરાસ, વસ્તુપાલ-તેજપાલરાસ આદિ ઐતિહાસિક ચરિત્રો અને રાસાઓ તેમજ છૂટક જૂનાં પાનાઓમાં મળતી વિવિધ નોંધો જોતાં જાણી શકાય છે કે જૈન શ્રમણોએ જ્ઞાનભંડારોની અભિવૃદ્ધિ માટે સર્વનોમુખી ઉપદેશપ્રણાલી સ્વીકારી છે. જે લોકો સમજદાર હોય તેમને પ્રાચીન માન્ય ધુરંધર આચાર્યોની કૃતિઓ અને શાસ્ત્રોનું મહત્ત્વ સમજાવવામાં આવતું, એટલું જ નહિ પણ તે કૃતિઓ અને શાસ્ત્રો સંભાળાવવામાં પણ આવતાં; જે લોકો એ સમજી શકે તેમ ન હોય તેમને જ્ઞાનભક્તિનું રહસ્ય અને તે દ્વારા થતા લાભો સમજાવતા^{૯૮} અને જે લોકો ધીર્તિ તથા નામનાના ધન્યુદ હોય તેમને તે જ્ઞાનનું

૯૮ શ્રીમાન મૂગચાર્યે (વિક્રમનો બારમો મેકા) દાનાદિપ્રકરણના પાંચમા અવસરમાં પુસ્તકલેખન ગ્રંથમાં ધણપણું લખ્યું છે ત્યાં તેઓએ પ્રસંગોપાત નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે

યે લેસ્યન્તિ મકલં સુધિયોડનુયોગ, શ્વદાનુશાસનમગેષમલકૃતીથ ।

છન્દામિ શાસ્ત્રમપરં ચ પરોપકારસમ્પાદનૈકનિપુણઃ પુરુષોત્તમાસ્તે ॥ ૧૪ ॥

કિં કિ તૈર્ન કૃતં ? ન કિં વિવપિત ? દાન પ્રદત્ત ન કિં ?

કેવાડડપત્ર નિવારિતા તનુમતા મોહાર્ણવે મજ્જતામ્ ? ।

નો પુણ્ય કિન્નુપાજિત ? કિન્નુ વગસ્તારં ન વિસ્તારિત ?

મત્ત્વન્નગવન્નાપન્નારણમિદં ધૈઃ શામનં લેસિતમ્ ॥ ૧૬ ॥' ઇત્યાદિ.

પ્રલોભન આપવામા આવતુ; અર્થાત્ પુસ્તકના અંતમા તેના તેના નામની પ્રશસ્તિ વગેરે લખવામા આવતા. આ રીતે જ્ઞાનભંડારોની સ્થાપના તેમજ અભિવૃદ્ધિ કરવા તરફ સૌને વિવિધ રીતે દોરવામા આવતા. આ સિવાય જ્ઞાનવૃદ્ધિ નિમિત્તે ઉજમણા, જ્ઞાનપૂજા^{૯૯} આદિ જેવા અનેક મહોત્સવો અને પ્રસંગો યોજવામા આવ્યા છે. એ બધાને પરિણામે અનેક જૈન રાજાઓ, મંત્રીઓ અને સંખ્યાબંધ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ, —તપશ્રયીના ઉદ્ઘાપન નિમિત્તે, પોતાના જીવનમાં કરેલ પાપોની આલોચના નિમિત્તે, જૈન આગમોના શ્રવણ નિમિત્તે, પોતાના કે પોતાના પરલોકવાસી માતા પિતા ભાઈ બહેન પત્ની પુત્ર પુત્રી આદિ સ્વજનના કલ્યાણ માટે, માન્ય ધર્મશાસ્ત્ર તેમજ પ્રાચીન સર્વદેશીય સાહિત્ય પ્રત્યેની અભિરચિતે લીધે અગર તેવા કોઇપણ પ્રસંગને આગળ કરી, —નવીન પુસ્તકો લખાવીને અથવા ઉચ્ચપાયલના જમાનામા આમતેમ અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગએલા જ્ઞાનભંડારોને કોઇ વેચતુ હોય તેને ખરીદ કરીને જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યા છે અને ઘણી વાર આવી જાતના પુસ્તકસંગ્રહો પોતપોતાના શ્રદ્ધેય અને માન્ય શ્રમણોને અર્પણ પણ કર્યા છે,^{૧૦૦} જેનો ટૂંક પરિચય અહીં આપવામા આવે છે

આચાર્ય શ્રી હરિહરસૂરિએ યોગદષ્ટિમશ્તુચ્ચયમા ‘લેક્ષના પૂજના દાન’ એ ૨૮મા શ્લોકથી પુસ્તકલેખનને યોગ-ભૂમિકાના વિકાસના કારણ તરીકે જણાવ્યું છે મન્હ જિણાણ આણં સન્નગ્રામમા પુસ્તકલેખનને ‘પુત્યવલિહણં પમાવણા તિત્થે । સઢ્ઢાણ કિચ્ચમેય નિચ્ચ સુગુરુવણેણ ॥ ૫ ॥’ એ રીતે શ્રાવકના નિત્યકૃત્યમા ગણાવ્યું છે આ પ્રમાણે ઘણે ઠેકાણે કોઇ ને કોઇ પ્રસંગમા પુસ્તકલેખનના ઉપદેશને જૈનાચાર્યોએ સ્થાન આપ્યું છે

૯૯ જે જે નિમિત્તે પુસ્તકો લખાવાના એને લગતા કેટલાક ઉલ્લેખો સ્વાભાવિકરીતે જ આગળ ટિપ્પણીમા આવશે અને બાકીના આ નીચે આપવામા આવે છે

(ક) ‘સવત્ ૧૩૦૧ વર્ષે કાર્તિક શુદ્ધિ ૧૩ ગુરાવચેહ સલપણપુરે આગમિક પૂજ્યશ્રી ધર્મઘોષસૂરિ-શિષ્ય શ્રીયશોભદ્રસૂરીણામુપદેશેન કુમરસિદ્ધમાલૂપુત્રિકયા જસવીરભાર્યયા સોલણમગિન્યા જાલૂનામિકયા પુત્રરાણિ-ગપાન્હણયો સ્વસ્ય ચ શ્રેયોડર્થ પાક્ષિકવૃત્તિપુસ્તિકા પઢિં પૂનાપાર્શ્વાત્ લિખાપિતા ॥’

—તાડપત્રીયપાક્ષિકસૂત્રટીકા લીવઢી જ્ઞાનભંડાર.

(ખ) ‘સવત્ ૧૬૫૧ વર્ષે શ્રાવણ શુદ્ધિ ૧૧ સોમે શ્રીભાવદારગચ્છે શ્રીભાવદેવસૂરિતત્પટ્ટે શ્રીવિજય-સિદ્ધસૂરિ પ્રાહ્લેચાગોત્રે સંઘવી હરા માર્યા હાસલદેપુત્ર સઘવી વીરા માર્યા વીલ્હણદેપુત્ર સઘવી મોજાકેન જ્ઞાન લખાપિત દશમહસ્ત્ર આલોચનાનિમિત્ત ॥’ —સૂત્રકૃદગસૂત્ર ઢાં ૭ ન ૨૦ પાટણ—મોદીનો મંડાર

૧૦૦ (ક) ‘સવત્ ૧૩૪૩ વૈશાખ શુદ્ધિ ૬ સોમે ધાધલ સુત માં મીમ માં છાહડસુત માં જગસિદ્ધ માં ચેતસિદ્ધ સુશ્રાવકે. શ્રીચિત્રકૂટવાસ્તવ્યૈર્મૂલ્યેનેય પુસ્તિકા પુનર્ગૃહીતા ।’

—તાડપત્રીય વૃદાવનયમકાદિકાવ્યો નં ૧૧૮ જેસલમેર મંડાર

(ખ) ‘સવત્ ૧૩૧૧ વર્ષે માગધદિ ૧૦ શુક્રે વિક્રમસિંહેન પુસ્તકમિદં લિખિત ઇતિ । ઇદ પુસ્તક સસ્કૃતપ્રધાનાક્ષરં ગ્ર ૧૩૮૬૬ ઉદ્દેશેન સં રત્નસિંહેન સપરિવારેણ મૂલ્યેન ગૃહીત્વા શ્રીચરતરગચ્છે શ્રીતરુણ-પ્રભસૂરિભ્યઃ પ્રાદાયિ ।’

—તાડપત્રીય ત્રિપષ્ટિ નં. ૧૮૧ જેસલમેર મંડાર.

રાજ્યો અને જૈન મંત્રીઓ તરફથી લખાએલા જ્ઞાનભંડારો.

રાજ્યો પૈકી જૈન જ્ઞાનકોશની સ્થાપના કરનાર બે મૂળસ્તંભો મશહૂર છે. એક વિદ્વત્પ્રિય સાહિત્યસિદ્ધ મહારાજ શ્રીસિદ્ધરાજ જયસિદદેવ અને બીજા જૈનધર્માવલંબી મહારાજ શ્રીકુમારપાલ દેવ. મહારાજ શ્રીસિદ્ધરાજે ત્રણસો લલિયાઓ રાખી પ્રત્યેક દર્શનના પ્રત્યેક વિષયને લગતા વિગ્રહો સાહિત્યને લખાવી રાજકીય પુસ્તકાલયની સ્થાપના કર્યાના તથા આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રકૃત સાગોપાગ અપાદસલ (મવાસાખ) સિદ્ધહેમવ્યાકરણની સંકલ્પે નકલો કરાવી તેના અભ્યાસીઓને ભેટ આપ્યાના તેમજ જુદા જુદા દેશો અને રાજ્યોમાં ભેટ મોકલાવ્યાના અને તે તે વિષયના અભ્યાસીઓને તે તે વિષયના ગ્રંથો પૂરા પાડ્યાના ઉદ્દેશો પ્રભાવક ચરિત્ર,^{૧૦૧} કુમારપાલપ્રગંધ વગેરેમાં મળે છે.

જોકે આજે આપણી સમક્ષ મહારાજ શ્રીસિદ્ધરાજ જયસિદદેવે લખાવેલાં પુસ્તકો પૈકીના પુસ્તકની એક પણ નકલ હાજર નથી, તેમ છતાં પાટણના તપગચ્છના જૈન જ્ઞાનભંડારમાં આશરે ચૌદમી શતાબ્દીમાં લખાએલા મિદ્ધહેમવ્યાકરણલઘુવૃત્તિની તાલપત્રીય પ્રતિ છે, તેમાંના ચિત્ર જોતાં એમણે જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાની આપણને ખાતરી થાય છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રભાવક ચરિત્રમાની મહત્ત્વની હકીકતોને આ ચિત્રો દેકો આપે છે. ઉપરોક્ત પ્રતિમાંના એક ચિત્રની નીચેના ભાગમાં પંક્તિષ્ઠાવાન્ વ્યાકરણં પાઠયતિ એમ લખેલું છે. એ ચિત્રમાં એક તરફ પંક્તિ સિદ્ધહેમવ્યાકરણની પ્રતિ ક્ષર્ણ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવે છે અને રાખી બાજુ વિદ્યાર્થીઓ સિદ્ધહેમની પ્રતિ લઈ ભણી રહ્યા છે, એ બાવને પ્રગટ કરતું ચિત્ર ફોર્યું છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૬માં આ. નં. ૧ના નીચેના ભાગમાં.)^{૧૦૧અ}

મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવે એકવીસ જ્ઞાનભંડારો સ્થાપ્યાના તેમજ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્ર-વિરચિત ગ્રંથોની મુવર્ણાક્ષરી એકવીસ પ્રતિઓ લખાવ્યાના ઉદ્દેશો કુમારપાલપ્રગંધ^{૧૦૨} અને ઉપદેશતરંગિણીમાં મળે છે. આ સિવાય બીજા કોઈ રાજ્યોએ જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યા-સ્થાપ્યા હશે, પરંતુ તેને લગતો કોઈ ઉદ્દેશ અમારા જોવામાં નહિ આવ્યાથી અમે એ માટે મૌન ધાર્યું છે.

જૈન મંત્રીઓમાં જ્ઞાનભંડાર સ્થાપનાર-લખાવનાર પ્રાગ્વાટ (પારવાડ) જ્ઞાતીય મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલ-તેજપાલ, ઓસવાલ જ્ઞાતીય મંત્રી પેઠડશાહ, મંડનમંત્રી વગેરેનાં નામો ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. મહામાત્ય વસ્તુપાલ તેજપાલ, નાગેન્દ્રગચ્છીય આચાર્ય શ્રીવિજયસેન અને ઉદયપ્રભસુરિના ઉપાસક હતા. એમના ઉપદેશથી તેમણે જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાની નોંધ શ્રીજિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર,

૧૦૧ 'રાજા. પુર: પુરોગૈધ વિદ્વદ્ધિર્વાચિત તત. । ચક્રે વર્ષત્રયં વર્ષ (ચાત્ર), રાજા પુસ્તકલેખને ॥ ૧૦૩ ॥
રાજાદેશાન્નિયુક્તૈધ, સર્વસ્થાનેભ્ય ઉચ્ચતૈ. । તદા ચાહ્ય સચક્રે, લેખકાનાં શતત્રયમ્ ॥ ૧૦૪ ॥
પુસ્તકા: સમલેખ્યન્ત, સર્વદર્શનિના તત: । પ્રત્યેકમેવાદીયન્તાયેનૃણામુદયમસ્પૃશામ્ ॥ ૧૦૫ ॥'

—પ્રભાવકચરિત્ર હેમચન્દ્રપ્રવચ્ચે

જિનમહનગલિકૃત 'કુમારપાલપ્રગંધ' પત્ર ૧૭માં 'પ્રભાવકચરિત્ર'ને મળતો જ દૃઢ ઉદ્દેશ છે

૧૦૧અ જુઓ ચિત્રકલા વિભાગ ચિત્ર નં ૧૦૨.

૧૦૨ જુઓ ટિપ્પણી નં. ૮૬.

ઉપદેશતરગિણી^{૧૦૩} આદિમા જોવામા આવે છે માંડવગદનો મંત્રી પેથડશાહ તપાગચ્છીય આચાર્ય શ્રીધર્મધોપનો ઉપાસક હતો. એણે જૈન આગમો સાંભળતાં ભગવતીસૂત્રમા આવતા વીર-ગૌતમ નામની મોનાનાણાથી પૂજા કરી, એ દ્વારા એકદા થએલા દ્રવ્યથી પુસ્તકો લખાવી ભર્ય આદિ સાત નગરોમા ભડાર સ્થાપ્યા હતા.^{૧૦૪} આ સિવાય મત્રી વિમલશાહ, મહામાત્ય આમ્રભટ (આખડ), વાગભટ (બાહડ), કર્મશાહ આદિ અનેકાનેક જૈન મત્રીવરોએ જેમ જૈન મંદિરો બધાવ્યા છે તેમ તેમણે જૈન પુસ્તકસંગ્રહો જરૂર લખાવ્યા હશે, કિંતુ તેને લગતાં કશા યે પ્રમાણો કે ઉલ્લેખોનો સંગ્રહ અમારી સામે નહિ હોવાથી એનો ઉલ્લેખ કરતાં અટકીએ છીએ.

ધનાદ્ય જૈન ગૃહસ્થોએ સ્થાપેલા જ્ઞાનભંડારો

રાજાઓ અને મત્રીઓ પછી જ્ઞાનભંડાર લખાવનાર તરીકે ધનાદ્ય જૈન ગૃહસ્થો આવે છે. એ ધનાદ્ય ગૃહસ્થોનાં જે નામો આજે અમારી સમક્ષ વિદ્યમાન છે એટલાની નોંધ આપવી એ પણ અશક્ય છે; એટલે ફક્ત સાધારણ રીતે ખ્યાલમાં લાવવા ખાતર તેવા જે પાંચ ધર્માત્મા ધનાદ્ય જૈન ગૃહસ્થોનાં નામનો પરિચય આપવો એટલું જ બસ ગણાશે.

જેમ મહામાત્ય વસ્તુપાલ આદિએ પોતપોતાના કુલગુરુ, ધર્મગુરુના ઉપદેશથી જ્ઞાનમંત્રણો લખાવ્યા હતા તેમ ખરતરગચ્છીય આચાર્ય શ્રીજિનભદ્રના આદેશથી પારીં ધરણાશાહે,^{૧૦૫} મહોપાધ્યાય શ્રીમહીસમુદ્રગણિના ઉપદેશથી નદુરખાર નિવાસી પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતીય સંઠ ભીમના પૌત્ર

^{૧૦૩} 'વસ્તુપાલચરિત્ર'મા ત્રણ જ્ઞાનભંડારો લખાવ્યાનું જણાવ્યું છે ત્યારે 'ઉપદેશતરગિણી'મા નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે

‘શ્રીવસ્તુપાલમન્ત્રિણા સૌવર્ણમધીમયાક્ષરા એકા સિદ્ધાન્તપ્રતિલેખિતા । અપરાસ્તુ શ્રીતાલકાગદપત્રેષુ મધીવર્ણાશ્રિતા. ૬ પ્રતય’ । એવ સપ્તકોટિદ્રવ્યવ્યયેન સપ્ત સરસ્વતીકોશા. લેખિતા ॥’ પત્ર ૧૪૨ ॥

^{૧૦૪} ‘શ્રીધર્મધોષસૂરિપ્રદત્તોપદેશવાસિતચેતસા સં (મં) પેથડદેવેન એકાદશાક્ષી શ્રીધર્મધોષસૂરિમુખાત્ શ્રોતુમારબ્ધા । તત્ર પશ્ચમાઙ્ગમયે યત્ર યત્ર ‘ગોયમા’ આયાતિ તત્ર તત્ર તત્રામરામણીયકપ્રમુદિત’ સૌવર્ણેટકકૈ. પુસ્તક પૂજયતિ । પ્રતિપ્રશ્નમુક્તહાટક ૩૬ સહસ્રાદિવહુદ્રવ્યવ્યયેન સમગ્રાગમાદિસર્વશાસ્ત્રાસંહ્યપુસ્તકલેખન-તત્પટ્ટ-કૂલવેષ્ટનક-પટ્ટસૂત્રોત્તરિકા-કાશ્ચનવાતિકાચારવ સપ્ત સરસ્વતીમાણડાગારા. મૃગુકચ્છ-સુરગિરિ-મણ્ડપદુર્ગ-અર્બુદા-ચલાદિસ્થાનેષુ વિમરામ્વભૂવિરે ।’

—ઉપદેશતરગિણી પત્ર ૧૩૯.

‘સુકૃતસાગરમહાકાવ્ય’ના સાતમા તરંગમા ‘પેથડપુસ્તકપૂજાપ્રબંધ’મા પણ આને મળતો ઉલ્લેખ છે માત્ર ત્યાં ધર્મ-ધોષસૂરિની આજ્ઞાથી કોઇ સાધુએ આગમ સંભળાવ્યાનું જણાવ્યું છે

‘આદિતોડકં તતો ગુર્વાદિઠૈકયતિવાચિતમ્ । શુશ્રાવં ॥ ૬૦ ॥’ ઇત્યાદિ

^{૧૦૫} ધરણાશાહે લખાવેલ જ્વાલિગમસૂત્રક્રતિ, ઓધનિર્બુદ્ધિસત્રીક, સૂર્યપ્રજ્ઞાસિસત્રીક, અગવિદ્યા, કલ્પલાખ્ય, સર્વસિદ્ધાન્ત-વિષમપદપર્યાય, હદોત્તુશાસન આદિ પુસ્તકો જેસલમેરના તાડપત્રીય ભડારમા વિદ્યમાન છે, જેનો અતમાં નીચે લખેલને મળતા નાના મોટા ઉલ્લેખો છે

સવત્ ૧૪૮૭ વર્ષે શ્રીચરતરગચ્છે શ્રીજિનરાજસૂરિપટ્ટાલકારશ્રીગચ્છનાયકશ્રીજિનભદ્રસૂરિગુરુનામાદેશેન પુસ્તકમેતલ્લિખિત શોધિતં ચ । લિખાપિતં શાહધરણાકેન સુતસાહ્યાસહિતેન ॥’

કાલુકે, ૧૦૦ આચાર્યશ્રી શોભમુંદર સરિના ઉપદેશથી મોટજાતીય શ્રાવક પર્વતે ૧૦૭ તેમજ આગમ-ગચ્છીય, —આચાર્ય શ્રીસત્યચરિ શ્રીજયાનંદસુરિ શ્રીવિવેકરત્નસુરિ, —આ ત્રણે એકજ પદપરંપરામાં દર દર યજ્ઞેલા આચાર્યોના ઉપદેશથી એક જ વંશમા યજ્ઞેલા પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતીય પેથડશાહ, મંડલીક અને પર્વત-કાન્હાએ ૧૦૮ નવીન ગ્રંથો લખાવી જ્ઞાનભડારો સ્થાપ્યા હતા. કેટલાક એવા ગૃહસ્થો હતા, જેઓ કોઈ વિદ્વાન જૈન શ્રમણે નવીન ગ્રંથરચના કરી હોય તેની એકીસાથે સંખ્યાગંધ નકર્યા કરાવતા. ૧૦૯ કેટલાક એવા પણ ધનાઢય ગૃહસ્થો હતા, જેઓ કલ્પસૂત્રની સચિત્ર પ્રતો લખાવી પાતાના ગામમાં અને ગામે ગામ બેટ આપતા હતા. ૧૧૦ આ પ્રમાણે દરેક ગચ્છના આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે શ્રમણોના પુણ્ય ઉપદેશથી જુદી જુદી જ્ઞાતિના સેકડો ધર્માત્મામાના એક એક ધનાઢય જૈન ગૃહસ્થે એક એક નહિ પણ કેટલીક વાર અનેકાનેક જ્ઞાનભડારો લખાવ્યા હતા. આ બધાનો પરિચય આપવો કે તેમના નામનો નિર્દેશ કરવો એ પણ અશક્ય છે, તો જેમણે એક બે કે પાંચપચીસ પુસ્તકો લખાવ્યા હોય તેમનાં નામોની યાદી આપવા પ્રયત્ન કરવો તો ક્યાંથી જ શક્ય હોય? તેના કરતાં એ સર્વ મહાનુભાવોને એકી સાથે હાર્દિક ધન્યવાદ આપી આપણે વિરમીએ એ જ વધારે ઉચિત છે. જેઓ આ સંખ્યામા વિશેષ જાણુવા ઇચ્છતા હોય તેમને ડૉ. યુદ્ધર, ડૉ. કિલ્હર્ન, ડૉ. પીટર્સન, શ્રીયુત

૧૦૬ કાલુકાદનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે જૈનસાહિત્યસંશોધક પુ ૩ અક ૨ માનો 'નદુગ્ધારનિવામી કાલુકાદની પ્રગ્નિ' શીર્ષક લેખ લેવો કાલુકાદની લખાવેલી વ્યવહારભાષ્યની પ્રતિ ભાવનગરના મંચના હંડારમાં છે અને આચાર્ય નિર્મુખિ તેમજ મૂલકૃતાગ શ્રીકાની પ્રતો લોંબડીના જ્ઞાનભડારમા વિરમાન છે

૧૦૭ મોટજાતીય પર્વતનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે 'જૈન કોન્કરન્મ હેરહડ' પુ ૬ના સંયુક્ત ૮-૬ અંકમા શ્રીમાન જિન-પિત્રયજ્ઞ સપાદિત જ્ઞાનામૂર્તિના અતમાની પ્રશસ્તિ લેવી આ પ્રતિ પાટણના મોદીના જ્ઞાનભડારમા હા ૬ નં ૪ મા છે

૧૦૮ પેથડશાહ, ૨ હલિક અને પર્વત-કાન્હાનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે પુરાતત્વ નૈમાસિક પુ ૧ અક ૧ માનો 'એક ઐતિહાસિક જૈન પ્રગ્નિ' શીર્ષક માટે લેખ લેવો

૧૦૯ આચાર્ય શ્રીઅભયદેવ ધર્મગારોપાધ્યાય આત્મિના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિમાં જે જે ગૃહસ્થોએ એકીમાટે પ્રેમપૂર્વક તે તે ગ્રંથોની નકરો કરાવી છે તેમના નામોનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે.

(ક) 'દોહકિપ્રેષ્ટિના વાસ્ય, લેખિતા પ્રથમા પ્રતિ. । જિનવાક્યાનુરક્તેન, મન્વતેન ગુણવચ્ચને ॥'

—ઉત્તરાગ્રયન લઘુટીકા નેમિચન્દ્રીયા

(જ) 'શ્રીમદહમ્મદાવાદવાસ્તવ્ય. સંઘનાયકઃ । સહજપાલનામાઽઽસીન્, પુણ્યપ્રાગ્ધારમાનુરઃ ॥ ૧૫ ॥

જ્ઞાનાવરણકર્મોત્થિવાન્તધ્વમવિવિત્સયા । ગુરુણામુપદેશેન, સ સઘપતિગદરાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદમાર્ષપ્રિયાપુત્રવિનલદાસસયુત્ત । અલેસદત્ત સ્વય વૃત્તેરુમુગ્યાઃ શતગ. પ્રતીઃ ॥ ૨૪ ॥

—કપ્પકરિણાવલિ પ્રશસ્તિઃ ।

૧૧૦ (ક) 'લેખચિત્તા વગાન્ કપાન્, લેખકે રૂપસયુતાન્ । ગન્તા ચ સર્વશાલાસુ સ્વાચ્છલ યોઽપ્રસારયં(?) ॥ ૧૦ ॥

—કપ્પસૂત્ર નીચડી જ્ઞાનભડાર.

(જ) ગન્થાગચ્છિરે તૌ, જલનલયુગલાડિમસુદયોપેતાઃ । શ્રીરૂપપુસ્તિકા અપિ, દત્તા. કિલ સર્વશાલાસુ ॥'

—નિશીવચ્છૂર્ણી પાલીતાણા ઓંવાલાલ જુનીલાલનો મગર.

મી.ડી. દલાલ, પ્રો હીરાલાલ રમિકદાસ કાપડીઆ આદિથી સંપાદિત પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોના રીપોર્ટ વગેરે જોવા લલામણુ છે. અહીં અમે એક વાત ઉમેરીએ છીએ કે ધનાઢય લોકોએ મોટા પાયા ઉપર જે જ્ઞાનસંગ્રહો લખાવ્યા છે એ ઘણા જ મહત્વના અને કિંમતી છે એમાં જરા યે શક નથી; તેમ છતાં શાસ્ત્રલેખનના કાર્યમાં સાધારણ ગણાતી વ્યક્તિઓએ આપેલો નજીવો જેવો જણાતો ફાળો પણ જેવોતેવો કે ઉપેક્ષા કરવા જેવો નથી.

લિખિત પુસ્તકોના અતમા પ્રશસ્તિઓ

લિખિત પુસ્તકોના અંતમા તેના લખાવનારાઓની પ્રશસ્તિઓ લખવામા આવતી. એ પુસ્તકનો લખાવનાર પછી ભલે મોટામા મોટો ધનાઢય હોય કે સાધારણમાં સાધારણ વ્યક્તિ હોય, એ પુસ્તક લખાવનારે ચહાય તો મહાનમાં મહાન જ્ઞાનભંડારોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હોય કે એક જ પુસ્તક લખાવ્યું હોય, એ દરેકની પ્રશસ્તિ તો લખવામાં આવતી જ આ પ્રશસ્તિઓમા પુસ્તક લખાવનારના પૂર્વજો, માતા-પિતા-બહેન-ભાઈ-પત્ની-પુત્ર-પુત્રી આદિ પરિવાર, તે સમયના રાજા, પુસ્તક લખાવનારે કરેલાં ધર્મિક સત્કાર્યો, એના કુળગુરુ અને ઉપદેશક ધર્મગુરુ, પુસ્તક લખાવવાનું નિમિત્ત-કારણ, પુસ્તકલેખન નિમિત્તે કરેલો ધનવ્યય, જ્ઞાનભંડારો અગર પુસ્તકો જ્યાં જ્યાં ભેટ આપ્યાં હોય તે આદિ અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવામા આવતો હતો. આ પ્રશસ્તિઓ લખવામાં જ્ઞાનભક્તિ કરતાં કેટલીકવાર કીર્તિલાલસાનું પદ્મ વધારે નમી પડતું. એ ગમે તેમ હો, છતાં આ જાતની પ્રશસ્તિઓ લખવાની પદ્ધતિને પરિણામે એમાથી આપણને ઘણીએકવાર અમૂલ્ય મહત્વની ઐતિહાસિક હકીકતો અને નોંધો સાપડી જાય છે. તેમજ આ પ્રશસ્તિલેખનની પદ્ધતિને પરિણામે હજારો પુસ્તકો અને સખ્યાબંધ જ્ઞાનભંડારોનો વધારો થઈ શક્યો છે એ નાનોસૂતો લાલ નથી. આ પ્રશસ્તિઓ કેટલીકવાર સંસ્કૃત પદ્યબધ પણ હોય છે અને કેટલીકવાર સંસ્કૃત ગદ્યબધ પણ હોય છે કેટલીકવાર એના શ્લોક વગેરેની રચના સુંદર હોય છે અને કેટલીકવાર એ સાધારણ પણ હોય છે. કેટલીકવાર આ પ્રશસ્તિઓ સંસ્કૃત-ગુજરાતી-મારવાડી મિશ્રિત ભાષામા પણ લખાએલી જોવામા આવે છે.^{૧૧૧}

જે શ્રમણો પોતાની માલિકીના પુસ્તકો જ્ઞાનભંડારમા મૂકતા તેઓ પણ તેના અંતમાં પોતાની પ્રશસ્તિ લખતા. તેમજ જે લોકો પુસ્તકોને વેચાતા લઈ જૈન શ્રમણોને આપતા તેઓ પણ પોતાની પ્રશસ્તિઓ લખાવતા.^{૧૧૨}

જ્ઞાનભંડારો માટે પુસ્તકલેખન અને સંગ્રહ

ઉપર અમે જ્ઞાનભંડારો લખાવવાની જે વાત કરી ગયા, એ જ્ઞાનભંડારો જૈન સંપ્રદાયના હોઈ કોઈ એમ ન માની લે કે એ જ્ઞાનભંડારોમા માત્ર જૈન ધર્મના જ ગ્રંથો લખાવાતા હશે. પાદ-વિહારી અને વિદ્યાવ્યાસગી જૈનાચાર્યો અને જૈનશ્રમણો દેશભરમાં ઘૂમનાર હોવા ઉપરાંત દેશ-

^{૧૧૧} આ પ્રશસ્તિઓના નમૂના જોવા ઇચ્છનારે ડૉ. પીટર્સન, ડૉ. બુલ્હર, સી. ડી. દલાલ વગેરેના રીપોર્ટ જોવા

^{૧૧૨} 'ઔપપાતિકસૂત્ર રાજપ્રશ્નીયસૂં પુ. મંત્રિ છાઝકેન ગૃહીત્વા શ્રીભુવનલુગ્ગસૂરીણાં પ્રદત્તા । તૈઃ પ્રપાટલકે ક્ષિપ્તા ।'

ભરતી પ્રજા અને સંપ્રદાયો સાથે હળતાલળતા હોઈ તેમને દેશસમગ્રના સાહિત્યની આવશ્યકતા પડતી. કેટલીકવાર એ આવશ્યકતા તુલના માટે હોતી તો કેટલીકવાર સમાલોચના માટે, કેટલીકવાર વાદવિવાદ માટે તો કેટલીકવાર તે તે ધર્મ અને સંપ્રદાયની ખામીઓ દેખાડી પોતાના ધર્મનું મહત્ત્વ સ્થાપવા માટે, કેટલીકવાર પોતાનાં મંતવ્યોને પોષવા માટે તો કેટલીકવાર પોતાના મતવ્યોની સ્પર્ધા માટે, કેટલીકવાર વિશિષ્ટ તત્ત્વોનો ઉકેલ કરવા માટે તો કેટલીકવાર તે તે ધર્મનું વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવવા માટે,—એમ અનેક કારણસર દેશભરનું સાહિત્ય એકત્રિત કરવામાં આવતું હતું. દેશસમગ્રમાં સદાને માટે પાઠ્યારી જૈનશ્રમણોએ દેશવિદેશમાં પરિભ્રમણ કરતાં જ્યાંથી જે મળે તે વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ, હંદ, અલંકાર, જ્યોતિષ, નાટક, શિલ્પ, લક્ષણશાસ્ત્ર, દાર્શનિક વગેરે વિષયક સમગ્ર સાહિત્યનો સંગ્રહ કરવા તનતોડ પ્રયત્નો સેવ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ તદુપરાત તેઓ, પારસ્પરિક ધાર્મિક સ્પર્ધા—સાહમારી અને ખંડનમંડનના યુગમા દેશવિદેશમાં નિર્માણ થતા વિવિધ સાહિત્યને અનેક જાહેમતો ઉઠાવી અત્યંત નિપુણતાથી તરત જ મેળવી લેતા અને તેની નકલો તેના નિષ્ણાત આચાર્યોદ્ધિને એકદમ પહોંચાડી દેતા. એ જ કારણને લીધે આજના શીર્ણુવિશીર્ણ, નષ્ટભ્રષ્ટ અને વેરણછેરણ થઈ ગએલા જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં પણ જૈનેતર સપ્રદાયના વિવિધ સાહિત્યવિષયક ગ્રંથો હજારોની સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે. અમે એટલું ભારપૂર્વક કહીશું કે જૈન શ્રમણોની પેઠે આટલા મોટા પાયા ઉપર ભારતીય વિવિધ સાહિત્યનો સંગ્રહ પ્રાચીન જમાનામાં ભાગ્યે જ કોઈ ભારતીય જૈનેતર સંપ્રદાયે કર્યો હશે.^{૧૧૩} આજના જૈનેતર પ્રજાના જ્ઞાનભંડારોમાં એ પ્રજાએ પોતે લખાવેલા જૈન ગ્રંથોની નકલ ભાગ્યે જ મળશે, એટલું જ નહિ પણ એમના પોતાના સંપ્રદાયના ભગવદ્ગીતા, ઉપનિષદો અને વેદો જેવા માન્ય ગ્રંથોની પ્રાચીન પ્રતો પણ ભાગ્યે જ મળશે; જ્યારે જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં સપ્રદાયાંતરના એવા સેકડો ગ્રંથો વર્તમાન છે જેની ખીજ નકલ તે તે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓના જ્ઞાનસંગ્રહોમાં પણ કદાચ ન મળી શકે આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે જૈન જ્ઞાનભંડારો એ માત્ર લૂપી અને જડ સાંપ્રદાયિકતાના વાડામાં પુરાઈને લખાવવામાં કે સંગ્રહવામાં નહોતા આવતા, પરંતુ એ માટે વિજ્ઞાનદષ્ટિ, કળાદષ્ટિ અને સાહિત્યદષ્ટિ પણ નજર સામે રાખવામાં આવતી હતી.

વર્તમાન પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારો

જૈન જ્ઞાનભંડારો વિષે આટલી ખાસ હકીકત નોધ્યા પછી આજે પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારો ક્યે ક્યે ફેંકાણે વિદ્યમાન છે એની અહીં ટૂંકી યાદી આપવી વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે. સામાન્ય રીતે જૈન પ્રજાની વસતીવાળાં નાનામોટા સેકડો ગામોમાં એની અસ્મિતા નીચે નોનોમોટો પુસ્તક-સંગ્રહ હોય જ છે; એ જગ્યાની નોંધ આપવી શક્ય નથી, એટલે જુદાજુદા પ્રાતમાના ખાસખાસ નગરોના જે વિશાળ અને મશહૂર જ્ઞાનભંડારો અમારા ધ્યાનમાં છે તેની જ યથાશક્ય યાદી અહીં આપવામાં આવે છે.

^{૧૧૩} નાનદીપ બોદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલય જેવી સંસ્થાઓના પુસ્તકસંગ્રહોદ્ધિને લક્ષીને અમારૂં આ કથન નથી એવા વિશાળ અને સર્વદેશીય ગ્રંથાલયોમાં સર્વ દર્શનના અને સર્વ વિષયોના ગ્રંથોનો સંગ્રહ હોવો એ અનિવાર્ય વસ્તુ છે એટલે અમારૂં આ કથન આમ જનનાને લક્ષીને છે

ગુજરાત—પાટણ, પાલનપુર, રાધનપુર, અમદાવાદ, ખેડા, ખલાત, છાણી, વડોદરા, પાંદરા. દરાપરા, ડભોઇ, સિનોર, ભરૂચ, સુરત, મુઝાઈ વગેરે.

કાઠિયાવાડ—ભાવનગર, ઘોઘા, પાલીતાણા, લીંબડી, વઢવાણ કેમ્પ, જામનગર, માગરોળ વગેરે
કચ્છ—કોડાય.

મારવાડ—ખીકનેર, જેસલમેર, બાડમેર, નાગોર, પાલી, જલોર, મુડારા, આહોર વગેરે.
મેવાડ—ઉદેપુર. માળવા—રતનામ

પગ્ગળ—ગુજરાતવાલા, હોશિયારપુર, ઝડિયાલા વગેરે.

યુક્ત પ્રાન્ત—આગ્રા, શિવપુરી, કાશી વગેરે. બંગાળ—આલુયર, કલકત્તા વગેરે.

અહીં જ્ઞાનભંડારોના સ્થાનોની જે યાદી આપવામાં આવી છે એ બધાં જે સ્થળોના ભંડારો અત્યંત મહત્વના, આકર્ષક તેમજ શ્વેતાળર મૂર્તિપૂજક જૈનોના સ્વામિત્વ નીચે વર્તમાન છે, એટલું જ નહિ પણ આ યાદી પૈકીનાં કેટલાક ગામ-શહેરોમાં બે, ચાર, પાંચ અને દસ કરતાં પણ વધારે અને વિશાળ જ્ઞાનસંગ્રહો છે.

વળી પ્રાતવાર જુદા જુદા જૈન જ્ઞાનભંડારોની જે યાદી આપવામાં આવી છે એ પૈકી પાટણનો સંઘવીના પાડાનો, ખલાતનો શાંતિનાથનો અને જેસલમેરનો દિલ્લામાનો, એ ત્રણ જ્ઞાનભંડારો તો કેવળ તાડપત્રીય ગ્રંથોના તેમજ સૌ કરતા પ્રાચીન છે. આ ત્રણે ભંડારોમાં અગિયારમી સદીથી લઈ પંદરમી સદી સુધીના લખાએલા પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. આ સિવાયના બીજા બધા જે જ્ઞાનભંડારો અર્વાચીન છે. પણ અર્વાચીન એટલે ઓછામાં ઓછા ત્રણસો ચારસો વર્ષ જેટલા જૂના સંગ્રહો તો ખરા જ. આ બધા જ્ઞાનભંડારોમાં, બે પાંચ દસ કે વીસ અને ક્યારેક ક્યારેક સો બસો તાડપત્રીય પુસ્તકો હોવા છતાં મુખ્યત્વે કરીને ચૌદમી-પંદરમી શતાબ્દીથી શરૂ કરી સોળમી-સત્તરમી શતાબ્દી સુધીના લખાએલા કાગળના પુસ્તકોનો સંગ્રહ હોય છે અને ક્યારેક એમાં એ કરતા અર્વાચીન પુસ્તકો પણ હોય છે. આ પુસ્તકસંગ્રહો પ્રાચીન હોવા છતાં તેમાં અર્વાચીન પુસ્તકો અને અર્વાચીન હોવા છતાં તેમાં પ્રાચીન પુસ્તકો હોવાનું કારણ એ છે કે એ જ્ઞાનભંડારોમાં ઉત્તરોત્તર પુસ્તકોનો ઉમેરો થતો જ રહ્યો છે. અર્થાત્ ઉપરનો દરેક ભંડાર જુદા જુદા જૈન શ્રમણો અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ લખાવેલા તેમજ સંગ્રહેલા પુસ્તકોના સૈકાઓ સુધીના ઉમેરાને પરિણામે જન્મેલો છે. આ જ્ઞાનભંડારો ઉપર કોઈ એક વ્યક્તિની માલિકી ન હોતા તેના ઉપર સમુદાયની જ માલિકી હોય છે. પછી એ, તે તે ગામોના સંઘરૂપે હો, ગચ્છરૂપે હો યા ગમે તે રૂપે હો. સામાન્ય રીતે જૈન પ્રજાની કોઈ પણ ધાર્મિક વસ્તુ,—પછી તે ચંદ્રાય જ્ઞાનભંડાર હો, તીર્થ હો, મંદિર હો, ઉપાશ્રય હો, ધર્મશાળા હો, પાજરાપોળ હો અથવા ગમે તે હો,—એ દરેક એક વ્યક્તિએ તૈયાર કરાવેલી હોવા છતાં એને વ્યક્તિગત સત્તા તો ન રાખતા સામુદાયિક સત્તા નીચે જ સોંપવામાં આવે છે કેટલીક વાર કેટલાક શેઠિયાઓના ઘરમાંના જ્ઞાનભંડાર વગેરે તેમની સત્તા નીચે હોય છે, તેમ છતાં એ કાદચિત્ક તેમજ આપવાદિક વસ્તુ છે. ઉપરોક્ત જ્ઞાનભંડારો લખાવવા માટેની આર્થિક વ્યવસ્થા જૈન ઉપાસક સંઘ તરફથી થવા છતાં એમાં કેવા પુસ્તકો લખાવવાં, એ પુસ્તકો ક્યાંથી અને કેમ

મેળવવાં, તેમજ દેશવિદેશમાં પોતાની લાગવગ કેમ પહોંચાડવી ઇત્યાદિને લગતી દરેક જવાબદારી જૈન શ્રમજ્ઞોના શિરે જ હતી. શાસ્ત્રનિર્માણથી લઈ શાસ્ત્રલેખન પર્યંતની દરેક પસંદગી જૈન શ્રમજ્ઞોના હાથમાં જ હતી. આજની નષ્ટબ્રષ્ટ અને શીર્ણવિશીર્ણ દશાને અંતે પણ આટલા વિશાળ જ્ઞાનભંડારો એ જૈન શ્રમજ્ઞોના ઉપદેશ અને તેમના સર્વનોમુખી પાંડિત્યને જ આભારી છે. એ જ કારણને લીધે આજના જૈન જ્ઞાનભંડારોમાં પ્રત્યેક સંપ્રદાયના પ્રત્યેક વિષયના સેકડો ત્રથો વિદ્યમાન છે, જે પેઢીના કેટલાક ત્રથોની ખીછ નકલ આજે દુનિયાના પડમા શોધી ચે જતી નથી.

જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થા

પુસ્તકોનો વિભાગ

અત્યારની જેમ જૂના સમયમાં આપણે ત્યાં કાગળની વિપુલતા ન હોવાને લીધે આપણા જ્ઞાનભંડારમાંનાં અનેકવિધ નાનામોટાં પુસ્તકો અને તેનાં પાનાં એકખીજ સાથે સેળભેળ ન થઈ જાય અને તેનો ખરાબર વિભાગ રહે, એ માટે કેટલીક વાર તે દરેક ઉપર કાચા સૂતરનો દોરો વીટવામાં આવતો. આ આપણો સર્વસામાન્ય પ્રાચીન ક્રમ હતો એ આપણે, આપણે ત્યાંના પ્રાચીન ભંડારો જોતા જાણી શકીએ છીએ. પરંતુ પુસ્તક વિભાગ માટે આ દોરો આધવાની પદ્ધતિનું પરિણામ એ આવતું કે જલે દિવસે પુસ્તકો ઉપર દોરાના કાપા પડી પુસ્તકના પાનાં ખરાબ થઈ જતાં અને તે પુસ્તકનું નામ વગેરે વાંચવા માટે પુસ્તકો ફેદવાની અગવડ ઊભી જ રહેતી. આથી ઉપરોક્ત દોરાને બદલે પુસ્તકો ઉપર ત્રણ-ચારેક આગળ પહોળી કાગળની ચીપને ગુદરથી કે ધઉ-ચોખાની ખેળથી ચોડીને અથવા કપડાની તેવડી જ પહોળી પટ્ટીને સીવીને બંધવાની જેમ પરોવવામાં આવતી અને તેના ઉપર ગ્રંથનું નામ, પત્રમંખ્યા, દાખલના કે પોથીનો નંબર, પ્રતનો નંબર તેમજ કોઈકોઈ વાર ગ્રંથકારનું નામ વગેરે લખવામાં આવતા. સામાન્ય નાનામોટા પ્રકરણોની પ્રતો હોય તેનાં નામોની અનુક્રમણિકા અને જે જે પાનાથી તે તે પ્રકરણાદિની શરૂઆત થતી હોય તેની નોંધ કેટલીક વાર તે પ્રતના અંતિમ પાના ઉપર અથવા કોઈ વાર જુદા પાના ઉપર કરવામાં આવતી, અને ઉપરોક્ત ચીપ-પટ્ટી ઉપર પ્રારભમાં જે પ્રકરણ હોય તેનું નામ લખી ‘આદિ પ્રકરણમંત્ર’ કે ‘આદિ પ્રકરણો’ એમ લખવામાં આવતું તો કેટલીક વાર ‘પ્રકરણમંત્ર’ એટલું સામાન્ય નામ પણ લખવામાં આવતું. આ જાતની ચીપ-પટ્ટીઓ નાનામાં નાની પ્રતોથી લઈ સો બસો પાના સુધીની પ્રતોને અને કેટલીક વાર તેથી ચે વધારે પાનાંની પ્રતોને પણ પહેરાવવામાં આવતી. આથી ગ્રંથનું નામ વગેરે જાણવાની સરળતા જરૂર રહેતી, પરંતુ પુસ્તક જોવા માટે એ ચીપ-પટ્ટીને કાઢનાં ઘાલતાં તે પ્રતોની આસપાસના ઉપરનાં પાના મોટે ભાગે વળીને કાઢી જતાં અને પુસ્તકોનો અકાળે નાશ થતો.

ઉપર અમે જણાવ્યું તેમ પ્રતિની આસપાસ દોરો વીટવો અથવા કાગળ-કપડાની ચીપ-પટ્ટીને બંધવાની જેમ પહેરાવી તેના ઉપર ગ્રંથનું નામ વગેરે લખવું એ પ્રાચીન કાગળની વિશિષ્ટ સુધરેલી પદ્ધતિ જ ગણાવી જોઈએ; નહિતર મોટે ભાગે જૂના જમાનાના જ્ઞાનભંડારોની પદ્ધતિ એ જ હતી કે એક પોથી કે દાખલમાં જેટલી પ્રતો સમાઈ શકે તેટલીને એકીસાથે મૂકી તેના નામોની

યાદીનું એક કાગળિયું તેમાં મૂકી તેને બાધી રાખતા, જેથી એ પોથી કે દાખડો બોલતાં તેમાંના પુસ્તકો ધ્યાનમાં આવે. એમ તો ભાગ્યે જ હોતું કે પુસ્તકના ઉપર તેના માપનો કાગળ વીટી તે ઉપર તેનું નામ વગેરે લખવામાં આવ્યું હોય. આજના જૈન જ્ઞાનભંડારો પૈકીના કેટલાયે જ્ઞાન-ભંડારો,—ખાસ કરી જૈન શ્રમણોના હાથ નીચેના જ્ઞાનભંડારો અથવા તેમના હાથે સરકાર પામેલા જ્ઞાનભંડારો—અતિ સુવ્યવસ્થિત છે. તેની ટીપો વગેરે પણ એકદર એવી પદ્ધતિએ તૈયાર થએલી હોય છે કે જેમાંથી જોઈતા પુસ્તકો મેળવી શકાય.

આ બધી વાત કાગળની પોથીઓ માટે થઈ તાડપત્રની પ્રતિઓ મોટેભાગે વિષમ માપની હોઈ એકબીજા સાથે રહી શકે તેમ નહિ હોવાથી એ દરેક પોથીની આસપાસ લાકડાની પાટીઓ મૂકી તેના ઉપર પ્રતિનું નામ વગેરે લખવામાં આવતું. કેટલીકવાર કાગળની પટ્ટી ઉપર અથવા નામ વગેરે લખી તેને પણ પાટી ઉપર ચોડવામાં આવતી નાનામોટા પ્રકરણની પોથી હોય તે માટે અમે ઉપર જણાવી આવ્યા તેમ તેની અનુક્રમણિકા જુદા પાના ઉપર લખી પ્રતિના ઉપર ‘પ્રકરણ સંગ્રહ’ વગેરે નામ લખાતું હતું. આ પછી પુસ્તકની વચમાં પેરાવેલી દોરીથી એ પુસ્તકને બાંધવામાં આવતું હતું.

પુસ્તકની પોથીઓ અને દાખડાઓ

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિભાગ પાડેલા જે, પાંચ, દસ કે જેટલાં બાધી શકાય તેટલા પુસ્તકોની આસપાસ લાકડાની પાટી કે કાગળના જાડાં પૂડાની પાટલીઓ મૂકી તેના ઉપર કપડાનું બંધન બાંધવામાં આવતું. આ રીતે બાંધેલા પુસ્તકોને ‘પોથી’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ પોથીઓને ઘણીવાર છૂટી રાખવામાં આવે છે અને કોઈકોઈ વાર લાકડા વગેરેના દાખડામાં પણ રાખવામાં આવે છે. દાખડામાં રખાતા પુસ્તકો મોટેભાગે છૂટાં જ રાખવામાં આવતા અને તેના ઉપર કપડાનું જાડું મજબૂત ડબલ બંધન લપેટવામાં આવતું, જેથી પુસ્તકોને ભેજ વગેરે વાતાવરણની અસર ન થાય તેમજ એકાએક તેમાં જીવડાં વગેરે પણ ન પડે આ બધી વ્યવસ્થા કાગળના પુસ્તકો માટે છે.

તાડપત્રીય પ્રતો લગભગ પહોળાઈમાં વિષમ પ્રમાણની હોઈ એકથી વધારે પ્રતો સાથે રહી શકતી નથી. એટલે અમે ઉપર જણાવી ગયા તેમ તેના ઉપર પાટીઓ અને દોરી બાંધી તે ઉપર બાદીનું મજબૂત એકવડું કે બેવડું બંધન બાંધવામાં આવતું હતું અને એ બંધન બાંધેલી પોથીને લાકડાના દાખડામાં રાખતા હતા. મોટેભાગે દાખડામાં રખાતી તાડપત્રીય પ્રતિને બંધન બાંધવામાં નહોતું આવતું.

પોથીઓ માટે પાટી—પાઠાં—પૂઠાં

પુસ્તકનાં પાનાં વળી ન જાય, તેની કોરો ખરી કે ધસાઈ ન જાય તેમજ એ પુસ્તકોની પોથી બરાબર બાંધી શકાય એ માટે એની ઉપરનીયે પાટી, પાઠા, પૂઠાં વગેરે મૂકવામાં આવે છે. પ્રાચીન તાડપત્રીય પુસ્તકો સાથે મોટે ભાગે સીસમ, સાગ વગેરેના લાકડામાંથી બનાવેલી પાટીઓ

હોય છે. ખાસ કરીને લાંબા તાડપત્રીય પુસ્તકો સાથે લાકડાની પાટીઓ જ હોય છે. આ પાટીઓ ઘણી વાર સાદી જ હોતી અને ઘણી વાર એ પાટીઓને જૈન તીર્થંકરોનાં પંચ કલ્યાણક, તેમના પૂર્વજન્મના જીવનપ્રસંગો, નેમિનાથનો વિવાહ, પ્રાચીન મહાપુરુષો કે આચાર્યોના જીવનપ્રસંગો, તેમની ઉપદેશ આપવાની શૈલી વગેરેનાં અનેક લાવવાહી સુંદર ચિત્રોથી વિભૂષિત કરવામા પણ આવતી. કેટલીક વાર નાના માપની તાડપત્રીય પ્રતોની આસપાસ લાકડાની પાટીઓને બદલે કાગળ ચોરીને બનાવેલી પાટીઓ અને કાગળના અર્ધચોખડા દાખડાઓ પણ રાખવામાં આવતા.

કાગળનાં પુસ્તકોની આસપાસ પણ ક્યારેક ક્યારેક ચૌદ સ્વપ્ન, અષ્ટમંગલ, નેમિનાથની જન, સમવસરણ વગેરે ચીતરેલી તેમજ સાદી લાકડાની રંગીન પાટીઓ મૂકવામાં આવતી; તેમ છતાં મોટે ભાગે એ પુસ્તકો માટે કાગળના પૂઠાનો ઉપયોગ જ વધારે પ્રમાણમાં કરાયો છે. આ પૂઠાં ઉપર કેટલીક વાર સાદા તેમજ રેશમી, સોનેરી, રૂપેરી વગેરે ભરત ભરેલા રેશમી કિંમતી કપડાં ચોટવામા આવતાં; કેટલીક વાર એ પૂઠા ઉપર સોનેરી રૂપેરી આદિ રંગથી વેલ વગેરે ચીતરવા ઉપરાંત એના ઉપર ધાર્મિક પ્રમંગસૂચક મહત્ત્વની ચિત્રાકૃતિઓ ચીતરવામા આવતી (જુઓ ચિત્ર નં. ૨૦મા આ. નં. ૧-૨-૩-૫-૬); કેટલીક વાર એના ઉપર અગ્નયણી ઉત્પન્ન કરે તેવી વાસની સળીઓની તેમજ કાચનાં છીડીઆ વગેરેની ગૂંથેલી જાળીઓ લગાવવામાં આવતી (જુઓ ચિત્ર નં. ૨૦મા આ. નં. ૪-૮), કેટલીક વાર કાગળના ઝીણા કાતરકામ નીચે આશ્ચર્ય પમાડે તેવી રીતે રંગવિરગી રેશમી કે સુતરાઉ કપડાના ટુકડાઓને ચોડી ભાતો પાડતા (જુઓ ચિત્ર નં. ૨૦મા આ. નં. ૬); કેટલીક વાર એ પ્રકા ઉપર ચામડું મઢીને તેના ઉપર પણ ભાત પાડવામા આવતી અને કેટલીકવાર સાદાં ખાદીના સુતરાઉ કપડા પણ મઢવામા આવતા. આ પ્રમાણે કાગળના પુસ્તકોની આસપાસ રાખવાનાં પાઠાં અને પૂઠાંમા તેના બનાવનારાઓ પોતાનું કલાકૌશલ્ય તેમજ જ્ઞાન પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિભરી લાગણીને અનેક રીતે પ્રગટ કરતા.

પુસ્તક બાંધવા માટેની પાટીઓ તો સામાન્યરીતે એકવડી જ રહેતી, પણ જ્યારે એ પુસ્તકને વાચવાના કામમાં લેવું હોય ત્યારે તેને રાખવા માટેનાં પૂઠાં દોઢિયાં, બેવડા કે અઢિયા બનાવવામા આવતાં, જેથી એની બેવડાંમાં દબાએણુ પુસ્તક અથવા પુસ્તકનાં પાનાં હવાથી ઊડવા ન પામે તેમજ તેને ઉપાડતા તે એકાએક નીકળી કે પડી ન જાય. કેટલીકવાર દોઢિયાં પાઠામાં મૂકેલા પાના બરાબર દાખમા રહે એ માટે તેના ઉપર બોરિયા વાળી રેશમી કે સુતરાઉ પાટીને નાડાની જેમ બાંધી રાખવામાં આવતી, જેથી પાઠાના ખુલ્લા રહેતા મોઢાને બોરિયું ખેસવી દબાવી દેવામાં આવતુ. આ દોઢિયાં, બેવડા આદિ પૂઠાંને ‘પાઠાં’ તરીકે ઓળખવામાં આવતા.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનેક જનનાં પાટી-પાઠા-પૂઠાંનો ઉપયોગ, પુસ્તક સુરક્ષિત રહી શકે, બરાબર બંધાઈ શકે, વાંચવામાં સુગમતા રહે, તેનાં પાના એકાએક ઊડી, વળી કે પડી જાય નહિ તેમજ પુસ્તકને ભેજ આદિની અસર ન થાય એ માટે કરવામાં આવતો—આવે છે.

બંધન

પુસ્તકો ચાલુ વાંચવાનાં હોય કે બંધારમાં મૂકવાનાં હોય, પણ એ બંધાયને બહારના

સુકા કે ભીના વાતાવરણની અસર ન થાય, એ પુસ્તકો મેલાં ન થાય તેમજ હવાથી એનાં પાના ઊડવા ન પામે, એ માટે એ પુસ્તકોને બંધન બાંધવામા આવતાં. આ બંધનો સામાન્યરીતે સુતરાઉ જ હોતાં, તેમ છતાં ખાસ માનનીય કલ્પસૂત્રાદિ જેવા શાસ્ત્રો માટેના બંધનો રેશમી હોતાં. દાખડા ઉપર અને તાડપત્રીય પોથીઓ ઉપર બાધવાના બંધનો ઝડા ખાદીના કપડાના બનતાં. મુખ્યત્વે કરીને એ એકવડાં જ હોતાં, તેમ છતાં ઘણીવાર એ બેવડા ખાદીના કપડાના પણ થતાં અને કેટલીકવાર ખાદી અને મશરૂનાં કપડાંને બેવડા સીવીને તૈયાર કરવામાં આવતાં.

પાટી-પટ્ટી

પુસ્તકની પોથીઓ, દાખડા આદિ ઉપર બાંધેલા બંધનો છૂટા ન પડી જાય એ માટે તેના ઉપર એક-સવા આગળ પહોળી પાટી—પટ્ટી વીંટવામાં આવતી. આ પાટી ઘણીવાર રેશમી પણ હોતી અને ઘણીવાર એ સુતરાઉ પણ હોતી. આ પાટીઓમાં કેટલીકવાર તેના ગૂથનારાઓ સુંદર દુહાઓ, પદ્યો, પાટી-પટ્ટીના માલિકના નામો વગેરે પણ ગૂથતા હતા, જેના નમૂના આજે પણ ઘણે ઠેકાણે જોવામા આવે છે.

દાખડાઓ

પુસ્તક રાખવા માટેના દાખડાઓ લાકડાના, કાગળના તેમજ ચામડાના બનાવવામા આવતા હતા. એ બધાનો અહીં ટૂંક પરિચય આપવામા આવે છે.

લાકડાના દાખડાઓ

લાકડાના દાખડાઓની બનાવટથી તો આપણે સૌ પરિચિત જ છીએ, એટલે એને અંગે માત્ર એક જ વાત જણાવવાની રહે છે કે જેમ આબજડાલ કપાટ, ખુરસી, મેજ, બાંકડા વગેરે દરેક જાતના કૃત્તિઓને પોલિશ કરવામા આવે છે તેમ જૂના જમાનામાં આપણે ત્યાં દરેક લાકડાની વસ્તુને જીવાત ન લાગે તથા ભેજ વગેરેથી એ તરડાઈ કે ફાટી ન જાય એ માટે ચંદ્રસેનો રોગાન તેમજ તેનાથી મિશ્રિત રંગો લગાવવામા આવતા હતા અને એ જ રીત આપણા પુસ્તક ભરવાના ડબ્બાઓ માટે અખત્યાર કરવામા આવી છે. આ રંગ દાખડાઓના બહારના ભાગ ઉપર લગાવવામાં આવે છે.

કાગળના દાખડાઓ

નકામા પડી રહેતા કાગળોને ઉપરાઉપરી ચોડીને અથવા એ કાગળોને ફૂટીને તેમા મેથી વગેરે ચિકાશવાળા પદાર્થો ભેળવી એ ફૂટાના સુદર સફાઈદાર દાખડાઓ બનાવવામાં આવતા અને તેના ઉપર રેશમી કે સુતરાઉ કપડું વગેરે મઢવામા આવતું. કેટલીક વાર કપડું વગેરે ન મઢતાં તેના ઉપર રોગાન મિશ્રિત રંગો ચડાવવામાં આવતા અને તે ઉપર ચૌદ સ્વાન, અષ્ટમંગલ, નેમિનાથની જાન, તે તે સમયના વર્તમાન આચાર્યોની ધર્મદેશના, નીર્યકરનાં કલ્યાણુક્રો અને જીવનપ્રસંગો વગેરે ખાસ ખાસ ધાર્મિક પ્રસંગોનાં સુદર ભાવવાહી ચિત્રો ચીતરવામાં આવતાં. (જુઓ ચિત્ર ન. ૮ આ. નં.૨).

તાડપત્રીય પુસ્તકોની સાખી પ્રતોની ઉપરનીચે લાકડાની પાટીઓ મૂકી, તેને દોરી વડે બાંધી, તેના ઉપર કપડાનું બંધન બાંધવામાં આવતું અથવા એ પોથીઓને લાકડાના ડાયામા રાખતા; પરંતુ નાના માપની તાડપત્રીય પ્રતો ઉપર ક્રેટલીક વાર લાકડાની પાટી ન રાખતા કાગળના પદના તૈયાર કરેલા અર્ધચોખંડા,—તેવાનું પાણી ઝીલવા માટે રાખવામાં આવતા પરનાળાના,—આધારના દાખડામાં એને રાખતા અને તેની વચ્ચે પરાંની રાખેલી દોરી એના ઉપર વીટવામાં આવતી. આ જાતના દાખડાઓની વચ્ચેમાં રાખેલા પુસ્તકો અત્યંત સુરક્ષિત રહેતા. આ કાગળના દાખડા ઉપર માત્ર બંધન બાંધવામાં આવતું; લાકડાના દાખડાની એને માટે જરૂર નહેતી નહિ. પરનાળા આધારના આ કાગળના દાખડા ઉપર મોટે ભાગે લાલ અને કોમક વાર ધોળા રંગનું ખાદીનું કપડું મટવામાં આવતું. પાટણ વગેરેના જ્ઞાનભંડારમાં આ જાતના દાખડા ક્રેટલી ચે પોથીઓ માટે બનાવેલા છે, જેમાંના ક્રેટલાક તો પાચપાંચ શતાબ્દીઓના વાયરા બાધ ચૂક્યા છે અને ક્રેટલાકે તો એ કરતાં પણ વધારે શતાબ્દીઓ વીતાવી છે.

ચામડાના દાખડાઓ

ઉપર જણાવેલા કાગળના દાખડા ઉપર જેમ કપડું વગેરે મટવામાં આવે છે તેમ તેના ઉપર ચામડું પણ મટવામાં આવતું અને તેના ઉપર આજકાલ જેમ પ્રેસમાં પૂઠાં ઉપર બોર્ડ વગેરેની બાતો પાડવામાં આવે છે તેમ લાતો પણ પાડવામાં આવતી. (જુઓ ચિત્ર નં. ૮ આ નં. ૧) આ પ્રમાણે ચામડું મટેલા દાખડાઓને અમે ચામડાના દાખડા તરીકે ઓળખાવીએ છીએ. આ દાખડાઓનો જુદો પરિચય આપવાનું કારણ એ છે કે આજકાલ જાપેલાં પુસ્તકો ઉપર ચામડાનાં પૂઠાં જેઠાં ક્રેટલાક લોકો અપવિત્રતાની વાતો કરી એ સામે ખૂબ જ અણગમો ભભો કરે છે, એટલું જ નહિ પણ ક્રેટલીક વાર એ સામે તેમજ તેવી બીજી વસ્તુઓ સામે અણધરતી ધમાક કરી મૂકે છે. તેમનું ધ્યાન અમે દોરીએ છીએ કે પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાંના પુસ્તકો, ગુટકાઓ વગેરેનાં પૂઠાં પાટીઓ માટે ચામડાનો ઉપયોગ બહુ જ છૂટથી થએલો જોવાય છે. પ્રાચીન તાડપત્રીય પુસ્તકોના આદિ અંતના પાનાંને ઘસારો ન લાગે તેમજ તે જીર્ણ ન થાય એ માટે તેની ઉપરનીચે તાડપત્રનાં પાનાંના અણાવમાં ચામડાની પટ્ટીઓ મૂકવામાં આવતી હતી. (જુઓ ચિત્ર નં. ૩મા આકૃતિ નં. ૨)

ચંદનના દાખડા

સામાન્ય રીતે પુસ્તકો રાખવા માટે લાકડાના જે ડાયાઓ બનાવવામાં આવતા તે સાગ વગેરે ચાલુ લાકડામાંથી બનાવાતા, પરંતુ સુવર્ણાક્ષરી કે રૌપ્યાક્ષરી કલ્પસૂત્રાદિ જેવા કિંમતી તેમજ માન્ય ગ્રંથો રાખવા માટે ચંદન, હાથીદાંત વગેરેના દાખડાઓ તૈયાર કરવામાં આવતા અને તેમાં એ મહાર્થ પુસ્તકોને રાખવામાં આવતાં—આવે છે. આ દાખડાઓ ક્રેટલીક વાર તદ્દન સાદા હોય છે અને ક્રેટલીક વાર તેના ઉપર સુંદર કોરણી અને સુંદર પ્રસંગો કોતરેલા પણ હોય છે.

પોથી અને દાખડા ઉપર નંબરો

ઉપર પ્રમાણે તૈયાર થએલી પોથીઓ અને દાખડા ઉપર પોથી નંબર અને દાખડા નંબર

નોંધવામા આવતા. આ નળરો ઘણુ કરીને ૧,૨,૩,૪ વગેરે સંખ્યામાં જ લખાતા હતા; તેમ છતાં કેટલીક વાર એ દાખડાઓ ઉપર જૈન ચોવીસ તીર્થંકરો, વીસ વિહરમાન તીર્થંકરો, ભગવાન મહાવીરના અગિયાર ગણધરો (મુખ્ય શિષ્યો) આદિના નામોનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવતો હતો. દા ત. જૈન ચોવીસ તીર્થંકરોનાં નામ અનુક્રમે ઋષભદેવ, અન્જિતનાથ, સંભવનાથ, અભિનંદન, મુમતિનાથ વગેરે છે જૈન જ્ઞાનભંડારોમાના દાખડાઓ ઉપર નંબર કરવા હોય ત્યારે એક, બે આદિને બદલે પહેલા દાખડા ઉપર ઋષભદેવ, બીજા ઉપર અન્જિતનાથ, ત્રીજા ઉપર સંભવનાથ યાવત્ ચોવીસમા દાખડા ઉપર ચોવીસમા જૈન તીર્થંકર મહાવીરનું નામ લખવામા આવતું. આથી વધારે દાખડાઓ હોય ત્યારે વીસ વિહરમાન તીર્થંકરોનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો. આ પ્રમાણે દાખડા ઉપર સંખ્યા લખવાને બદલે આવા તીર્થંકર આદિનાં વિશેષ નામો પણ લખવામાં આવતા.

પેટી પટારા ભંડક્રિયાં વગેરે

ઉપર અમે જે પોથીઓ અને દાખડાઓનો નિર્દેશ કરી ગયા એ બધાને ઉદર આદિથી સુરક્ષિત રાખવા માટે લોઢાના કે પિત્તળના ચાપડાવાળા મોટી મોટી મજબૂત પેટીઓ અને પટારાઓ યનાવવામાં આવતા અને તેમાં એ પોથી-દાખડાઓને સુરક્ષિત રીતે રાખવામા આવતાં હતા. કેટલેક દેકાણે આને માટે મજબૂત કળાટો અથવા ખાનાંવાળા ભંડક્રિયા યનાવવામાં આવતા હતા. પુસ્તક રાખવા માટે તેમજ કાઢવા માટે પેટી પટારા કરતા આ કળાટો અને ભંડક્રિયા વધારે અનુકૂળ રહેતા. પાટણ વગેરે કેટલાયે સ્થળોના પ્રાચીન ભંડારોને પટારામા રાખવામા આવતા હતા અને કેટલાંયે સ્થળોના ભંડારોને કળાટ તેમજ ભંડક્રિયામા રાખવામાં આવતા હતા. આજકાલ ઘણેબધે સ્થળે આ પરિપાટી બદલાવા છતાં હજુ પણ ઘણે સ્થળે જ્ઞાનભંડારો રાખવા માટે પેટી પટારા ભંડક્રિયાં વગેરે વાપરવામાં આવે છે. પેટીનો આકાર અને તેનું માપ નાનું હોય છે જ્યારે પટારાનું માપ મોટું હોય છે. પટારાને ‘પેટારા’ અને ‘મજૂસ’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે ચોમાસાનો ભેજ વગેરે પુસ્તકને ન લાગે તેવી સુરક્ષિત રીતે ભીતમા કરેલાં ઊંડાં કળાટોને ‘ભંડક્રિયા’ કહેવામાં આવે છે.

જ્ઞાનભંડારની ટીપ

પ્રાચીન સમયમા જ્ઞાનભંડારોની ટીપો એટલેકે પુસ્તકોની યાદી કેવા રૂપમાં થતી હશે એ જાણવાનું આપણી પાસે ખાસ કશું જ સાધન નથી; તેમ છતાં લગભગ બસો-ત્રણસો વર્ષ પહેલાની જે પ્રાચીન ટીપો જોવામાં આવી છે એ ઉપરથી એટલું અનુમાન થઈ શકે છે કે આજકાલ જેવી વિશદ ટીપો થાય છે,—અર્થાત્ એમાં જેમ દાખડાનો નંબર, પ્રતનો નંબર, ગ્રંથનામ, પત્ર-સંખ્યા, ભાષા, કર્તા, રચનાસવત, લેખનસંવત, વિષય, ગ્રંથની લંબાઈ-પહોળાઈ વગેરેની માહિતી આપવામા આવે છે,—તેવી નહોતી જ થતી. એ ટીપોમાં માત્ર દાખડો, પ્રતનો નંબર, ગ્રંથનામ, પત્રસંખ્યા અને કોષકોષ વાર ગ્રંથકારનું નામ એટલું જ નોંધવામા આવતું અહીં એક વાત સ્પષ્ટ કરવી ઉચિત જણાય છે કે આજકાલ જેવી વિશદ ટીપો થાય છે તેવી ટીપો જૂના જમાનામા નહિ જ થતી હોય અથવા આ જાતનો કોઈને સર્વથા ખ્યાલ સરખો થે નહિ હોય એમ માનવાને

કથુ જ કારણ નથી. આના પુરાવા રૂપે અમે કોઈ વિદ્વાન જૈન શ્રમણની બનાવેલી વૃહદ્દિપ્તિકા^{૧૧૪} નામની યાદી અને એવી જ બીજી છુટક નોંધો આપી શકીએ છીએ, જેમાં તે તે ગ્રંથોની યોગ્ય માહિતી આપવામાં આવી છે. ઘણીખરી વાર એમ બને છે કે ચાલુ જમાનામાં કાંઈ નવું જોવામાં આવે ત્યારે આપણે એમ માની લેવાની ભૂલ કરી ખેસીએ છીએ કે જાણે જૂના જમાનાના લોકોને આવી બાબતનો કશો ખ્યાલ જ નહિ હોય. આ પ્રકારની ભ્રાંતિઓ આજે ભારતને ખૂણે ખૂણે દરેક વિષયમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. અમે અમારા પ્રસ્તુત નિબંધમાં એવી અનેકાનેક બાબતો નોંધી છે અને બીજી એવી અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ કરીશું જેથી એવા ભૂલભરેલા ખ્યાલો દૂર થાય.

કેટલાંક ઉદાહરણો તો અહીં જ આપી દઈએ: ચાલુ જમાનામાં નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલા વૃત્તરત્નાકર, છન્દશાસ્ત્ર આદિ ગ્રંથોમાં ગણુ વગેરેની સ્થાપનાયુક્ત એ ગ્રંથોનું સંપાદન જોયા પછી આપણને પ્રથમ નજરે એમ જ લાગી જાય છે કે જૂના જમાનાના વિદ્વાનોને આ જાતનો ખ્યાલ જ નહિ હોય; પરંતુ આ માન્યતા કેટલી ભૂલભરેલી છે એની ખાત્રી આ નિબંધમાં આપેલ ‘અજિતશાંતિસ્તવન’ના પાનાનું ચિત્ર જોતાં થઈ જશે, જેમાં ગણુસ્થાપના, તેના નામનો નિર્દેશ, છંદનું લક્ષણ વગેરે બરાબર આપવામાં આવ્યું છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૨૧). આ સિવાય જેમ અત્યારે ગ્રંથોમાં પાઠાંતરો, પર્યાયાર્થો, ટિપ્પણોઓ વગેરે કરવામાં આવે છે તેમ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તેના માર્જિનમાં-હાસિયામાં તે કરવામાં આવતું (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૮). ચાલુ જમાનામાં જેમ ગ્રંથસંપાદનમાં પૂર્ણવિરામ, અર્ધવિરામ આદિ અનેક જાતના ચિહ્નો કરવામાં આવે છે તેમ જૂના જમાનામાં ગ્રંથને વિશદ તેમજ સ્પષ્ટ કરવા માટે અનેક જાતનાં ચિહ્નો, સંકેતો વગેરે કરતા હતા (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૮), જેનો વિસ્તૃત પરિચય અમે અગાઉ આપી ચૂક્યા છીએ.

જૈનાચાર્યોની ગ્રંથરચના

પુસ્તકલેખન અને જ્ઞાનસંગ્રહો સાથે સંબંધ ધરાવતી ‘જૈનાચાર્યોની ગ્રંથરચના’ વિષે પણ અહીં ટૂંક ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને નથી એમ ધારી જૈનાચાર્યો ગ્રંથરચના કરતા ત્યારે ક્યાં રહી કરતા, તેમને જોઈતા પુસ્તકાદિને લગતી સામગ્રી કોણ પૂરી પાડતું, તેઓ ગ્રંથરચના કરતા ત્યારે શાના ઉપર લખતા, તેમના ગ્રંથો માટે સહાયકો અને શોધકો કોણ રહેતા, એ ગ્રંથોની પ્રથમ નકલ કોણ લખતા તેમજ વધારાની નકલો ઉતારવા માટે શી વ્યવસ્થા રહેતી, ગ્રંથોના અંતમાંની પ્રશસ્તિઓમાં શી શી હકીકત નોંધવામાં આવતી, ઇત્યાદિ અહીં જણાવવામાં આવે છે.

ગ્રંથરચનાનું સ્થાન

જૈનાચાર્યો ગ્રંથરચના કરવા માટે જ્યાં ખાસ ખાસ પુસ્તકસંગ્રહો હોય ત્યાં જઈ સાહિત્ય-રસિક ધર્માત્મા ધનાઢય ગૃહસ્થોની વસતિમાં અથવા એ ધનાઢય ગૃહસ્થોએ કરાવેલ પૌપધશાલા, ચૈત્યમંદિર આદિમાં રહી ગ્રંથરચના કરતા હતા, ત્યાં તેમને એ વસતિ અથવા ચૈત્યના માલિક અગર સંચાલક પાસેથી ગ્રંથરચના સમયે જોઈતી દરેક સાધનસામગ્રી તેમજ પુસ્તક વગેરે મળી

^{૧૧૪} ‘વૃહદ્દિપ્તિકા’ જૈનસાહિત્યગ્રંથોક પુ ૧ અં ૨માં શ્રીમાન જિનવિજયજીએ સંપાદિત કરી છે

જતાં. જૈનાચાર્યોને ગ્રંથરચના કરવા માટે ગુજરાતની ભૂમિમાં પાટણ, થરાદ, ગામ્, હારીજ, પાલનપુર, ઘોળકા, ધંધુકા, ખલાત જેવાં ગ્રંથ્યાગ્રંથ કેન્દ્રો હતા. આ જ રીતે મારવાડ, મેવાડ, માળવા વગેરે દેશોમાં પણ એવા કેન્દ્રો હતાં, તે છતાં જૈનાચાર્યોને ગ્રંથરચના માટે ગુજરાતની ભૂમિ જેટલી અનુકૂળ રહી છે તેટલી ખીજી નથી રહી જેટલા સાધનસામગ્રી તેમજ વાતાવરણ ગુજરાતની ભૂમિમાં સુલભ અને અનુકૂળ હતાં તેટલા ખીજે ક્યાંયે નહોતા. ખાસ કરીને પાટણ વસ્થા પછી ગ્રંથરચના માટે ગુજરાત અને મુખ્યત્વે કરીને ખુદ પાટણની ભૂમિ જૈનાચાર્યોનું મથક જ બની ગઈ હતી. જૈન આગમો તેમજ એ સિવાયના મહાન ધર્મગ્રંથોની સમર્થ ટીકાઓ તથા વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોશ, અલંકાર, છંદ, નાટક, દાર્શનિક ગ્રંથો, કથાસાહિત્ય, સ્તોત્રસાહિત્ય આદિ વિવિધ સાહિત્યનું વિપુલ પ્રમાણમાં સર્જન તે પછી જ થઈ શક્યું છે, માનો ગૂર્જર ધરાના વિકાસ સાથેસાથે જૈન પ્રજા અને જૈન સાહિત્ય ઉન્નતિને શિખરે પહોંચી શક્યા. પ્રાચીન ગ્રંથોના અત-માની પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓ જોતાં તેમાં,—પાટણની^{૧૧૫} સૌવર્ણિક નેમિચંદ્ર, સૌવર્ણિક આશાવર,

૧૧૫ (ક) ‘અણહિલપાટકનગરે, સૌવર્ણિકનેમિચંદ્રસત્કાચામ્ । વરપૌપધગાલાયાં, રાજ્યે જયસિંહભૂપસ્ય ॥’

—પાદિકસૂત્રટીકા યશોદેવીયા ૧૧૮૦ વર્ષે કૃતા

(સ્ત) ‘અણહિલપાટકપુરે, શ્રીમજ્જયસિંહદેવનૃપરાજ્યે । આશાવરસૌવર્ણિકવસતૌ વિહિતા . ॥’

—વન્ધસ્વામિત્વ હારિભદ્રીયા વૃત્તિ: ।

(ગ) ‘અણહિલવાડપુરમ્મી, સિરિકન્નનરાહિવમ્મિ વિજયન્તે । દોહટ્ટિકારિયાએ, વસહીએ સઠિણં ચ ॥’

—મહાવીરચરિત્ર પ્રાકૃત ૧૧૪૧ વર્ષે કૃતમ્

‘અણહિલપાટકનગરે, દોહડિસચ્છેષ્ટિસત્કવસતૌ ચ । સતિષ્ટતા કૃતેયં, નવકરહરવત્સરે ૧૧૨૯ ચૈવ ॥’

—ઉત્તરાધ્યયન લઘુટીકા નેમિચંદ્રીયા

(ઘ) ‘સૂનુસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતે: પદ ધીમતા-સુત્તસ’ કવિચક્રમસ્તકમણિ. શ્રીસિદ્ધપાલોઽભવત્ ।

ચ વ્યાલોક્ય પરોપક્ષરકરુણાસૌજન્યસત્યક્ષમા-દાક્ષિણ્યૈ: કલિત કર્ણો કૃતયુગારમ્મો જનૈર્મન્યતે ॥

તસ્ય પૌપધગાલાયા, પુરેઽણહિલપાટકે । નિષ્પ્રત્યૂહમિદ પ્રોક્ત ॥’

—સોમપ્રસીય સુમતિનાથચરિત્ર

આ (ઘ) ઉપરો અમે શ્રીમાન જિનવિજય સપાદિત દ્રૌપદીસ્વયંવરનાટકની પ્રસ્તાવનામાંથી લીધે છે

(ઙ) ‘અણહિલપાટકપુરે, શ્રીમજ્જયસિંહદેવનૃપરાજ્યે । આગાપૂરવસત્યાં, વૃત્તિસ્તેનેયમારચિતા ॥’

—આગમિકવસ્તુવિચારસાર પ્રકરણ હારિભદ્રી વૃત્તિ: (૧૧૭૨ વર્ષે)

(ચ) ‘અઘાવિશતિદુક્તે, વર્ષસહસ્રે શતેન ચામ્યવિકે । અણહિલપાટકનગરે, કૃતેયમચ્છુપ્તધનિવસતૌ ॥’

—ભગવતીવૃત્તિ: અમયદેવીયા ।

(છ) ‘વસુલોચનરવિવર્ષે, શ્રીમચ્છ્રીચંદ્રસૂરિર્મિદંધા । આમડવગાકવસતૌ, નિરયાવલિગાલ્પવૃત્તિરિયમ્ ॥’

—નિરયાવલિકાસૂત્રવૃત્તિ ।

શ્રેણી દોલટી, કવિચક્રવર્તી સિદ્ધપાલ, આશાપૂર, અચ્યુતક, આલકવસાક આદિની, પાલનપુરની^{૧૧૬} માદક આદિની, ધાળકાની^{૧૧૭} બકુલ અને નંદિક આદિની, શ્રીનલકમાં^{૧૧૮} ધરણીધર આદિની પ્રત્યાદિ અનેકનેક વસતિઓ અને પૌપથશાલાઓના તેમજ તે સિવાય ચૈત્ય^{૧૧૯} અને ચૈત્યવાસી મુનિઓના સ્થાન^{૧૨૦} આદિનાં નામો આપણને મળી રહે છે, ત્યાં રહી જૈનાચાર્યોએ અથગ્યના કરી હતી. ત્યાં આવી વસતિઓ નહોતી ત્યાં ખીજાં ખીજાં થોડા સ્થાનોમાં રહી અંથરગ્યના કરવામાં આવતી.

અંથલેખન

અંથરગ્યના કરતી વખતે અંથકારે તેમના અંથના કાચા ખરડાઓ પથરપાટી—સ્લેટ અથવા

૧૧૬ ‘પ્રહ્લાદનપુરનગરે, ત્રિવિન્દુતિથિવત્સરે ૧૫૦૩ કૃતો ગ્રન્થ. । માતૃશ્રાવકવસતૌ, સમાધિસંતોષયાંજેન ॥’

—પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર જયસાગરીય

૧૧૭ ‘ચતુરધિકદિશતિયુતે, વર્ષસહસ્રે શતે ચ સિદ્ધેયમ્ । ધવલકપુરે વસતૌ, ધનપત્યોર્વકુલનન્દિકયો ।’

—પંચાશકટીકા અભયદેવીયા

૧૧૮ ‘સંવત્ ૧૨૯૫ વર્ષે અથેહ શ્રીમન્નલકે સમસ્તરાજાવલીવિરાજિતમહારાજાધિરાજશ્રીમજ્જયતુમિદેવકલ્યાણ-વિજયરાજ્યે મહાપ્રધાનપચ૦ શ્રીવર્મદેવે સર્વમુદ્રાવ્યાપારાન્ પરિપથયતીત્થેવ કાલે પ્રવર્તમાને શ્રીકપકેશવંશીય-સા૦ આમાપુત્રેણ શ્રીચિત્રકૂટવાસ્તવ્યેન ચારિત્રિચૂડામણિશ્રીજિનવલ્લભસૂરિસન્તાનીયશ્રીજિનેશ્વરસૂરિપદપકજમથુ-કરેણ શ્રીશત્રુજયોજયતાદિર્તીર્થમાર્થયાત્રાકારણસફલીકૃતસઘમનોરથેન સુગુરુપદેશશ્રવણસજાતશ્રદ્ધાતિરેકપ્રારબ્ધ-સિદ્ધાન્તાદિસમસ્તજૈનશાસ્ત્રોદ્ધાનપકમેણ અથ સા૦ સત્હાકેન ભ્રાતૃદેદાસહિતેન કર્મસ્તવકર્મવિપાકપુસ્તિકા લેખિતા પં૦ ધરણીધરસાલાયા પં૦ ચાહ્લેન ।’

—કર્મસ્તવ-કર્મવિપાકટીકા પુષ્પિકા નં. ૨૨૩ જેસલમેર જ્ઞાનમંડાર ।

૧૧૯ (ક) ‘અબ્ધાના શવનૃપતે, શતાનિ ચાષ્ટી ગતાનિ વિશત્યા । અધિકાન્યેકાધિકયા, માસે ચૈત્રે તુ પથમ્યામ્ ॥

નીતા સમાપ્તિમેતત્, સિદ્ધાતિકયક્ષદેવશિષ્યેણ । પ્રતિચરણાયાઃ કિચ્છિદ્, વ્યાહ્યાનં પાર્શ્વનામ્ના તુ ॥

શ્રાવકો જમ્યુનામાહ્યઃ, શીલવાન્ સુવહુશ્રુતઃ । સાહાય્યાદ્ રચિત તસ્ય, ગમ્ભૂતાયાં જિનાલયે ॥

—શ્રાવકપ્રતિક્રમણવૃત્તિ ।

(સ) ‘શ્રીમદળહિલપાટકનગરે કેશીયવીરજિનભવને । રચિતમદઃ શ્રીજયસિંહદેવનૃપતેશ્ચ સૌરાજ્યે ॥’

—નવતત્ત્વભાષ્યવિવરણ યજ્ઞાંદેવીય (૧૧૭૪ વર્ષે)

(ગ) ‘સિરિધવલભડસાલિયકારવિણ પામસામિજિણભવણે । આસાવલ્લિપુરીણ, ટિણેણ એય સમાઢત્તં ॥’

‘અળહિલ્લાડપત્તણે, તયણુ જિણવીરમદિરે રમ્મે । સિરિસિદ્ધરાયજયસિંહદેવરજ્જે વિજયમાણે ॥’

—ચન્દ્રપ્રભચરિત્ર પ્રાકૃત યજ્ઞાંદેવીય (૧૧૭૮ વર્ષે)

(ઘ) ‘ઘારસતિત્તીસુત્તરવરિસે દીવૂમવમ્મિ પુણ્ણદિણે । અળહિલ્લપુરે એયં, સમત્થિયં વીરમવળમ્મિ ॥’

—અરિષ્ટનેમિચરિતમ્ રત્નપ્રમીયમ્ ।

૧૨૦ ‘છતાવલ્લિપુરીણ, મુણિઅંવેસરગિહમ્મિ રહ્યમિમ્ ।’

—ગુણચન્દ્રીય મહાવીરચરિત્રં.

લાકડાની પાટી^{૧૨૧} વગેરેમાં લખતા હતા અને તેના ઉપર જરાબર નક્કી થઇ ગયા પછી નકલ ઉતારનારાઓ તેના ઉપરથી તેની વ્યવસ્થિત અને શુદ્ધ નકલો કરતા હતા.

ગ્રંથરચનામાં સહાયકો

ગ્રંથરચના સમયે ગ્રંથકારોને પ્રતિજ્ઞામાના પાઠભેદો તારવવા, તેમાં ઉપયોગી શાસ્ત્રીય પાઠો તૈયાર રાખવા, ગ્રંથરચનામાં ખાસ ખાસ સૂચનાઓ કરવી છત્યાદિ માટે વિદ્વાન શિષ્યો અને શ્રમણો જ મદદગાર રહેતા.^{૧૨૨} કેટલીક વાર વિદ્વાન ઉપાસકો^{૧૨૩} પણ એ જાતની સહાય કરતા.

ગ્રંથસંશોધન

ઉપર પ્રમાણે વિદ્વાન શ્રમણો કે શ્રાવકોની સહાયથી ગ્રંથ રચાઇ ગયા પછી એ ગ્રંથમાં કોઇ જાતની ખામી કે અસપષ્ટતા રહેવા ન પામે એ માટે એ કૃતિઓને તે તે જમાનામાં પ્રૌઢ તેમજ શાસ્ત્રજ્ઞ મનાતા વિદ્વાન આચાર્યોદિની સેવામાં રજુ કરવામાં આવતી અને તેમના તપાસી લીધા પછી તેના ઉપરથી બીજી નકલો ઉતારવામાં આવતી. કેટલીક વાર કેટલાક ઉતાવળીયા શ્રમણ વગેરે ગ્રંથનું સંશોધન થયા પહેલા તેની નકલો ઉતારી લેતા, જેનું પાછળથી સંશોધન થતાં તે ગ્રંથમાં દ્વિધીભાવ અને પાઠભેદોની વિપમતા ઉભાં રહેતા. કેટલાક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આપણે કેટલીક વાર વિપમતાભર્યા પાઠભેદો જોઇએ છીએ તેનું આ પણ એક કારણ છે.

ગ્રંથમાં શ્લોકસંખ્યા

ઉપર મુજબ ગ્રંથનું સંશોધન થઇ ગયા પછી એ ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા ગણવા માટે કોઇપણ સાધુને એ નકલ આપવામાં આવતી અને તે સાધુ ‘બત્રીસ અક્ષરના એક શ્લોક’ને હિસાબે આખા ગ્રંથના અક્ષરો ગણીને શ્લોકસંખ્યા નક્કી કરતો. જ્યાં પાંચસો કે હજાર શ્લોક થાય ત્યાં પ્રન્યામ્ર૦ લખીને એ શ્લોકસંખ્યા નોધવામાં આવતી હતી. કેટલીક વાર સો સો શ્લોકને અંતરે પણ એ શ્લોકસંખ્યા નોધવામાં આવતી હતી અને કદાચ એમ કરવામાં ન આવે તો છેવટે ગ્રંથના અંતમાં સર્વપ્રન્યામ્ર૦ કરીને તે ગ્રંથનું પ્રમાણ નોધવામાં આવતું.^{૧૨૪}

^{૧૨૧} જુઓ ટિપ્પણી નં ૪૬

^{૧૨૨} (ક) ‘અણહિલ્લવાહ્યપુરે, રઘ્ય સિજ્જંસસામિણો ચરિયં । સાહજ્જેણં પઢિયજિણચ્ચદગણિસ્સ સીસસ્સ ॥૨૦॥’

—ભગવતીવૃત્તિ અભયદેવીયા

(લ) ‘સાહેજ્જ સવ્વેહિ, કયં.....સમિત્થ ગંધમ્મિ । નયક્કિત્તિવુહેણ પુણ, વિસેસઓ સોહણાઈહિં ॥’

—અરિષ્ટનેમિચરિત્ર રત્નપ્રમીય ।

^{૧૨૩} જુઓ ટિપ્પણી નં ૧૧૯ (ક)

^{૧૨૪} (ક) ‘અષ્ટાદશ સહસ્રાણિ, પદ્ શતાન્યથ ષોડશ । ઇત્યેવં માનમેતસ્યાઃ, શ્લોકમાનેન નિશ્ચિતમ્ ॥’

—ભગવતીવૃત્તિ અભયદેવીયા

(લ) ‘પ્રત્યક્ષરં નિરૂપ્યાસ્ય, પ્રન્યમાન વિનિશ્ચિતમ્ । અનુષ્ટુભા સહસ્રાણિ, ત્રીણિ સપ્ત શતાનિ ચ ॥’

—જ્ઞાતાથર્મકથાંગટીકા અભયદેવીયા

ગ્રંથની પહેલી નકલ-પ્રથમાદર્શ

ગ્રંથરચના થયા પછી તેનું સંશોધન કરવા માટે ગ્રંથકારની મૂળ નકલ વિદ્વાનોના હાથમાં મોકલામા આવતી. એ હાથપ્રતિ ગમે તેટલી સ્વચ્છ કરવામાં આવી હોય તેમ છતાં તેમાં સુધારોવધારો, ચેરબૂઝ, નવો ઉમેરો આદિ થયા વિના ન જ રહે; એટલે તેના ઉપરથી નવી સ્વચ્છ નકલ ઉતારવા માટે એ પ્રતિ વિદ્વાન શિષ્યોને આપવામા આવતી. એ ઉપરથી એ શ્રમણો ધરાધર શુદ્ધ તેમજ ચિત્ર, વિભાગ વગેરે કરી નવી નકલ તૈયાર કરતા, જેને પ્રથમાદર્શ તરીકે ઓળખવામાં આવતી.^{૧૨૫} આવી એક નકલ તૈયાર થયા પછી તે ઉપરથી વધારાની બીજી નકલો ધનાદય ગૃહસ્થો લેખકો પાસે લખાવના અને ટેટલીક વાર જૈન સાધુઓ સ્વયં લખના^{૧૨૬} લખાવના. ગ્રંથકારો જે પોતે ખૂબ પ્રતિભાસંપન્ન હોય તેમજ ગ્રંથરચનાનું કાર્ય પાઠાંતર વગેરેની ગડમથલવાળું ન હોય તો સાધારણ ચેરબૂઝવાળી તેમના હાથની જ નકલ પ્રથમાદર્શ-સૌ પહેલી નકલ તરીકે ગણાતી.^{૧૨૭}

ગ્રંથની પ્રશસ્તિ

ગ્રંથનું સંશોધન, શ્લોકસંખ્યા તેમજ તેની સ્વચ્છ નકલ થઈ ગયા પછી ગ્રંથકારો ગ્રંથના અંતમાં પ્રશસ્તિ લખતા. એ પ્રશસ્તિમાં ગ્રંથકારની પોતાની ગુરુપદ્મપરંપરા, ગ્રંથરચનાના સહાયકો, ગ્રંથરચનામાં જે સમવિધમતાનો અનુભવ થયો હોય તે, ગ્રંથને શોધનાર, જે ગામ કે શહેરમાં જે માનના રાજ્યમાં અને જેની વસતિ-મકાનમાં રહી ગ્રંથરચના કરી હોય તે, પ્રથમ નકલ અથવા વધારાની નકલો લખનાર-લખાવનાર, શ્લોકસંખ્યા, રચનાસવત, જેની પ્રાર્થનાથી^{૧૨૮} ગ્રંથરચના કરી હોય તે ઇત્યાદિ દરેક નાનીમોટી મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક હકીકતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો.

૧૨૫ 'તત્ત્વિષ્ટ્યાં ધર્મચન્દ્ર', સુરુદુરુધીલિપિકલાવિધિવિતન્દ્રઃ । અકરોત્ પ્રથમાદર્શ, સૂત્રાર્થવિવેચને ચતુર ॥૫૧॥

—જમ્વૂદ્વીપપ્રજ્ઞાન્તિ પ્રમેયરત્નમઞ્જૂપા ટીકા

૧૨૬ (ક) 'પ્રથમાદર્શો લિખિતા, વિમલગણિપ્રમૃતિમિર્નિજવિનેયૈ । કુર્વદ્ધિઃ શ્રુતમક્તિ, દક્ષૈરધિકં વિર્નિતૈશ્ચ ॥૧૩॥

—ભગવતીસૂત્ર અભયદેવીયા ટીકા ૧૧૨૮ વર્ષે

(ગ) 'ઇત્તાવહિપુરીએ, મુણિઅંત્રેનરનિહમ્મિ રહ્યમિમં । લિહિયં ચ લેહણં, માહવનાગેણ ગુણનિહિણા ॥૮૨॥

—ગુણચન્દ્રીય મહાવીરચરિત્ર પ્રશસ્તિ (૧૧૩૯ વર્ષે)

૧૨૭ આ જ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞામા મહોપાધ્યાય શ્રીગંગાવિનયગુના ગ્રંથો (લુગ્ગો ટિપ્પણી નં ૭૨), પાટણના મંથના ભદ્રાની સમયગાંતરકાળ મીઠીકની પ્રતિ વગેરેનો સમાવેશ થઈ શકે છે

૧૨૮ (ક) 'અસ્વાઃ કરણવ્યાવ્યાશ્રુતિલેક્ષનપૂજનાદિપુ ચવાર્હમ્ । દાયિકસુતમાણિક્ય, પ્રેરિતવાનસ્મદાદિજનાન્ ॥'

(ગ) 'અવ્ભત્થણાએ સિરિસિદ્ધસેણસૂરિસ્સ સિસ્સરચ્ચણસ્સ । મત્તસ્સ સિરિજિણેસરસૂરિસ્સ ચ સવ્વવિજ્જસ્સ ॥૧૯॥'

—શ્રેયાંમસ્વામિચરિત્ર પ્રાકૃત

પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોનું રક્ષણ

જ્ઞાનભંડારો અને પુસ્તકલેખનને લગતી અનેક બાબતોની નોંધ કર્યા પછી તેના રક્ષણના મંત્રણામાં દ્વંદ્વ માહિતી આપવામાં આવે છે, જે પુસ્તકના વાચકો અને જ્ઞાનભંડારોના સંરક્ષકોને ઉપયોગી થઈ પડશે.

પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોના રક્ષણની જરૂરીયાત નીચેના કારણોને લઈ ઊભી થાય છે.

૧ રાજદ્વારી ઉથલપાથલ, ૨ વાચકની ખેદરકારી, ૩ ઉદર, ઉધેઈ, કસારી, વાંતરી આદિ જીવનંતુઓ અને ૪ બહારનું કુદરતી વાતાવરણ. આ મુખ્ય કારણોને લઈ પુસ્તકો અને જ્ઞાનભંડારોનું જીવનદૂકાતુ હોઈ અથવા તેના નાશ થવાનો સંભવ હોઈ આ બધાથી પુસ્તકો—જ્ઞાનભંડારોનું રક્ષણ કરવા માટે જૈન મંસ્કૃતિએ જે અનેકવિધ સાધનો અને ઉપાયો યોજ્યા છે એ અહીં જણાવીએ છીએ.

રાજદ્વારી ઉથલપાથલ

રાજદ્વારી ઉથલપાથલમાં મહારાજ શ્રીઅજયપાલની મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવ પ્રત્યેની આતર દ્વેષવૃત્તિ અને મોગલોની તેમના હુમલા સમયની સ્વધર્મીધતા જેવા પ્રસંગો સમાય છે. આવા પ્રસંગોમાં વિપક્ષીઓ કે વિધર્મીઓ સામા થાય ત્યારે જ્ઞાનભંડારોને સ્થાનાંતર કરવા માટે અથવા બચાવવા માટે દૂરદર્શિતા તેમજ પરાક્રમ જ કામ આવે છે. કહેવામાં આવે છે કે મહારાજ શ્રીઅજયપાલે મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવ પ્રત્યેના વૈરને કારણે તેમના કરેલાં કાર્યોના નાશની શરૂઆત કરી ત્યારે મત્રી વાગ્લટે અજયપાલની સામે થઈ જૈન સંઘને પાટણમાં વિદ્યમાન જ્ઞાનભંડાર વગેરેને ખસેડવા માટે ત્વરા કરાવી. જૈન સંઘે પણ ત્યારે સમયસૂચકતા વાપરી ત્યાંના વિદ્યમાન જ્ઞાનભંડાર આદિને શુભ સ્થાનમાં રવાના કરી દીધા અને મહામાત્ય વાગ્લટ અને તેમના નિમકહલાલ સુભટો અજયપાલ સાથેના યુદ્ધમાં પોતાના દેહનું બલિદાન આપી યમરાજના અતિથિ બન્યા. જૈન સંઘે ઉપરોક્ત જ્ઞાનભંડારો ક્યા સંતાડ્યા, પાછળથી તેની સંભાળ કોઈએ લીધી કે નહિ ઇત્યાદિ કથુ યે કોઈ જાણતું નથી, તેમજ એ હકીકતનો ઉલ્લેખ પણ ક્યાય થયો નથી સભવ છે કે તેને જ્યાં રાખવામાં આવ્યા હોય ત્યાં ને ત્યાં જ તે રહી ગયા હોય. કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે એ બધું તે સમયે જેસલમેર તરફ મોકલાયું હતું, પરંતુ ત્યાંના કિલ્લામાં અત્યારે જે પુસ્તકસંગ્રહ વિદ્યમાન છે એ જોતા તેમ માનવાને કશું જ કારણ નથી. ત્યાંની દત્તકથા પ્રમાણે કિલ્લાના અન્ય શુભ ભાગોમાં એ સંગ્રહ છુપાએલો પડ્યો હોય તો કાંઈ કહેવાય નહિ.

આ તેમજ આના જેવા ખીજ ઉથલપાથલના જમાનામાં જ્ઞાનભંડારોની રક્ષા માટે બહારથી સાદા દેખાતા મકાનોમાં તેને રાખવામાં આવતા. જેમ જૈન સંઘે મોગલોની ચડાઈના જમાનામાં પ્રતિભાઓના રક્ષણ માટે જામનગર, પ્રભાસપાટણ, ઉના, અબહરા, ઘોઘા, રાતેજ, ઇડર, પાટણ આદિ નગરોમાં મંદિરની અંદર શુભ, અગમ્ય માર્ગવાળા અને અકલ્પ્ય ઉડાઈવાળાં ભૂમિધરો—ભોંયરાં બનાવ્યા છે તેમ જ્ઞાનભંડારોની રક્ષા માટે ખાસ બનાવ્યાનું ક્યાંયે જાણવામાં કે સાબળવામાં નથી. આનું કારણ અમને એ જણાય છે કે જૈન મંદિર એ જાહેર તેમજ ઓળખાણ અને ચિહ્ન—નિશાની—વાળું મકાન હોઈ તેને શોધતા કે તેના ઉપર હુમલો કરતાં વાર ન લાગે તેમજ પાયાણ

વગેરેની વચ્ચેનકાર મુનિગોને એકાએક સ્થાનાંતર કરવામાં મુશ્કેલીભર્યો પ્રશ્ન હોઈ તેનું ગોપન-
નંતરનું નહિતના ધ્યાનમાં થાય એ જ દષ્ટ હોવાથી તેને માટે શુભ સ્થાનો યોજવાની ફરજ પડી
દત્તી; ત્યાં જ્ઞાનભંડારે રાખવાના સ્થાનની ખાસ ઓળખ ન હોવાથી તેમજ પ્રસંગવશાત્
તેને ધ્યાનાંતર કરવામાં ખાસ કશો મુશ્કેલીભર્યો પ્રશ્ન નહિ હોવાથી તેને માટે તેવા શુભ સ્થાનો
રચવાની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ નથી. તેમ છતાં એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી કે જ્ઞાન-
ભંડારને સુગંધિત રાખવા માટે તેવી કશી યોજના કરવામાં નહોતી જ આવતી. આના ઉદાહરણ
રૂપે આપણી સમક્ષ જેસલમેરનો કિલ્લો વિદ્યમાન છે, જેમાં ત્યાના તાડપત્રીય જ્ઞાનભંડારને
સુગંધિત રાખવામાં આવ્યો છે. આચાર્ય સિદ્ધસેન માટે એમ સાંભળવામાં આવે છે કે તેમણે
ચિત્રોડમાંના શુભ સ્તંભને ઔપધીઓની મદદથી ઉઘાડી તેમાંથી કેટલાંક મંત્રામ્નાયનાં ઉપયોગી
પુસ્તકો બહાર કાઢ્યા અને એ સ્તંભ અચાનક જમીનમાં ઊતરી ગયો. આવા,—બહુરૂપી બળર
અને મૃગલોચના નવલકથામાં વર્ણવાયેલા તિલસ્માતી મકાનો જેવા,—શુભ સ્તંભો કે મકાનો, એ
ધરાદાપર્યંક અદશ્ય કરવાનાં મંત્રસંગ્રહ જેવાં પુસ્તકો માટે ભલે આવશ્યક હોય, પણ સાર્વજનિક
પુસ્તકો માટે એવા મકાનો ઉપયોગી ન જ હોઈ શકે.

વાચકની બેદરકારી અને આશાતનાની ભાવના

પુસ્તકરક્ષણના સંબંધમાં જૈન સંસ્કૃતિએ પોતાના અનુયાયીવર્ગમાં સૌ કરતાં વધારે મહત્વની
'આગામના'ની ભાવના જાગૃત કરી છે, જેના પ્રતાપે એ સંસ્કૃતિના પ્રત્યેક અનુયાયીને સ્વદર્શનનાં—
જન ધર્મના ધર્મશાસ્ત્રો પ્રત્યે જેટલા આદરથી વર્તવાનું હોય છે તેટલા જ બહુમાનથી પરદર્શનના
—જનનેતર સંપ્રદાયના ધર્મગ્રંથો પ્રત્યે પણ વર્તવાનું હોય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ એક સાધારણમાં
સાધારણ કચરાની ટોપડીને શરણ કરવા લાયક લખેલા કાગળના ટુકડા પ્રત્યે પણ એ રીતે
સંકેવાનું હોય છે. આ કારણથી ઉપરોક્ત પુસ્તકાદિને ચૂક વગેરે અપવિત્ર વસ્તુ, પગની ઠોકર
આદિ ન લાગવા દેવા તેમજ એ પુસ્તકાદિને નુકસાન પહોંચે યા અપમાન થાય એ રીતે
અપવિત્ર કે ધૂળવાળા સ્થાનમાં ન નાખવા ચીવટ રાખવાનું કહેવામાં આવે છે. જગતના સત્ય-
જ્ઞાનનો અથવા પૂર્ણજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે મનુષ્યને જગતનો સમગ્ર સાહિત્યખજનો મદદ-
ગાર થઈ શકે છે એમ જૈન દર્શન માનતું^{૧૨૯} હોઈ પ્રમાદ કે દેવને વશ થઈ દોષ પણ ધર્મ-

૧૨૯ (કે) તર્કવ્યાકરણાદ્યા, વિદ્યાનભવન્તિ ધર્મગાત્રાણિ નિગદન્ત્યવિદિતજિનમતમિતિ જડમતયોજના. કેડપિ ॥૮૫॥

મિથ્યાદષ્ટિશ્રુતમપિ, મદ્દષ્ટિપરિગ્રહાત્ સમીચીનમ્ । કિકાન્નનં ન કમ્પં, રસાનુવિદ્વં ભવતિ તામ્રમ્ ॥૮૮॥

ગ્જાનરણાલકારચ્છન્દ પ્રમુખં જિનોદિનમુલ્યમ્ । સુગતાદિમતમપિ સ્યાત્, સ્યાદદ્વસ્વમતમકલ્પમ્ ॥૯૧॥

સુનિમતમપિ વિજ્ઞાત, ન પાતક નનુ વિરક્તચિત્તાનામ્ । યત્ સર્વ જ્ઞાતવ્ય, કર્તવ્યં ન ત્વકર્તવ્યમ્ ॥૯૨॥

વિજ્ઞાયન્નિમપિ હેય, કિન્દિદુપાદેયનપરમપિ હ્યમ્ । તન્નિચિલં સ્વલુ લેહ્ય, જ્ઞેયં સર્વજ્ઞમતવિજ્ઞે ॥૯૩॥

—દાનાદિપ્રકરણં સૂરાચાર્યીય, પદ્યમોડવસર.

(ન) 'ધ્યાનરજચ્છન્દોડલંટિનાટકાવ્યતર્કગણિતાદિ । સમ્યગ્દષ્ટિપરિગ્રહપૂતં જયતિ શ્રુતજ્ઞાન ॥ ૪૪ ॥

—જિનાગમસ્તવન જિનપ્રમીય (પંદરમી શતાબ્દી)

અંથાદિ પ્રત્યે ખેદરકારીથી કે અપમાનભરી રીતે વર્તવામાં આવે તો તેનો નાશ થતો, જોવામાં કે ઇચ્છવામાં આવે તો તેમ કરનાર વ્યક્તિ જ્ઞાનની 'આશાતના'ની ભાગીદાર મનાય છે. આ ઉપરાંત એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ જાતની આશાતના કરનાર ભાવી જન્મભારમાં અને કેટલીક વાર વર્તમાન જન્મમાં પણ જ્ઞાન, બુદ્ધિ, વિચારશક્તિ, દેહારોગ્ય વગેરેથી વંચિત થાય છે. માત્ર જ્ઞાન પ્રત્યે જ નહિ, પણ એને લગતા નાનામોટા દરેક સાધન-અર્થોત ખડિયો, લેખણ, કાળી, આકણી, ડોરાં પાના, ઝોળિયાં, બધન, પાઠાં, દાખડા, સાંપડા વગેરે પ્રત્યે તેમજ જ્ઞાનવાન વિદ્વાનો પ્રત્યે અપમાનભરી લાગણી પ્રગટ કરનાર વ્યક્તિ પણ ઉપરોક્ત આશાતના તેમજ તેના પરિણામે પ્રાપ્ત થતાં કર્મફળોની ભાગીદાર થાય^{૧૩૦} છે. જગત સમગ્રના ધર્મગ્રંથો, તેનાં સાધનો અને જ્ઞાનવાન વિદ્વાનો તરફ આટલી આદરવૃત્તિ અને સમભાવનાનો ઉદાર આદર્શ જૈન દર્શન સિવાય દુનિયાના કોઈ સંપ્રદાયે ભાગ્યે જ પ્રગટ કર્યો હશે. જૈન સંસ્કૃતિએ ઉત્પન્ન કરેલી આશાતનાની એ ભાવનાને પરિણામે એ સંસ્કૃતિના અનુયાયી વર્ગે એથી બચવા માટે અનેક નિયમો અને સાધનો ઉત્પન્ન કર્યા

૧૩૦ (ક) 'નાણોવગરણમૂલાણ કવલિઆફલ્લયપુલ્લયાર્હિણ । આસાયણા કયા જ, મિચ્છા મે દુક્કડ તસ્સ ॥૮॥

—સૌમસૂરિકૃતા પર્યન્તારાધના

(સ્ત્ર) 'જ્ઞાનાચારિ પુરતક પુરિતકા સપુટ રુપુટિકા ટીપણા કબલી ઉતરી ઠવણી પાઠા દોરી પ્રભૃતિ જ્ઞાનોપકરણ અવજ્ઞા, અકાલિ પઠન, અતિચાર, વિપરીત કથન ઉત્સૂન પ્રક્રિયા અશ્રદ્ધાન પ્રભૃતિકુ આશોચકુ'.

—આરાધના ૧૩૩૦મા લખેલી તાડપત્રીય પ્રતિભાધી

(ગ) 'જ્ઞાનાચારિ કાલવેલા પઠિઉ ગુણિઉ વિનયહીન બહુમાનહીન ઉપધાનહીન ગુનિન્હવુ અનેરા કન્હઇ પઠિઉ અનેરઉ કહિઉ । બ્યજનકૂટ અક્ષરકૂટ કાનઇ માત્રઇ આગલઉ ઓછઉ દેવવંદણઇ પરિક્રમણઇ સજ્જાઓ કરતા ભણતા ગુણતા હુઓ હુઈ, અર્થકૂટ તદ્દભયકૂટ જ્ઞાનોપકર્ણ પાટી પોથી ઠવણી કમલી સાપડા સાપડી પ્રતિ આસાતના પશુ લાગઉ થુકુ લાગઉ પડતા ગુણતા પ્રદેષુ મચ્છન અતરાઇ હુઉ કીધઈ હુઇ ભવસઘલાહઇમાહિ તેહ મિચ્છામિ દુક્કડા'

—અતિચાર ૧૩૬૬મા લખેલ તાડપત્રીય પ્રતિ

(ઘ) 'તત્ર જ્ઞાનાચારિ આઠ અનીચાર—કાલે વિણ્ણે—જ્ઞાન ચિરાવલી, પરિક્રમણાસૂત્ર, ઉપદેશમાલા કાલવેલા તથા કાળુ અણઉધરિઈ પઠિઉ વિનયહીન પઠિઉ, ઉપધાનહીન પઠિઉ, બહુમાનહીન પઠિઉ, અનેરા કન્હઇ પટ્ટી અનેરુ ગુરુ કહિઉ । દેવ વદણ વાદણ પરિક્રમણ સજ્જાઉ કરતા પડતા ગુણતા કુહઉ અક્ષર કાન્હઇ માત્રિ ઓછઉ આગલુ ભણિઓ । કુહઉ અર્થ બે કુહા કહિયા । જ્ઞાનોપકરણ પાટી પોથી ઠવણી કમલી સાપુડા સાપુડી દસ્તરી વહી ઓલિયા પ્રતિ પશુ લાગુ થુંકુ લાગઉ । હુકિઇ અક્ષર માજઉ, સીસઈ દીધઈ । કન્હિ છતઈ આહાર નીહાર આશાતન હુઈ । જ્ઞાનવતસિઉ પ્રદેશિતુ પ્રજ્ઞાપરાધિ વિણ્ણસિઉ । વિણ્ણસતઇ ઉવેખિઉ । હુતી શક્તિ સાર સલાલ ન કીધી । જ્ઞાનવતસિઉ પ્રદેશ મત્સર ચીનવીઈ । આસાતન કીધી પડતાં ગુણતા અતરાય નીપલવઈ । પ્રજ્ઞાહીનઇતઉ વિતરિકિઉ । આપણા ભણવાનુ ગર્વ ચીતવિઉ । જ્ઞાનાચાર વિષઈજુ કા અતિચાર ૦ ॥'

—અતિચાર ૧૪૬૬મા લખેલ કાગળની પ્રતિ પરથી

(ઙ) 'તેહના સાધન જે કશા રે, પાટી પુરતક આદ, લખે લખાવે સાચવે રે, ધર્મી ધરી અપ્રમાદ રે ૭ લવિં ત્રિવિધ આશાતના જે કરે રે, ભણતા કરે અતરાય, અધા બહેરા બોખડા રે, યુગા પાગળા થાય રે ૮ લવિં ભણતા ગુણતા ન આવડે રે, ન મચ્છે વલ્લભ ચીજ, ગુણમજરી-વગદત પરે રે, જ્ઞાનવિરાધન બીજ રે ૯ લવિં'

—ગિનવિજયકૃત જ્ઞાનપચમી સ્તવન પહેલી ઢાલ રચના સ ૧૭૬૩

છે તેનું અર્થન આડી આગવામાં આવે છે.

સ્વચ્છતા અને શુદ્ધિ

પુસ્તકના અધ્યયન-મનન વાચન માટેનું સ્થાન સ્વચ્છ અને શુદ્ધ વાતાવરણવાળું હોવું જોઈએ. આ અ્યાન-મકાન-ખેડકની નહકમા કે આસપાસ અપવિત્રતા કે ગંદકી ન હોવાં જોઈએ. પુસ્તક વાચતાં તેના ઉપર થક ન પડે એ માટે મોટા આકું કપડું-મુખવસ્ત્ર-મુખવસ્ત્રિકા કે હાથ રાખવો જોઈએ. પુસ્તકને જમીન ઉપર ન મૂકવું જોઈએ. પુસ્તકવાચનને અંગે આવા સર્વસામાન્ય ક્રેટલા યે નિયમો જૈન સંનૃતિએ ઘડી કાઢ્યા છે.^{૧૩૧}

સાંપડો અને સાંપડી

પુસ્તકને જમીન ઉપર ન મૂકતાં ‘સાંપડા કે સાપડી’ ઉપર મૂકીને વાચવામાં આવે છે, જંથી પુસ્તકને જમીન ઉપરની ધૂળ કે કોઈ અપવિત્ર વસ્તુ લાગે નહિ તેમજ ચોમાસાની ઋતુમાં પુસ્તકને એકાએક જમીન ઉપરના બેજની અસર થાય નહિ. આ સાધનનો પ્રચાર આપણે ત્યાં મોગલોના સદવામંથી થયો હોય એમ લાગે છે. મોગલ પ્રજા આને ‘રીઆઝ’ નામથી ઓળખે છે. ક્રેટલાક આને ‘રીઝ’ પણ કહે છે. આપણે ત્યાં ક્રેટલાક આને સાંપડા કે ‘સાંપડી’ તરીકે ઓળખે છે અને ક્રેટલાક ‘આપડા’ તરીકે પણ ઓળખે છે. સાંપડો, સાપડી શબ્દો સંસ્કૃત અને સમ્પ્રદિકા શબ્દો ઉપરથી આવ્યાનો સ્પષ્ટ વધારે છે, જેનો ઉલ્લેખ મંવત ૧૩૧૩માં લખાએલી તાડપત્રીય પ્રતિમાની આગમના^{૧૩૨}માં મળે છે. સાંપડો, સાપડી શબ્દોનો ઉલ્લેખ મંવત ૧૩૬૬માં તાડપત્ર પર લખાએલી અભિચાર^{૧૩૩}ની પ્રતિમાં મળે છે. ‘આપડો’ શબ્દ અર્થવાચક ચિષ્ણિટ શબ્દ ઉપરથી બની શકે, તેમ છતાં એને લગતો કોઈ પ્રાચીન ઉલ્લેખ અમે ક્યાય જોયો નથી. અર્થની દૃષ્ટિએ બંને નામો મંગલ થઈ શકે છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે સાંપડો નામ છુટા કરીને લિલા રાખેલા મંપુટાકાર સાંપડા સાથે સંગત છે, જ્યારે ‘આપડો’ નામ ભેગા કરીને અપટા રાખેલા સાથે બધ બેગે છે. સાંપડો મોટો હોય ત્યારે તેને ‘સાંપડો’ કહેવામાં આવે છે અને એ નાનો હોય ત્યારે તેને ‘સાપડી’ તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. આ સાંપડાઓ સામાન્ય રીતે સાગ, સીસમ વગેરે લાકડાના બને છે, પરંતુ જે લોકો ધનાટ્ય અથવા શોખીન હોય છે તેઓ ચંદનના પાણ બનાવે છે, એટલું જ નહિ પણ એના ઉપર અદ્ભુત કોતરકામ પણ કરવામાં આવે છે.

કવળી

આનો ઉપયોગ દરરોજ વાંચવાના પુસ્તકને લપેટવા માટે થાય છે. પુસ્તક વાંચતાં કોઈ હોય ત્યારે પુસ્તકને આધી ચીંટી રાખવાથી પુસ્તકના પાના બિડવાનો ભય રહેતો નથી તેમજ

^{૧૩૧} ભુવેશ ટિપ્પણી નં ૧૩૦

^{૧૩૨} ભુવેશ ટિપ્પણી નં ૧૩૦ (ચ)

^{૧૩૩} ભુવેશ ટિપ્પણી નં ૧૩૦ (ગ ઘ)

સાધારણ રીતે બંધનની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી. ચોમાસાના ભેજની અસર પાનાંને ન થાય એ માટે પુસ્તક ઉપર બંધન હોવા છતાં અદરના ભાગમાં આને વીટી રાખવામાં આવે છે. આનો ઉપયોગ ચૌદમી સદી પહેલાંથી થવાના પ્રાચીન ઉલ્લેખો મળે છે. આ કવળી, વાંસની પાતળી સળીઓ અથવા ચીપોને એક પછી એક ગૂંથવાથી બને છે, જે આજકાલ ચીના લોકો ચીપો ગૂંથીને બનાવેલાં ડ્રેન્ડરો બજારમાં વેચે છે,—જેને લોકો ઘરની ભીંતો ઉપર શોભા માટે લટકાવી રાખે છે,—તેને આબાદ મળતી હોય છે. આ ગૂંથેલી વાસની સળીઓ ઉપર રેશમી કે સુતરાઉ કપડું મટવામાં આવે છે અને તેને ‘કવળી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આનું પ્રાચીન નામ ‘કમલી’ અને ‘કબલી’ મળે છે.^{૧૩૪} એ નામ સં. કમ્બિકાવલી અથવા કમ્બાલી ઉપરથી બનેલું છે.

કાંખી

‘કાખી’ શબ્દ સ કમ્બિકા ઉપરથી આવ્યો છે. આ કાખી તદ્દન ચપટી વાસની ચીપ જેવી હોય છે અને તે હાથીદાંત, અકીક, ચંદન, સીસમ, સાગ વગેરે અનેક જાતની બને છે. પુસ્તક વાંચતી વખતે અક્ષર ઉપર હાથનો અંગુઠો વગેરે રહેતા પરસેવાથી અક્ષરો અથવા પુસ્તક બગડે નહિ એ માટે આને પાના ઉપર મૂકી તેના ઉપર અંગુઠો વગેરે રાખવામાં આવે છે.

આ બધા સાધનો સિવાય ખીજ ઘણાં સાધનો અને તેના ઉપયોગનો અમે અગાઉ ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યા છીએ જેની પુનરાવૃત્તિ અમે અહીં નથી કરતા.

પુસ્તકવાચન

અહીં પુસ્તકરક્ષણને લગતા સાધનોની જે નોંધ આપવામાં આવી છે એ ઉપરથી જૈન શ્રમણોની પુસ્તક વાચવા માટેની ચીવટનો આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે. અર્થાત્ પુસ્તકનું અપમાન થાય નહિ, તે બગડે નહિ, તેના પાનાં વળે કે બેઠે નહિ, પુસ્તકને શરદી ગરમી વગેરેની અસર ન લાગે એ માટે પુસ્તકને પાઠાની વચમાં રાખી તેના ઉપર કવળી અને બધન વીંટાળી તેને સાપડા ઉપર રાખતા. જે પાનાં વાચનમાં ચાલુ હોય તેમને એક પાટી ઉપર મૂકી, તેને હાથનો પરસેવો ન લાગે એ માટે પાનું અને અંગુઠાની વચમાં કાખી કે છેવટે કાગળના ટુકડા જેવું કાંઈ રાખીને વાચતા. ચોમાસાની ઋતુમાં શરદીભર્યાં વાતાવરણના સમયમાં પુસ્તકને ભેજ ન લાગે અને તે ચોંટી ન જાય એ માટે ખાસ વાચનમાં ઉપયોગી પાનાને બહાર રાખી બાકીના પુસ્તકને કવળી, કપડું વગેરે લપેટીને રાખતા.

પુસ્તકનાં સાધનો અને જૈનો

સામાન્ય રીતે પુસ્તકનું દરેક નાનુંમોટું સાધન,—જેવું કે ખડિયો, કલમ, ગ્રંથી, પાટી-પાઠા, દોરો, કવળી, સાપડા-સાંપડી, કાખી, બધન અને તેના ઉપર વીંટવાની પાટી, દાબડા વગેરે,—ગમે તેટલું સાદું બનતું હોય તેમ છતાં પણ ઘણાખરા જૈનો એ દરેક સાધનને દિંમતીમાં

કિમની મજબૂત, કસામય અને સારામા સાદું બનાવતા હતા, એ અમે ઉપર તે તે પ્રસંગે જણાવવા હતા પ્રસંગોપાત્ત દરી પણ જણાવીએ છીએ.

ઉદર, ઉધેઈ, કંસારી, વાંતરી આદિ છવન્તુઓ

જ્ઞાનગણદોશોનાં પુસ્તકોને ઘણા વખત સુધી હેરફેર કરવામાં ન આવે તેવે સમયે તેની આસપાસ ધુળકચરે વગાતાં અથવા તેને બદારના કુદરતી વિષમ વાતાવરણની અસર લાગતાં તેમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઉધેઈ, વાંતરી, કંસારી વગેરે છવોની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે, જે પુસ્તકોને કાણાં કરી નાખે છે અને ખાઈ જાય છે. આ બધા છવન્તુથી પુસ્તકોને બચાવવા માટે તેમાં ઘોડાવજના ભૂકાની પોટલીઓ કે એના નાનાનાના દુકડાઓ મૂકવામાં આવતા અથવા કપૂર વગેરે મૂકવામાં આવતું, જેની ગંધથી પુસ્તકોમાં છવાત પડતી નથી. ઘોડાવજનું સં નામ ઉગ્રગન્ધા છે. આ વસ્તુમાં તેડનો ભાગ હોય છે એટલે સીધી રીતે જ જો આના ભૂકાની પોટલીઓને પુસ્તક ઉપર મૂકવામાં આવે તો તેથી પુસ્તક ચિકાશવાળું અને કાળાશપડતું થઈ જાય છે. આજકાલ જેમ પુસ્તકમાં છવાત ન પડે એ માટે કિનાઈની ગોળાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમ જૈન જ્ઞાનલંકારોમાં એ માટે ઘોડાવજ વગેરેનો ઉપયોગ કરતા અને અત્યારે પણ કરવામાં આવે છે.

ઉદર આદિથી પુસ્તકની રક્ષા કરવા માટે પુસ્તક રાખવાના પેટી-પટારા, કપાટ, દાખડા આદિ એવા મજબૂત અને પેક રહેતા કે જેમાં એ પ્રવેશ કરી શકે નહિ.

મહારત્ન કુદરતી ગરમ અને શરદ વાતાવરણ

બદારના કુદરતી વાતાવરણમાં અમે તડકો અને શરદી બંનેનો સમાવેશ કરીએ છીએ. આ બંનેથી પુસ્તકોને શી શી અસર થાય છે અને તે બદલ શું કરવું જોઈએ એ અહીં જણાવીએ છીએ.

પુસ્તકોનું તડકાથી રક્ષણ

પૂર્વે એકવાર અમે નિર્દેશ કરી ચૂક્યા છીએ કે પુસ્તકોને સીધી રીતે તડકામાં મૂકવાથી એ કાળાં અને નિ સત્ત્વ બની જાય છે તેમ વળી પણ જાય છે, અને ફરીથી પણ એ વાતનું પુનરાવર્તન કરી જણાવીએ છીએ કે પુસ્તકોને ક્યારેય પણ સીધા તડકામાં ન મૂકવાં. પુસ્તકમાં ચોમાસાની શરદી પેસી ગઈ હોય અને તેના ચોટી જવાનો ભય રહેતો હોય તો તેને ગરમ વાતાવરણની અસર થાય તેમ છુટાં કરી છાંયડામાં મૂકવાં, પણ તડકામાં તો હરગિજ ન મૂકવા. તડકાની પુસ્તક ઉપર શી અસર થાય છે એનો અનુભવ મેળવવા ઈચ્છનારે આપણાં ચાલુ પુસ્તકોને તડકામાં મૂકી જોવાં, જેથી ખ્યાલ આવી શકશે કે એની કેવી ખરાબ દશા થાય છે.

પુસ્તકોનું શરદીથી રક્ષણ

હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સાદીમા ગુંદર પડેના હોઈ ચોમાસાની ઋતુમાં વરસાદની જલ-મિશ્રિત શરદી-જેજવાળી હવા લાગતાં તે ચોટી જાય છે. એ શરદીથી અથવા ચોટવાથી બચાવવા માટે પુસ્તકોને મજબૂત રીતે બાંધીને રાખવા જોઈએ. જૈન લેખકવર્ગમાં અથવા જૈન મુનિઓમાં એક કહેવત પ્રસિદ્ધ છે કે 'પુસ્તકોને સત્તુની પેડે મજબૂત જટડીને બાંધવાં'. આનો આશય એ છે

કે મજબૂત બંધાએલા પુસ્તકોમાં શરદી દાખલ થવા ન પામે. અધ્યયન-વાચન આદિ માટે બહાર રાખેલાં પુસ્તકનાં આવશ્યકીય પાનાં બહાર રાખી બાકીના પુસ્તકને રીતસર બાંધીને જ રાખવું જોઈએ અને બહાર રાખેલાં પાનાંને પણ હવા ન લાગે એ માટે કાળજી રાખવી જોઈએ. ચોમાસાની ઋતુમાં ખાસ કારણ સિવાય જૈન જ્ઞાનભંડારો એકાએક ઉવાડવામાં નથી આવતા તેનું કારણ માત્ર એ જ છે કે પુસ્તકોને ભેજવાળી હવા ન લાગે.

ચોંટી જતાં પુસ્તકો માટે

કેટલાંક હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શાહીમાં,—શાહી બનાવનારની અણસમજ અથવા બિન-કાળજીને લીધે,—ગુદર વધારે પ્રમાણમાં પડી જવાથી જરા માત્ર શરદી લાગતા તેના ચોંટી જવાનો ભય રહે છે. આવે પ્રમગે એવા પુસ્તકના દરેક પાના ઉપર ગુલાલ છાટી દેવો—ભભરાવવો, જેથી તે ચોટશે નહિ.

ચોંટી ગએલાં પુસ્તક માટે

કેટલાંક પુસ્તકોને વધારે પ્રમાણમાં શરદી લાગી જવાથી એ ચોંટીને રેપટલા જેવા થઈ જાય છે. તેવા પુસ્તકોને ઉખેડવા માટે પાણીઆરામાંની હવાવાળી સૂકી જગ્યામાં અથવા પાણી ભર્યા બાદ ખાલી કરેલી ભીનાશ વિનાની છતાં પાણીની હવાવાળી માટલી કે ઘડામાં જલમિશ્રિત શરદી લાગે તેમ મૂકવાં. આ હવા લાગ્યા પછી ચોટી ગએલા પુસ્તકનાં પાનાને ધીરેધીરે ઉખેડવાં. જો પુસ્તક વધારેપડતું ચોટી ગયું હોય તો તેને વધારે પ્રમાણમાં શરદી લાગ્યા પછી ઉખેડવું, પણ ઉખેડવા માટે ઉતાવળ કરવી નહિ. આ સિવાય એક ઉપાય એ પણ છે કે બ્યારે ચોમાસાની ઋતુમાં પુષ્કળ વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે ચોટી ગએલા પુસ્તકને ભેજ લાગે તેમ મકાનમાં ખુલ્લું મૂકી દેવું અને ભેજ લાગ્યા પછી ઉપરની જેમ ઉખેડવું. ઉખેડ્યા પછી પાછું ફરીથી તે ચોંટી ન જાય તે માટે તેના દરેક પાના ઉપર ગુલાલ છાટી દેવો. આ ઉપાય કાગળનાં પુસ્તકો માટે છે.

તાડપત્રીય પુસ્તક ચોટી ગયું હોય તો એક કપડાને નીતરે તેમ પાણીથી ભીજવી તેને પુસ્તકની આસપાસ લપેટવું જેમજેમ પાનાં હવાતા જાય તેમતેમ તેને ઉખેડતા જવું. તાડપત્રીય પુસ્તકની શાહી પાકી હોઈ તેની આસપાસ પાણી નીતરતું કપડું વીટવાથી તેના અક્ષરો ભૂંસાઈ જવાનો કે ખરાબ થવાનો ભય હોતો નથી માત્ર ઈરાદાપૂર્વક અક્ષર ઉપર ભીનું કપડું ઘસવું જોઈએ નહિ. આ પાનાં ઉખેડતા તેની શ્લક્ષણ ત્વચા એકબીજા પાના સાથે ચોટીને તૂટી ન જાય એ માટે કાળજી રાખવી તાડપત્રીય પુસ્તક ઉખેડવા માટે આ ઉપાય અજમાવવાથી એ પુસ્તકનું સત્ત્વ ઊડી જાય છે અને એ તદ્દન અદ્ધાપાય થઈ જાય છે. અમારા અનુભવ પ્રમાણે આ રીતે ઉખેડેલું તાડપત્રીય પુસ્તક પચીસ પચાસ વર્ષથી વધારે ટકી શકે એવો સંભવ નથી.

પુસ્તકની રક્ષા અને લેખકો

પુસ્તકોનું શાથી શાથી રક્ષણ કરવું એ માટે કેટલાક લેખકોએ હસ્તલિખિત પુસ્તકોના અંતમાં જુદીજુદી જાતના સંસ્કૃત શ્લોકો લખેલા હોય છે, જે ઉપયોગી હોઈ અહીં આપવામાં આવે છે:

ન્યાર, રહેતુ મ્યાર, રહેતુ, રહેતુ નિવિરવન્ધનાત્ । મૂર્છસ્તે ન વાતવ્યા, એવ નદતિ પુસ્તિકા ॥
 પ્રાપ્તે રહેતુ જ્યાર, રહેતુ, મૂર્ચ્ચક્યો વિગેયતઃ । કષ્ટેન લિખિત શાસ્ત્રં, ચત્તેન પરિપાલયેત્ ॥
 હૃદયમિત્તરોચ્ચો, મૂર્ચ્ચક્યો હુતાગનાત્ । કષ્ટેન લિખિત શાસ્ત્રં, ચત્તેન પરિપાલયેત્ ॥
 આ વિધાય જ્ઞાનમંડારને રાખવાનાં યથાતો ભેજરહિત હોવાં જોઈએ એ કહેવાની જરૂર ન જ હોય.

જ્ઞાનપંચમી અને જ્ઞાનપૂજા

ઉપર આજે પુસ્તકો અને જ્ઞાનમંડારને જે જે વસ્તુઓથી હાનિ પહોંચે છે તેનો તેમજ તેનાથી જ્ઞાનમંડારને કેમ બચાવવાએ વિષેનો ઉદ્દેશ્ય ક્યો દેવે એ જ્ઞાનમંડારની રક્ષા માટે જૈન સંપ્રદાયે એક આગ પર્વતી,—જેનું નામ ‘જ્ઞાનપંચમી’ કહેવાય છે તેની,—જે યોગના કરી છે એનો અહીં વર્ણન આપવામાં આવે છે.

જૈન મંત્રાલયમાં દાર્તિક શુક્લ પંચમીના દિવસને ‘જ્ઞાનપંચમી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ દિવસનું માહાત્મ્ય દરેક મહિનાની શુક્લ પંચમી કરતા વધારે ગાવામાં આવ્યું છે, એનું કારણ એ છે કે વર્ષાઋતુમાં જ્ઞાનમંડારમાં પેસી ગએલી થોડી કે ઘણી ભેજવાળી હવાથી પુસ્તકોને નુકસાન ન પહોંચે અને સાધારણ રીતે પુસ્તકો તેમની મૂળ સ્થિતિમાં ચાલુ રહી રહે એ માટે તેમને તાપ દેખાડવો જોઈએ; તેમજ યોગાસાની ઋતુમાં જ્ઞાનમંડારને,—ભેજવાળી હવા ન લાગે એ માટે,—અંધારાને ગમેલા હોઈ તેની આસપાસ વળેલ ધૂળકચરાને સાફ કરવો જોઈએ, જેથી ઉધેઈ આદિ હાવજતુઓની ઉત્પત્તિ ન થાય; તદુપરાંત પુસ્તકમાં હવાત વગેરે ન પડે એ માટે મૂંઝેલી ઘોડાવજ આદિની પોટલીઓ વર્ષ આખરે નિર્માલ્ય બની ગઈ હોઈ તેને બદલવી જોઈએ; પુસ્તક રાખવાનાં મકાન, દાળગ, કપાટ, પાટી-પાંદાં, અંધન વગેરે ખરાબ થઈ ગયાં હોય તેને સુધારવાં કે બદલવાં જોઈએ. આ બધું કરવા માટે સૌથી વધારે અનુકૂળ અને વહેલામાં વહેલો સમય દાર્તિક મહિનો ગણાય, ત્યારે શરદ ઋતુની પ્રૌઢાવસ્થા હોઈ સૂર્યનો તીખો તાપ હોવા ઉપરાંત ભેજવાળી હવાનો નુકસાન આપતો હોય છે. ‘વિશાળ જ્ઞાનમંડારના હેરફેરનું શ્રમભર્યું તેમજ ખરચાળ કાર્ય સદાય અનુકૂળ એકાદ વ્યક્તિને કરવું દટાળાજનક તેમજ અગવડતાભર્યું થાય’—જાણી કુશળ જૈનાચાર્યોએ દાર્તિક શુક્લ પંચમીને દિવસે પ્રાપ્ત થતી અર્પૂ જ્ઞાનશક્તિ અને જ્ઞાનપ્રજ્ઞનું રહસ્ય, તેનાથી થતા લાભો આદિ મનજવી એ નિશ્ચિને ‘જ્ઞાનપંચમી’ તરીકે ઓળખાવી એનું માહાત્મ્ય વધારી દીધું અને જૈન પ્રજાને જ્ઞાનશક્તિ-સાહિત્યસેવાના માર્ગ તરફ દોરી. જૈન જનતા પણ તે દિવસને માટે પોતાના સંપૂર્ણ શૃદ્ધ્યાપારનો ત્યાગ કરી યથાશક્ત્ય આહારાદિકનો નિયમ, પોષધવ્રત આદિ સ્વીકારી જ્ઞાનરક્ષાના પુણ્ય કાર્યમાં સદાયક થવા લાગી, એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાનપ્રજ્ઞને બદાને જ્ઞાનમંડાર અને પુસ્તકને માટે ઉપયોગી એવા સાધનો પણ હાજર થવા લાગ્યાં જે ઉદ્દેશથી ઉત્તર પર્વત માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે એને નો આજની જનતાએ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે અમનદર્ષિ ઉપર નમ્યું છે; અર્થાત્ જ્ઞાનમંડારને નપાસવા, તેમાંનો કચરો વાળી સાફ કરવો, પુસ્તકોને નુકસાન દેખાડવો, બગડી કે મોંટી ગએલા પુસ્તકો સુધારવા, તેમાં હવાત ન પડે એ માટે મૂંઝેલી ઘોડાવજ

વગેરેના બૂકાની નિર્માણ પોટલીઓ બદલવી, જ્ઞાનભંડાર અને પુસ્તકોને ઉપયોગી સાધનો વગેરે હાજર કરવા આદિ કથુ જ ન કરતાં માત્ર ‘સાપ ગયા અને લીસોટા રહ્યા’ એ કહેવત મુજબ આજકાલ શ્વેતાખર મૂર્તિપૂજક જૈનોની વસ્તીવાળાં ઘણાંખરાં નાનામોટા નગરોમાં થોડાઘણા જે કામચલાઉ પુસ્તકો હાથ આવ્યાં તેને આડખરથી ચદરવા-પૂઠિયાની વચ્ચે ગોઠવી તેના અતિસાધારણ પૂજાસત્કારથી જ માત્ર સંતોષ માનવામાં આવે છે. ‘જ્ઞાનપંચમી’ પર્વના ઉપરોક્ત મૌલિક રહસ્ય અને તે દિવસના કર્તવ્યને વિસારવાને કારણે આજ સુધીમાં આપણા સખ્યાબધ જ્ઞાનભંડારો ઉધેઈ આદિના લક્ષ્ય બની ચૂક્યા છે.

જ્ઞાનપંચમીનો આરંભ

પ્રસ્તુત ‘જ્ઞાનપંચમી’ પર્વનો આરંભ અમારા અનુમાન મુજબ પુસ્તકલેખનના આરંભની સાથેસાથે થવાનો સંભવ વધારે છે. એટલે એ પર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થવિર આર્ય દેવર્દિગણે ક્ષમાશ્રમણ જેવા પ્રૌઢ અને પ્રતિભાસપન્ન જૈન સ્થવિરોના વિશાળ દીર્ઘદર્શીપણાને જ આભારી છે એમ અમે એ દિવસના ઉદ્દેશ અને વ્યવસાયને ધ્યાનમાં લઈ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકીએ છીએ.

પારિભાષિક શબ્દો

પ્રસ્તુત નિબંધમાં લેખનકળા સાથે સબંધ ધરાવતા અનેકવિધ સાધનો અને તેનાં પારિભાષિક નામ વગેરેનો તે તે સ્થળે વિસ્તૃત પરિચય આપ્યા પછી જે કેટલાક ઉપયોગી પારિભાષિક શબ્દો રહી બચે છે તેમનો અહીં પરિચય આપવામાં આવે છે :

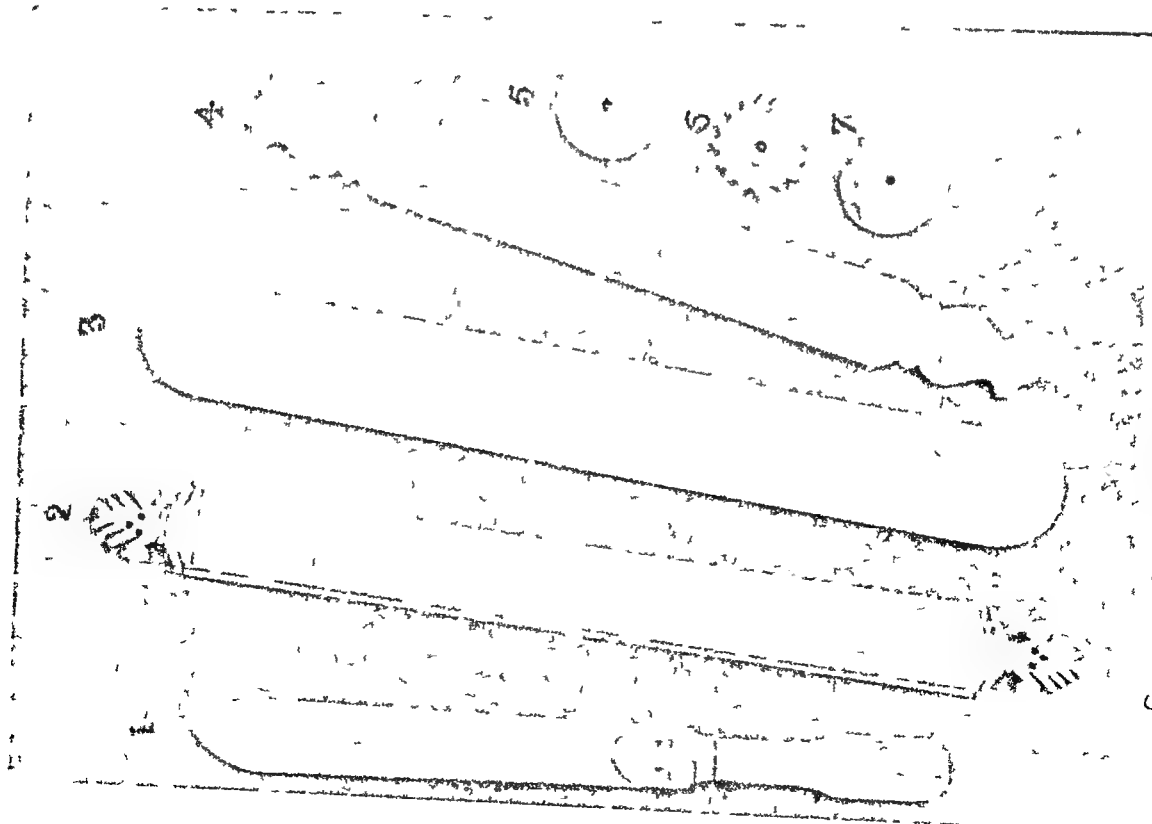
૧ હસ્તલિખિત પુસ્તકને ‘પ્રતિ’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે આ ‘પ્રતિ’ શબ્દ ‘પ્રતિકૃતિ’ શબ્દ ઉપરથી હુંકાઠને બન્યાનું કહેવામાં આવે છે ૨ હસ્તલિખિત પુસ્તકની બે બાજુએ રખાતા માર્જનને ‘હાસિયો’ કહેવામાં આવે છે અને તેની ઉપરનીએના ભાગમાં રખાતા માર્જનને ‘જિખ્લા’ (સં જિહ્વા=પ્રા જિખ્મા=ગૂં ૭૭) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ૩ પુસ્તકના હાસિયાની ઉપરના ભાગમાં ગ્રંથનું નામ, પત્રાંક અધ્યયન, સર્ગ, ઉચ્ચાસ વગેરે લખવામાં આવે છે તેને ‘હુડી’ કહે છે. ૪ ગ્રંથના વિષયાનુક્રમને ‘બીજક’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે ૫ પુસ્તકની અંદર અક્ષર ગણીને ઉલ્લિખિત શ્લોકસખ્યાને ‘ગ્રંથગ્રંથ’ કહે છે અને પુસ્તકના અંતમાં આપેલી ગ્રંથની સંપૂર્ણ શ્લોકસખ્યાને ‘સર્વાગ્રંથ’ અથવા ‘સર્વગ્રંથગ્રંથ’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ૬ જૈન મૂળ આગમો ઉપર રચાએલી ગાથાબદ્ધ ટીકાને ‘નિર્યુક્તિ’ કહેવામાં આવે છે ૭ જૈન મૂળ આગમ અને નિર્યુક્તિ એ બંને ઉપર રચાએલી વિસ્તૃત ગાથાબદ્ધ વ્યાખ્યાને ‘ભાષ્ય’ અને ‘મહાભાષ્ય’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. કેટલીક વાર મૂળ આગમ ઉપર નિર્યુક્તિ અને ભાષ્ય હોય એના ઉપર વિસ્તૃત ગાથાબદ્ધ ટીકા રચવામાં આવે છે તેને ‘મહાભાષ્ય’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. કેટલીક વાર ભાષ્ય અને મહાભાષ્ય સીધી રીતે મૂળ સૂત્ર ઉપર પણ લખવામાં આવે છે. એકદર રીતે નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય અને મહાભાષ્ય એ ગાથાબદ્ધ ટીકાગ્રંથો છે. ૮ મૂળસૂત્ર, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય અને મહાભાષ્ય ઉપરની પ્રાકૃત-સંસ્કૃતમિશ્રિત ગદ્યબધ ટીકાને ‘ચૂર્ણી’ અને ‘વિશેષચૂર્ણી’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ૯ જૈન આગમાદિ ગ્રંથો ઉપર જે નાનીમોટી સંસ્કૃત વ્યાખ્યાઓ હોય છે તેને વૃત્તિ, ટીકા, વ્યાખ્યા,

પાનિક, ટિપ્પનક. અવચૂરિ. અવચૂર્ણ, વિષમપદવ્યાખ્યા, વિષમપદપર્યાય આદિ નામો આપવામાં આવે છે. ૧૦ જૈન આગમ વગેરે હિષ્ક લખાના ચાલુ ગૂજરાતી, મારવાડી, હિન્દી વગેરે ભાષાના અનુવાદોને 'અખક', 'ટખો' કે 'ટખાર્ય' નામથી ઓળખાવામાં આવે છે. ૧૧ જૈન મૂળ આગમોની ગાથાગદ્ય વિષયવાનુશ્ચિન્નિદાને નેમજ સંક્ષિપ્ત વિષયવર્ણનાત્મક ગાથાગદ્ય પ્રકરણને કેટલીક વાર પ્રાકૃત-સંસ્કૃત મિશ્રિત સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યાને પણ 'સંપ્રકલ્પી' નામ આપવામાં આવે છે.

ઉપસંહાર

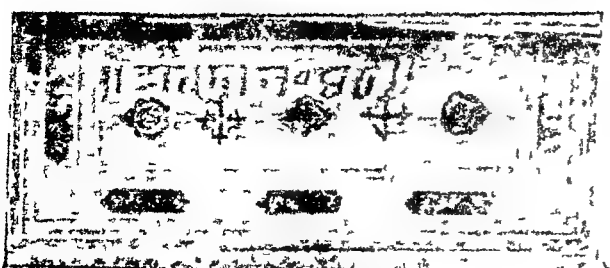
પ્રસ્તુત નિબંધ જૈન સંસ્કૃતિના સ્વેતાંશર અને દિગંશર એ બે પ્રધાન અને આદરણીય વિભાગો પૈકી સ્વેતાંશર વિભાગને લક્ષીને જ લખવામાં આવ્યો છે. અમારી આંતરિક દૃષ્ટિ હતી કે પ્રસ્તુત નિબંધ જૈન સંસ્કૃતિના અંતે માન્ય વિભાગોને અનુલક્ષીને લખાય; પરંતુ અમારી પાસે દિગંશરીય લેખનવિભાગને લગતી જોડણી તેટલી સાધનસામગ્રી હાજર ન હોવાને લીધે અમે અમારી એ દૃષ્ટિને પાર પાડી શક્યા નથી, એ માટે અમે અતિ દિલ્લગીર છીએ. અમે ખાતરીપૂર્વક માનીએ છીએ કે દિગંશર જૈન સંસ્કૃતિએ લેખનકળા અને તેના સાધન વગેરેના સંબંધમાં કેટલી થે નવીનતા આણેલી છે; એટલે એને લગતા ઉદ્દેશ્ય અને પરિચયના અભાવમાં અમારો પ્રસ્તુત નિબંધ અપૂર્ણ જ છે. અમારો દૃઢ સંકલ્પ છે કે ભાવિમાં સ્વેતાંશર અને દિગંશર ઉભય જૈન સંસ્કૃતિને અનુલક્ષીને 'જૈન લેખનકળા' વિષયક સર્વાંગપૂર્ણ નવીન નિબંધ લખવો. જે પ્રમંગ મળશે અને ભાવી દશે તે જાહેર અમે અમારી આ દૃષ્ટિને પાર પાડીશું, એટલું કહી અમે અમારા 'જૈન લેખનકળા' વિષયક આ નિબંધને સમાપ્ત કરીએ છીએ.

॥ जयति स्वाद्धादिप्रवचनम् ॥

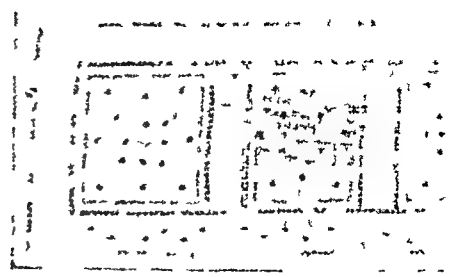

ચિત્ર ૨ ૧ થી ૪ કાળીસો, ૫ થી ૭ ગ્રથિજો-કુદકીચો

ચિત્ર ૬ લેખકની પુસ્તક લખવાની ખૂબીને પરિણામે દેખાતી ચિન્તાકૃતિઓ

ચિત્ર ૮ (૧) આમહતો દાખડો

ચિત્ર ૮ (૨) કાગળનો રગીન દાખડો

॥ ॐ नमः शिवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमः शिवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमः शिवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमः शिवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमः शिवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमः शिवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमः शिवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमः शिवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ચિત્ર ૧૨ વિખિત પુસ્તકોમાં ગ્રંથોના ઉદ્દેશ, અધ્યયન, શ્રુતરકમ, સર્ગ, ઉચ્છાસ, લલક, કાંડ આદિ મુખ્ય વિભાગોની સમાપ્તિમાં કરાતી ચિન્હાકૃતિઓ

પૂર્તિ

[૧] ‘લૈન લેખનકળા’ વિષયક નિબંધના પૃષ્ઠ ૩૫મા ‘ઓળિયુ—તેની બનાવટ અને ઉત્પત્તિ’ વિભાગમાં અમે જણાવ્યું છે કે ‘ઓળિયા’ને મારવાડી લલિયાઓ ‘ફાટિયુ’ એ નામથી ઓળખે છે, પણ એનો વાસ્તવિક અર્થ શો છે એ સમજાતું નથી.’ આ સબધમાં અમારા માનીતા લેખક શ્રીયુત ગોવર્ધનદાસ લક્ષ્મીશંકર ત્રિવેદીનું કહેવું છે કે ‘ફાટ’નો અર્થ ‘વિભાગ’ થાય છે જે સાધનથી લખવા માટે પાનામા ફાટ-વિભાગ-લીટીઓ દોરી શકાય એ સાધનનું નામ ‘ફાટિયુ’.

[૨] પૃષ્ઠ ૩૮મા ‘તાડપત્ર ઉપર લખવાની શાહી’ના ‘પ્રથમ પ્રકાર’મા ‘ક્સીસ=કસીસુ’ એટલે ‘હીરાકસી’ સમજવું.

[૩] પૃષ્ઠ ૪૧ની ટિપ્પણી નં. ૫૬માં અમે ‘સ્વાગનો’ અર્થ ‘ટકણખાર’ આપ્યો છે તેને બદલે કેટલાક ‘ખડિયો ખાર’ એમ પણ કહે છે. આ બંને ખાર ગરમી ને પવનથી ફુલાવેલા સમજવા.

[૪] પૃષ્ઠ ૪૫મા હિંગજોકને ધોવા માટે અમે ‘સાકરના પાણી’નો પ્રયોગ જણાવ્યો છે તેને બદલે ‘લીંબુના રસ’થી ધોવાનો પ્રયોગ વધારે માફક છે એમ અમારો લેખક કહે છે. હિંગજોકમા પારો હોઈ લખતી વખતે ગુરુપણને લીધે હિંગજોક સાથે પારો એકદમ નીચે જતરી પડે છે એ પારો અશુદ્ધ હોઈ કાળાશપડતો દેખાય છે. લીંબુનો રસ એ અશુદ્ધ પારાને શુદ્ધ બનાવે છે જેથી તેમાની કાળાશ નાબુદ થઈ જાય છે. પરિણામે હિંગજોક શુદ્ધ અને લાલ સુરખ બની જાય છે.

[૫] પૃષ્ઠ ૪૬-૪૭મા ‘ચિત્રકામ માટે રંગો’ વિભાગમા અમે રંગોની બનાવટના કેટલાક પ્રકારો આપ્યા છે તે કરતા વધારાના બીજા ઘણા પ્રકારો અમને મળ્યા આવ્યા છે જે આ નીચે આપીએ છીએ

“અથ ચીત્રામણમાં રંગ લખાની વિધિ • ॥

(૧) સફેદો ટાંક ૪, પાવડી (પીઊડી) ટાંક ૧, સિંદુર ટાંક ૦૧—ગોરો રંગ હોઈ. (૨) સફેદો ટાંક ૪, પોથી ગલી ટાંક ૧—પારીક રંગ હોઈ. (૩) સિંદુર ટાંક ૧, પાવડી ટાંક ૦૧—નારંગી રંગ હોઈ. (૪) હરતાલ ટાંક ૧, ગુલી ટાંક ૦૧—નીલો રંગ હોઈ. (૫) સફેદો ટાંક ૧, અળતો ટાંક ૧૧—ગુલાબી રંગ હોઈ (૬) પ્યાહી (પીઊડી) ટાંક ૧, ગુલી ટાંક ૧—પાન રંગ હોઈ (૭) સફેદો ટાંક ૧, ગલી ટાંક ૧—આકાશી રંગ હોઈ. (૮) સફેદો ટાંક ૧, સિંદુર ટાંક ૧—ગોહુ રંગ હોઈ. (૯) સિંદુર ટાંક ૧, સફેદો ટાંક ૪, પોથી ટાંક ૧—ગોહુ રંગ હોઈ (૧૦) જંગાલ ટાંક ૧, પાવડી ટાંક ૧—સુયાપંપા રંગ હોઈ. (૧૧) અમલસારો ગંધક ટાંક ૪, ગુલી ટાંક ૨—આસમાની રંગ હોઈ. (૧૨) હિંગુલ ટાંક ૧, ગુલી ટાંક ૨, પોથી રતિ ૧, સફેદો ટાંક ૧—વેગણી રંગ હોઈ. (૧૩) સફેદો ટાંક ૪, પેવડી (પીઊડી) ટાંક ૨—પકુરો રંગ હોઈ (૧૪) ગુલી ટાંક ૧, પેવડી ટાંક ૨, અળતો ટીપા ૩, સ્યાહીરા ટીપા ૩, સિંદુરરા ટીપા ૩—આંબા રંગ હોઈ. (૧૫) સ્યાહી ટાંક ૧, પોથી ટાંક ૧—કસ્તૂરી રંગ હોઈ. (૧૬) સિંદુર ટાંક ૪, ગુલી ટાંક ૩—પાષી રંગ

પરિશિષ્ટ ૧

‘જૈન લેખનકળા’ વિષયક નિબંધમાં આવતાં

લેખનકળાનાં સાધનો, સકેત આદિને લગતાં નામો અને શબ્દોની અનુક્રમણિકા

[આવા ગોળ () કૌમભા આપેલા અ કો ટિપ્પણાક ગ્રંથક છે]

અક્ષરાત્મક અક્ષે	૬૧,૬૨, ૬૫,૬૬	ઉગ્રગદા	૧૧૪	કલાઈ	૧૨૦
અક્ષરરંગે	૬૨,૬૪,૬૫,૭૧,૭૨	ઉજ્જમણાં	૯૧	કલ્પડઉ	૩૨ (૪૭)
અગુરુત્વક	૨૮	ઉતરી	૧૧૧ (૧૩૦ સ્)	કલ્મદાન	૫૫
અગ્રમાત્રા	૪૯(૬૭),૫૦,૫૧	ઉતરી શૈલી	૯,૧૦	કવલિઆ	૧૧૧ (૧૩૦ ક)
અધોમાત્રા	૫૦,૫૧	ઉઘાપન	૯૧	કવલી	૧૧૨,૧૧૩
અન્યાક્ષરવાચનદર્શક ચિન્હ	૮૪,૮૫	ઉર્ધ્વમાત્રા	૫૦,૫૧	કન્નૂરી રંગ	૧૨૦
અન્વયદર્શક ચિન્હ	૮૪,૮૮	એકપદદર્શક ચિન્હ	૮૪,૮૭	કધો	૧૨૦
અબજિ રંગ	૧૨૦	ઓળિયુ	૨૪,૩૨,૩૫,૩૬, ૫૬,૧૧૧	કંઠિકા	૧૬,૩૬,૩૭,૧૧૩
અમદાવાદી (કાગળ) ૩૦(૪૫)		‘ૐ નમઃ સિદ્ધા’ની પાટી	૫૮ (૭૩)	કળિકાવલી	૧૧૩
અરગળ રંગ	૧૨૦	ઔષધલિપિ	૮ (૭)	કબ્યાલી	૧૧૩
અરમઠિક (લિપિ)	૮	કક્કાની પાટી	૫૮ (૭૩)	કાગદ	૨૯
અરવાલ (કાગળ) ૩૦(૪૧)		કન્નૂપી પુસ્તક	૨૨,૨૩,૭૨	કાગલિ	૧૨૦
અર્ધ ચોખડા દાખડા	૧૦૦,૧૦૨	કદિ	૫૫	કાગળ ૧૨,૨૨,૨૪,૨૫(૩૦), ૨૬,૨૮,૨૯,૩૦(૪૧,૪૨,૪૩, ૪૪,૪૫),૫૫,૭૧	
અવચૂરી	૧૧૮	કડિ	૧૨૦	કાગળના દાખડા	૧૦૧
અવચૂર્ણી	૧૧૮	કતરણી	૫૫	કાગળનાં પુસ્તક	૬૯,૭૦, ૭૧,૭૬,૯૭
અવતરણુ	૩૪	કદ્દગલ	૨૯	કાગળની ચીપ	૯૮
અષ્ટગદ્ય	૪૫	કપડાની પટ્ટી	૯૮	કાચલી	૧૨૦
અકલિપિ	૭-૮ (૭)	કપડુ ૨૧(૨૨),૨૪,૨૫(૩૦), ૨૬ (૩૩) ૨૮,૨૯,૩૧, ૯૦,૧૧૨		કાજલ	૫૫,૧૨૦
અકલિધા	૧૧	કપૂર	૧૧૪	કાકુ	૩૨
અળપત્ર રંગ	૧૨૦	કળલી ૧૧૧ (૧૩૦ સ્), ૧૧૩		કાતર	૫૫
આકાશી રંગ	૪૭, ૧૧૬	કળાટ ૧૦૩,૧૧૪,૧૧૬		કાતર વ્યાકરણ પ્રથમ	
આશાતના	૧૧૦,૧૧૧	કળ્પતરણુ પીછુ	૮૨	પાદની પાટી	૫૮ (૭૩)
આસમાની રંગ	૪૭,૭૧ ૧૧૬,૧૨૦	કમલી ૧૧૧(૧૩૦ગ-ઘ), ૧૧૩		કાનપુરી (કાગળ)	૩૦
આંકળી	૨૮,૩૭,૫૫,૧૧૧	કર ઐ	૧૨૦	કાનોદર્શક ચિન્હ	૮૪,૮૫
આંખ	૫૫	કલમ	૩૨,૩૩,૩૪,૩૫, ૫૫,૫૬,૧૧૩	કાશમીરી (કાગળ) ૩૦ (૪૪)	
આંખા રંગ	૧૧૬			કાશમીરી લલિયા	૫૬
				કાષ્ટ	૫૫

દોરી	૧૧૧ (૧૩૦ સ્)
દોરો	૧૬,૩૨ (૪૭), ૩૬,૭૧, ૮૨,૮૩,૯૮,૧૧૩
દોલતાળાદી (કાગળ)	૩૦
ધ્રુવનો રંગ	૧૨૦
ધ્રુવલો પહોડી (રંગ)	૧૨૦
ધોળાં ળક	૩૩
ધોળો રંગ	૪૭
નર રંગ	૧૨૦
નાગરી (લિપિ)	૧૮,૨૧
નારંગી રંગ	૪૭,૧૧૬
નિર્યુક્તિ	૧૧૭
નીલ ત્રાસનો રંગ	૧૨૦
નીલો રંગ	૪૭,૧૧૬,૧૨૦
પગ	૫૫
પઠારા	૧૦૩,૧૧૪
પટ્ટિકા	૬૦
પટ્ટી	૧૦૧
પડિમાત્રા ૪૭,૪૬ (૬૭), ૫૦	
પતિતપાઠદર્શક ચિન્હ	૮૪
પતિતપાઠવિભાગદર્શક- ચિન્હ	૮૪
પાતુ	૧૧
પત્ર	૧૧,૧૬,૨૧ (૨૨)
પથર	૨૪,૨૮ (૩૭)
પથરપાટી	૧૦૬
પદ્મચ્છેદદર્શકચિન્હ	૮૪,૮૬
પર્ણ	૧૧
પહોડનો વાનો રંગ	૧૨૦
પચપાટ	૭૨,૭૩,૭૬
પચપાઠ	૭૨,૭૩,૭૬
પહુરો રંગ	૧૧૬
પાટસીપુત્રી વાચના	૧૫
પાટી	૧૬,૫૫,૫૬,૫૮,૬૬, ૧૦૦,૧૦૧,૧૦૨,૧૧૧(૧૩૦ ગ-ઘ-ઙ),૧૧૩,૧૧૬

પાઠપરાવૃત્તિદર્શકચિન્હ	૮૪,૮૫
પાઠભેદદર્શકચિન્હ	૮૪,૮૬
પાઠાનુસધાનદર્શકચિન્હ	૮૪,૮૬
પાઠાં	૧૬,૬૬,૧૦૦,૧૧૧- (૧૩૦ સ્),૧૧૩,૧૧૬
પાદવિભાગદર્શક ચિન્હ	૮૭
પાન રંગ	૧૧૬
પાનુ	૧૧,૧૬
પીન્તાનો રંગ	૧૨૦
પીછી	૮૨
પીળો રંગ	૪૭,૭૧
પૂઠાં	૧૬,૩૨ (૪૭), ૬૬,૧૦૦, ૧૦૨
પૂર્વપદપરામર્શકચિન્હ	૮૪,૮૬
પૃષ્ઠિમાત્રા	૫૦ (૬૭), ૫૧
પેટી	૧૦૩,૧૧૪
પેપાયરસ	૧૧ (૬), ૨૫ (૨૬)
પેવરી રંગ	૧૨૦
પોથી૬૮,૬૯,૧૧૧ (૧૩૦ગ-ઘ)	
પૌષ્ઠશાલા	૧૦૪,૧૦૫ (૧૧૫), ૧૦૬ (૧૧૮)
પ્રતિ	૧૧૭
પ્રથમાદર્શી	૧૦૮ (૧૨૬)
પ્રશસ્તિ	૧૦૮
પ્રાકાર	૩૫
ફાંટિયુ	૩૫
ફૂંડી	૨૦,૨૮
બક	૩૨
બંધન	૬૦,૧૦૦,૧૦૧,૧૧૧, ૧૧૩,૧૧૬
બીઆરસ	૩૬ (૫૩), ૪૩
બીજક	૧૧૭
બ્રાહ્મી (લિપિ) ૪ (૫), ૫, ૧૦ (૮), ૧૮, ૨૧	
બ્રાહ્મી દેવનાગરી (લિપિ), ૪૭ (૬૪), ૪૮	

બ્રાહ્મી નાગરી (લિપિ) ૩૨, ૬૬	
બ્રાહ્મી બગલા (લિપિ) ૪૭ (૬૮)	
ભભુતીનો રંગ	૧૨૦
ભલે મીઠું	૫૬, ૬૧, ૭૦, ૭૧
ભરકિયાં	૧૦૩
ભાષ્ય	૧૧૭
ભિક્ષુસંવાટક	૧૩ (૧૨)
ભુગળિયા (કાગળ)	૩૦
ભૂર્જપત્ર	૨૪, ૨૭ (૩૪), ૨૮
ભોજપત્ર	૧૧, ૨૧, ૨૨, ૨૭ (૩૪), ૨૮
મધી	૧૬, ૨૦, ૩૭, ૪૫, ૪૬
મધીભાજન	૨૦, ૪૬
મસી-કાજલ	૧૨૦
મહાભાષ્ય	૧૧૭
માથાનો વાળ	૩૩, ૫૫
માથુરી વાચના	૧૬
મારવાડી લહિયા	૩૫
મારવાડી લેખકો	૫૬
મારવાડી લેખકોની લિપિ ૪૮	
મુખવસ્ત્ર	૧૧૨
મુખવસ્ત્રિકા	૧૧૨
મુગલી રંગ	૧૨૦
મુદ્રિપુસ્તક	૨૨, ૨૩, ૭૨
મૂલદેવી લિપિ	૬-૭ (૭)
મેઘવર્ણુ (રંગ)	૧૨૦
મોરપગથું	૮૪
ચક્ષુર્દમ	૪૫
ચતિઓની લિપિ	૪૮
રંગ	૩૭, ૪૬, ૪૭
રીઆલ	૧૧૨
રીલ	૧૧૨
રૂપેરી પુસ્તક	૬૬, ૭૫ (૬૨)
રૂપેરી રંગ	૪૬
રૂપેરી શાહી	૩૭, ૪૪, ૭૨, ૭૪
રેખાલિપિ	૮ (૭)

દેગમી કપડું	૨૮
દૌધપત્ર	૨૮, ૨૭(૩૫), ૨૮
દૌધ્યાક્ષરી પુસ્તક	૭૪, ૭૫ (૬૨), ૧૦૨
લાકડાના ફાળડા	૧૦૧, ૧૦૨
લાકડાની પાટી	૧૬, ૨૧, ૨૩ (૨૮), ૨૮, ૩૨, ૬૬, ૧૦૦, ૧૦૨, ૧૨૧
લાક્ષારસ	૪૦ (૫૫), ૪૨
લાલ રંગ	૪૬
લાલ શાહી	૩૭, ૪૪, ૪૫, ૭૧, ૭૨, ૭૩
લિપિ	૧૮, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦
લિપ્યાસણ	૧૮, ૪૬
લિપ્યાસન	૧૬, ૨૦, ૨૪, ૪૬ (૬૨)
લીલો રંગ	૪૭
લેખણ	૧૬, ૨૧, ૨૪, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૬૦, ૧૧૧
લેખ્યાસન	૪૬ (૬૨)
વતરણું	૩૪
વરગી હરતાલ	૮૨
વર્ણતીરક	૩૫
વસતિ	૧૦૪, ૧૦૫, (૧૧૫) ૧૦૬ (૧૧૬, ૧૧૭)
વસ્ત્ર	૨૨
વહી	૧૧૧ (૧૩૦ ઘ)
વાંચાર્યસમાપ્તિદર્શકચિહ્ન	૮૭
વાચના	૧૪, ૧૫, ૧૬
વાફળી રંગ	૭૩
વાર્તિક	૧૧૮
વાલ્લભી વાચના	૧૬, ૧૮
વાંચનાં બે	૩૩
વિભક્તિ-વચનદર્શકચિહ્ન	૮૪, ૮૭

વિભાગદર્શકચિહ્ન	૮૪, ૮૭
વિશેષચૂર્ણી	૧૧૭
વિશેષણ-વિશેષ્યસંગ્રહ-	
દર્શકચિહ્ન	૮૪, ૮૮
વિષમપદપર્યાય	૧૧૮
વિષમપદવ્યાખ્યા	૧૧૮
વીઠાંગણુ	૩૨ (૪૭)
વૃત્તિ	૧૧૭
વેગણી રંગ	૧૧૬, ૧૨૦
વ્યાખ્યા	૧૧૭
શણીઆ (કાગળ)	૩૦
શખ્દાત્મક અક્ષર	૬૬
શખ્દાંક	૬૭, ૬૯
શાહી	૧૬, ૨૦, ૨૪, ૨૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૫૫, ૬૦
શરૂ	૭૨, ૭૩
શરૂ	૭૨, ૭૩
શન્યલિપિ	૮-૯ (૭)
શન્યાંક	૬૬
શ્રીતાડ	૨૬, ૬૩ (૧૦૩)
પારીક રંગ	૧૧૬
પાપી રંગ	૧૨૦
સફેદો	૪૭, ૮૧, ૮૨
સર્વથાગ્રંથ	૧૦૭, ૧૧૭
સહફેવી લિપિ	૮ (૭)
સગ્રહણી	૧૫, ૧૧૮
સધ	૧૩ (૧૧)
સધસમવસરણ	૧૪
સંવસમવાય	૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮
સધાટક	૧૩ (૧૨), ૧૪ (૧૬), ૧૫ (૧૮)
સપુટક	૧૧૧ (૧૩૦ સ્), ૧૧૨
સંપુટક	૨૨, ૨૩

સપુટિકા	૧૧૧ (૧૩૦ સ્), ૧૧૨
સાહેબખાની (કાગળ)	૩૦
સાંકળ	૧૬, ૨૦
સાંપડી	૧૧૧ (૧૩૦ ગ), ૧૧૨, ૧૧૩
સાંપડો	૧૧૧ (૧૩૦ ગ), ૧૧૨, ૧૧૩
સાંપુડા	૧૧૧ (૧૩૦ ઘ)
સાંપુડી	૧૧૧ (૧૩૦ ઘ)
સુચાપધા રંગ	૧૧૬
સુવર્ણપત્ર	૨૪, ૨૭ (૩૫)
સુવર્ણાક્ષરી પુસ્તક	૨૩ (૨૭), ૭૪, ૭૫ (૬૩, ૬૪, ૬૫), ૬૨, ૧૦૨
સૂક્ષ્માક્ષરી પુસ્તક	૭૬
સૂતરનો દોરો	૬૮
સ્પષ્ટિકા	૨૨ (૨૬)
સેમેટિક	૪ (૬)
સોધયો	૨૧, ૩૨, ૬૧
સોનેરી પુસ્તક	૬૬, ૭૪ (૮૬)
સોનેરી રંગ	૪૬
સોનેરી શાહી	૩૭, ૪૪, ૭૨, ૭૪, ૭૫, ૭૬
સ્તબક	૧૧૮
સ્ત્રીનો રંગ	૧૨૦
સ્થૂલાક્ષરી પુસ્તક	૭૬
સ્વર-વ્યંજનની પાટી	૫૮ (૭૩)
સ્વરસંયોજકચિહ્ન	૮૪, ૮૬
હરતાલ	૪૭, ૭૩, ૮૧, ૮૨, ૮૩
હસ્તિ રંગ	૧૨૦
હસપગણું	૮૧, ૮૪
હાંસિયો	૭૧ (૮૫), ૭૩, ૧૧૭
હિંગળોક	૨૪, ૪૬, ૭૦, ૭૧, ૭૩
હુડી	૭૧ (૮૬), ૧૧૭

પરિશિષ્ટ ૨

‘જૈન લેખનકળા’ નિબંધમાં આવતાં વિશેષ નામોની અનુક્રમણિકા

અકખરપુઠિયા (લિપિ) ૬ (૭ ક)	અરવાલ ૩૦ (૪૧)	આસા ૧૦૬ (૧૧૮)
અચ્છુપ્તશ્રેષ્ઠિવસતિ ૧૦૫ (૧૧૫ ચ), ૧૮૬	અર્ધુદાયલ ૯૩ (૧૦૪)	આસાવલિલ ૧૦૬ (૧૧૬ ગ)
અજમેર ૪ (૩), ૭૫ (૬૨ ગ)	અવતીપતિ ૨ (૧)	આહોર ૬૭
અજયપાલ ૧૦૬	અશોક ૪ (૩), ૫ (૭)	આંધ્ર ૨ (૨)
અજાહર ૧૦૬	અસુરલિપિ ૪ (૫)	આંખડ ૬૩
અજિતનાથ ૧૦૩	અહમ્મદવાદ ૬૪ (૧૦૬ જ)	ધનિયન મ્યુઝિયમ ૪ (૩)
અણુહિલપાટક ૧૦૫ (૧૧૫ ક-લ-ગ-ઘ-ઙ-ચ), ૧૦૬ (૧૧૬ જ)	અકપલ્લવી ૮ (૭)	ઈડર ૧૦૬
અણુહિલવાડ ૧૦૫ (૧૧૫ ગ), ૧૦૭ (૧૨૨ ક)	અકલિપિ ૬ (૭ ક)	ઈથિઓપિક્ ૪ (૪)
અણુહિલપુરપત્તન ૨૬ (૩૩), ૫૧ (૬૮), ૫૩ (૭૧), ૧૦૬ (૧૧૬ ગ)	અગલિપિ ૪ (૫)	ઈરાનવાસી ૮
અણુહિલવાડપત્તણ ૧૦૬ (૧૧૬ ગે)	અગુલીયલિપિ ૪ (૫)	ઉગલિપિ ૪ (૫)
અખ્યાહારિણી લિપિ ૪ (૫)	અતકખરિયા (લિપિ) ૬ (૭ ક)	ઉચ્ચત્તરિયા (લિપિ) ૬ (૭ ક)
અનિમિત્તી (લિપિ) ૬ (૭ જ)	અતરિક્ષદેવલિપિ ૪ (૫)	ઉર્જયત ૧૦૬ (૧૧૮)
અનુદ્રુતલિપિ ૪ (૫)	અળાલાલ સુનીલાલનો ભડાર પાલીતાણા ૬૪ (૧૧૦ જ)	ઉડિયા (લિપિ) ૧૦
અનુલોમલિપિ ૪ (૫)	અખેસરમુનિગૃહ ૧૦૬ (૧૨૦)	ઉડી (લિપિ) ૬ (૭ જ)
અપરગૌડાલિપિ ૪ (૫)	આગમગચ્છીય ૬૪	ઉલ્લેપલિપિ ૪ (૫)
અભયચદ્ર ૨૬ (૩૩)	આગમિક ૬૧ (૬૬ ક)	ઉલ્લેપાવર્તલિપિ ૪ (૫)
અભયદેવ ૬૪ (૧૦૬)	આગ્રા ૬૭	ઉત્તરકુરુદ્વીપલિપિ ૪ (૫)
અભિનન ૧૦૩	આફસલિપિ ૬ (૭ ક)	ઉત્તરી શૈલી ૬
અમદાવાદ ૩૦, ૫૩ (૭૨), ૬૫, ૬૭	આક્રિકા ૪ (૪)	ઉદયપ્રભસૂરિ ૬૨
અમરવિજયજી ૭૫ (૬૩)	આભડવસાકવસતિ ૧૦૫ (૧૧૫ છ), ૧૦૬	ઉદેપુર ૬૭
અમેરિકા ૧૨	આમ્રભટ ૬૩	ઉના ૧૦૬
અરબી ૪ (૪), ૬	આયાસલિપિ ૬ (૭ ક)	ઉચ્ચત્તરિકિખયા (લિપિ) ૬ (૭ ક)
અરમઈક ૪ (૪)	આરણ ૨૫ (૨૬)	ઉચ્ચતરકરિયા (લિપિ) ૬ (૭ ક)
	આર્યક્ષેત્ર ૧ (૧), ૨ (૧)	ઉર્દૂ ૬
	આર્યસરકૃતિ ૫૭	ઉપકેશવશીય ૧૦૬ (૧૧૮)
	આશાપૂરવસતિ ૧૦૫ (૧૧૫ ઢ), ૧૦૬	ઉર્વધનુર્લિપિ ૪ (૫)
	આશાવરસૌવર્ણિ'વસતિ ૧૦૫ (૧૧૫ જ)	ઋપભદેવ ૪ (૬), ૧૦૩
		ઋષિતપસ્તપ્તલિપિ ૪ (૫)
		એન સી. મહેતા ૨૭ (૩૩)
		એરીઅન ૨૨ (૨૩)
		એલેકઝાંડર ૨૨ (૨૩)

ઝાગિયા	૪(૪), ૨૫(૨૬)
ઝાગિયાઈ	૬(૭ગ)
ઝાસગાસ જાતીય	૬૨
ઝાંતીન્ય જાતીય	૫૧(૬૮)
ઝાંતિપદ્યની	૮(૭)
ઙ્ઙ	૨૪, ૫૪(૭૨), ૬૭
ઙ્ઙલિખાઈનાથ	૨૬(૩૩)
ઙ્ઙરી	૧૦
ઙ્ઙારિલિપિ	૪(૫)
ઙ્ઙસાયમોપાધ્યાય	૫૪
ઙ્ઙાર્ક	૩૨
ઙ્ઙવિન્યય	૫૪(૭૨)
ઙ્ઙાશાહ	૬૩
ઙ્ઙકના	૬૭
ઙ્ઙિગ લિપિ	૧૦
ઙ્ઙિગાધિપતિ	૨૧
ઙ્ઙાણુમલજી ઠઠ્ઠા ૭૫(૬૨ગ)	
ઙ્ઙવરભાઈ મણિભાઈ ૬૫(૭૮)	
ઙ્ઙગપુરા	૩૦
ઙ્ઙનપુર	૩૦
ઙ્ઙહા	૬૪(૧૦૮)
ઙ્ઙરથ ૫૧(૬૮), ૫૨(૬૬ક)	
ઙ્ઙલૂ	૬૪(૧૦૬)
ઙ્ઙશી	૬૭
ઙ્ઙમીર	૩૦
ઙ્ઙસહનીયગચ્છ ૫૩(૬૬ગ)	
ઙ્ઙતિવિન્યય (પ્રવર્તન) ૨૬	
(૩૩), ૩૬, ૫૨, ૫૪(૭૨), ૭૫	
(૬૨સ્, ૬૩)	
ઙ્ઙ-સુ-સે-ટે	૫
ઙ્ઙરલિપિ	૪(૫)
ઙ્ઙરી (લિપિ)	૬(૭રા)
ઙ્ઙર્તિવિન્યયોપાધ્યાય	૫૪
ઙ્ઙગર	૨૫(૨૬)
ઙ્ઙલિલિપિ	૧૦, ૬૦
ઙ્ઙન્સિહ	૬૧(૬૬ક)

ઙ્ઙારપાલદેવ ૩૭, ૭૪(૮૮સ્),	
૬૨, ૧૦૬	
ઙ્ઙારપાલમુશ્રાવક ૫૩(૬૬ચ)	
ઙ્ઙીયવીરજિનભવન ૧૦૬	
(૧૧૬સ્)	
ઙ્ઙાચ	૬૭
ઙ્ઙાચનો ભડાર ૫૪(૭૨)	
ઙ્ઙલિક	૨૭(૩૪)
ઙ્ઙરગચ્છ ૪૮(૬૫), ૬૧	
(૧૦૦સ્), ૬૩(૧૦૫)	
ઙ્ઙોદિયા (લિપિ) ૬(૭ક)	
ઙ્ઙોષ	૪, ૫, ૬
ઙ્ઙોષી (લિપિ) ૪(૫)	
ઙ્ઙિલાયરિય ૧૬(૧૬ક-સ્)	
ઙ્ઙાત ૨૫(૨૬), ૩૦, ૫૩, ૫૪,	
૬૭, ૧૦૫	
ઙ્ઙરેલ	૨૧
ઙ્ઙરલિપિ	૪(૫)
ઙ્ઙા	૬૭
ઙ્ઙસિહ ૬૧(૧૦૦ક)	
ઙ્ઙા	૨૭(૩૩)
ઙ્ઙાતાન	૩૨(૪૭)
ઙ્ઙાવર્તલિપિ ૪(૫)	
ઙ્ઙાલિપિ ૬(૭ક)	
ઙ્ઙલિપિ ૪(૫)	
ઙ્ઙવલિપિ ૪(૫), ૬(૭ક)	
ઙ્ઙાર બહિર ૬૪(૧૧૦સ્),	
ઙ્ઙૂતા ૧૦૬(૧૧૬ક)	
ઙ્ઙકનાઠ ઓરિયન્ટલ	
ઈન્ડીયન પ્રોપ્રિટરી	
૨૩, ૨૮, ૭૭	
ઙ્ઙાર	૬
ઙ્ઙૂ	૧૦૫
ઙ્ઙ-ચેત્ય ૧૦૬(૧૧૬ક)	
ઙ્ઙરાત ૨૪, ૨૬, ૪૭, ૭૫	
(૮૩), ૬૭	

ઙ્ઙરાનવાસા	૬૭
ઙ્ઙભદ્ર	૨૬(૩૩)
ઙ્ઙયિક	૨૭(૩૩)
ઙ્ઙલિપિ	૧૦ ૬૦
ઙ્ઙમુખી (લિપિ)	૧૦
ઙ્ઙવદનદાસ લક્ષ્મીસંકર	
ત્રિવેદી	૫૨
ઙ્ઙિક	૨૬(૩૩)
ઙ્ઙરી	૨૬(૩૩)
ઙ્ઙલિપિ	૧૦
ઙ્ઙા	૬૭, ૧૦૬
ઙ્ઙા	૩૦
ઙ્ઙલિપિ ૪, (૫)	
ઙ્ઙળબહેનનો ભંડાર	
ઙ્ઙદાવાદ ૫૩(૭૨)	
ઙ્ઙવિન્યય	૫૨
ઙ્ઙગુપ્ત ૨૨(૨૪)	
ઙ્ઙનેરવાસી ૨૭(૩૩)	
ઙ્ઙનીઝ ૧૮	
ઙ્ઙક્ય ૬(૭ગ)	
ઙ્ઙકી (લિપિ) ૬(૭સ્)	
ઙ્ઙવિન્યય ૬૫(૭૮)	
ઙ્ઙડ ૧૦૬(૧૧૮)	
ઙ્ઙાંડ ૧૧૦	
ઙ્ઙકટ ૬૧(૧૦૦ક), ૧૦૬	
(૧૧૮)	
ઙ્ઙ	૫
ઙ્ઙલિપિ ૪(૫), ૫	
ઙ્ઙાગ્રામ ૨૬(૩૩)	
ઙ્ઙ ૧૦૪, ૧૦૬	
ઙ્ઙા સીરીઝ ૭(૭)	
ઙ્ઙલીપુરી ૧૦૬(૧૨૦)	
ઙ્ઙામત્રી ૬૫(૧૧૦)	
ઙ્ઙી ૬૭	
ઙ્ઙડ ૬૧(૧૦૧ક)	
ઙ્ઙી (લિપિ) ૬(૭સ્)	

નગતશેઠ	૭૬ (૬૫)
નગસિંહ	૯૧ (૧૦૦ ક)
નયતુસિદેવ	૧૦૬ (૧૧૮)
નયસિંહદેવ	૫૩ (૭૧), ૧૦૬ (૧૧૯ સ)
નયાનફરૂરિ	૯૪
નલહણુ	૫૩ (૬૬ ક)
નવણાણિયા (સિપિ)	૬ (૭ ક)
નવણાણિયા (સિપિ)	૬ (૭ ક)
નવણી (સિપિ)	૬ (૭ સ)
નસવિનયજી	૨૬ (૩૩)
નસવીર	૯૧ (૬૯)
નસા	૨૬ (૩૩)
નખાપ્રક	૧૦૬ (૧૧૬ ક)
નન	૫૨ (૬૬ ક)
નમનગર	૯૭ (૧૦૬)
નલ્લ	૯૧ (૬૯ ક)
નલોર	૯૭
નિનકુશલસૂરિ	૫૩ (૬૬ ઘ)
નિનચદ્રગણિ	૧૦૭ (૧૨૨ ક)
નિનચદ્રસૂરિ	૫૩ (૬૬ ઘ)
નિનભદ્રસૂરિ	૯૩ (૧૦૫)
નિનરાજસૂરિ	૯૩ (૧૦૫)
નિનવલ્લભસૂરિ	૧૦૬ (૧૧૮)
નિનેશ્વરસૂરિ	૧૦૬ (૧૧૮), ૧૦૮ (૧૨૮ સ)
નેસલમેર ૨૫ (૨૬), ૫૨ (૬૬), ૯૭, ૧૦૬, ૧૧૦	
નેસલમેર કિલ્લાનો ભડાર	૯૧ (૧૦૦ સ), ૯૭
નૈનશ્રમણસરૂતિ	૩
ઝડિયાલા	૯૭
ટિબ્બેટન	૧૮
ડભોઈ	૯૭
ડુગર	૨૬ (૩૩)
ડોસા વોરા	૭૬ (૬૫)

લિલ્લહયા (સિપિ)	૬ (૭ ક)
તક્ષશિલા	૯
તપગચ્છના શ્રીપૂજ્યનો	
ભડાર	૭૫ (૬૪)
તપગચ્છનો ભડાર (પાટણ)	૫૩ (૭૨)
તપાગચ્છીય	૯૩
તરુણપ્રભ	૯૧ (૧૦૦ રા)
તામિલ સિપિ	૧૦
તિલ્હી	૨૬ (૩૩)
તુરુક્કીસિપિ	૬ (૭ સ)
તુર્કસ્તાન	૭
તેજપાલ	૯૨
તેજ	૨૭ (૩૩)
તેલુગુ	૧૦
ત્રિરતુતિક	૫૪, ૫૬ (૭૩)
ત્સ-કી	૫
થરાદ	૧૦૫
દક્ષિણાવહ	૧૪ (૧૩)
દક્ષિણ	૨૪, ૭૫ (૬૩)
દક્ષિણી સિપિ	૪ (૫)
દક્ષિણી શૈલી	૯
દરદસિપિ	૪ (૫)
દરાપરા	૯૭
દર્શનવિનયજી	૬૫ (૭૮)
દવિડી (સિપિ)	૬ (૭ સ)
દશોત્તરપદસંધિસિખિત- સિપિ	૪ (૫)
દાનવિમલજી	૭૫ (૬૨ સ)
દામિલિસિપિ	૬ (૭ ક)
દાયિક	૧૦૮ (૧૨૮ ક)
દિલ્હી	૩૦
દેદા	૧૦૬ (૧૧૮)
દેવકળુ	૭૭ (૬૬)
દેવર્દિગણિકમાશ્રમણ	૧૪ (૧૫), ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૧૭

દેવસિપિ	૪ (૫)
દેવશાના પાડાનો નૈન ભડાર	
ગમદાવાદ	૭૫, (૬૩, ૬૪)
દોસાકરિયાસિપિ	૬ (૭ ક)
દોહટ્ટિ-દોહડિ વસતિ	૧૦૫ (૧૧૫ ગ), ૧૦૬
દોહડિ શ્રેષ્ઠિ	૯૪ (૧૦૬ ક)
દ્રવિડ	૨ (૧)
દ્રાવિડ સિપિ	૪ (૫)
દ્વિરુત્તરપદસંધિસિખિત- સિપિ	૪ (૫)
ધરણાશાહ	૯૩ (૧૦૫)
ધરણીધરશાલા	૧૦૬ (૧૧૮)
ધરણીપ્રેક્ષણાસિપિ	૪ (૫)
ધર્મચોપસૂરિ	૯૧ (૬૬ ક)
,,	૯૩ (૧૦૪)
ધર્મચદ્ર	૧૦૮ (૧૨૫)
ધર્મદેવ	૧૦૬ (૧૧૮)
ધર્મસાગરોપાધ્યાય	૯૪ (૧૦૬)
ધવલકપુર	૧૦૬ (૧૧૭)
ધવલભડસાલિકૃત પાર્શ્વ-	
સ્વામિનિનભવન	૧૦૬ (૧૧૬ ગ)
ધધુકા	૧૦૫
ધાંધલ	૯૧ (૧૦૦ ક)
ધોળકા	૧૦૫, ૧૦૬
નટપદ	૭૭ (૬૬)
નડી (સિપિ)	૬ (૭ સ)
નયકીર્તિ	૧૦૭ (૧૨૨ સ)
નયવિનય	૫૩, ૫૪ (૭૨)
નરચદ્રસૂરિ	૨૬ (૩૩)
નલક	૧૦૬ (૧૧૮)
નદુરખાર નિવાસી	૯૩, ૬૪ (૧૦૬)
નાગજન્મજી	૧૬ (૧૬ સ)

નાગર	૫૧	ખાટલુનિવાસી	૮૭(૬૩),	ખર્માત્ર(લિપિ)	૧૮(૨૧)
નાગરી(લિપિ)	૬(૭સ્ત), ૧૮,		૪૮(૬૫)	ખગલિપિ	૪(૫)
	૬૦	ખાટલિપુત્ર	૧૫	ખંગલાલિપિ	૧૦, ૬૦
નાગરીપ્રચારિણી		ખાટલિપુત્ર	૧૫(૧૮)	ખગાળ	૬૭
(ત્રિમાસિક)	૧૬(૨૦)	ખાદગ	૬૭	ખમી(લિપિ)	૬(૭ક)
નાગલિપિ	૪(૫)	ખાદલિખિત લિપિ	૪(૫)	ખાડમેર	૬૭
નાનાર્જુનાચાર્ય	૧૪(૧૩),	ખારસી(લિપિ)	૬(૭સ્ત)	ખાલુચર	૬૭
	૧૬, ૧૭	ખાર્ત્ત્વેસાધુ	૧૦૬(૧૧૬ક)	ખાહડ	૬૩
નાર્ગેન્દ્રગચ્છીય	૬૨	ખાલનપુર	૬૭, ૧૦૫, ૧૦૬	ખિહાર	૩૦(૪૧)
નાગોર	૬૭	ખાલનપુરવાસી	૭૫(૬૫)	ખીકાનેર	૬૭
નાગોરીગચ્છ	૭૫(૬૨સ્ત)	ખાલી	૬૭	ખીન્નેલ્યાં	૨૮(૩૭)
નાડીવાલગચ્છ	૭૫(૬૨સ્ત)	ખાલીતાણા	૬૭	ખુદદેવ	૪(૩)
નાથાલાલ છગનલાલ	૭૫(૬૫)	ખાલહણ	૬૧(૬૬ક)	ખુદ્ધિસાગરસૂરિનો ભટાર	
નાલંદીય બૌદ્ધ વિશ્વ-		ખિપ્રાવા	૪(૩)		૫૩(૭૨)
વિદ્યાલય	૬૬(૧૧૩)	ખુદ્ધખરસારિયા(લિપિ)	૬(૭ક)	ખુરાનપુર	૭૫(૬૨સ્ત)
નિગાર્કસ	૨૨(૨૩)	ખુદ્ધયોપાય(અમણ)	૧૨	બૌદ્ધ અમણસંસ્કૃતિ	૩
નિષ્પેક્ષલિપિ	૪(૫)	ખુદ્ધરસારી(લિપિ)	૪(૫)	બ્રહ્મદેશ	૨૫, ૨૬, ૩૨
નિર્ણયસાગરપ્રેસ	૧૦૪	ખુદ્ધલિપિ	૪(૫)	બ્રહ્મવદ્ધીલિપિ	૪(૫)
નિર્ણયસાગરીય	૭(૭)	ખુના	૨૫(૨૬), ૫૩(૭૨),	બ્રહ્મા	૪
નૃહ	૪(૪)		૬૧(૬૬ક)	બ્રાહ્મણ	૫૧(૬૮)
નેપાલ	૪(૩), ૧૩(૧૨),	પૂર્વવિદેહલિપિ	૪(૫)	બ્રાહ્મી	૪(૬)
	૧૬(૧૮)	ચેથડદેવ-શાહ-મત્રી		બ્રાહ્મી(લિપિ)	૪(૫), ૫,
નેમિચંદ્ર સૌવર્ણિક પૌપધ-			૬૨, ૬૩(૧૦૪), ૬૪(૧૦૮)		૧૦(૮), ૧૮, ૨૧
શાલા	૧૦૫(૧૧૫ક)	ચોરવાડ	૨૮(૩૭), ૬૨	ભક્તિવિજય	૫૩(૭૨), ૫૪
નેમિનાથ	૧૦૦	ચોલિદીલિપિ	૬(૭ક)	ભટ્ટબાહુ	૧૩(૧૨), ૧૪(૧૩,
પટણા	૩૦(૪૧)	પૌપધશાલા	૧૦૬, ૧૦૬		૧૬), ૧૫, ૧૬(૧૮)
પદમાર્ધ	૬૪(૧૦૬સ્ત)	પ્રશ્નેપલિપિ	૪(૫)	ભટ્ટચ	૬૭
પર્યુપણપર્વ	૭૬	પ્રભાસપાટણ	૧૦૬	ભાભાના પાટાનો ભટાર	
પર્વત	૬૪(૧૦૭, ૧૦૮)	પ્રહલાદનપુર	૧૦૬(૧૧૬)	(પાટણ)	૫૪(૭૨)
પશ્ચિમી(લિપિ)	૧૦, ૬૦	પ્રાગ્યાટ	૨૭(૩૩), ૨૮(૩૭),	ભાવહાર ગચ્છ	૬૧(૬૬સ્ત)
પલ્લગઈયા(લિપિ)	૬(૭ક)		૬૨, ૬૩	ભાવદે	૨૭(૩૩)
પલ્લારાઈયા(લિપિ)	૬(૭ક)	પ્રાહ્લેચાગોત્ર	૬૧(૬૬સ્ત)	ભાવદેવસૂરિ	૬૧(૬૬સ્ત)
પાટણ	૨૫(૨૬), ૨૬(૩૩),	ફારસી	૬	ભાવનગર	૫૩(૭૨), ૬૭
	૨૮(૩૮), ૩૧, ૫૦(૬૭),	દિનિશીગન	૪(૪)	ભાવનગર સધનો ભટાર	
	૫૨(૬૬), ૫૫, ૬૫, ૬૭,	બદ્ધ-નદિકાએષ્ટિવસતિ			૬૪(૧૦૬)
	૧૦૫, ૧૦૬		૧૦૬(૧૧૭)	ભાંડારદર ઈન્દ્રીરચુટ	
				ખુના	૫૩(૭૨)

પરિશિષ્ટ ૨

ભીમ	૯૧ (૧૦૦ ક)
ભીમમત્રી	૫૨ (૬૬ ક)
ભુવનવ્રગસૂરિ	૯૫ (૧૧૨)
ભૂચલિની	૬ (૭ ક-સ્ત્ર)
ભૃગુકચ્છ	૫૨ (૬૯ સ્ત્ર), ૯૩ (૧૦૪)
ભોગવતતા (લિપિ)	૬ (૭ ક)
ભોન્ક	૫૧
ભોન્દેવ	૫૧
ભોન્ક	૯૧ (૬૬ સ્ત્ર)
ભૌમદેવલિપિ	૪ (૫)
મગધ	૧૮, ૪૭
મગધલિપિ	૪ (૫)
મગધવાસિની	૪૭
મણિલાલ પાંડયે	૪૭ (૬૩)
મયુરા	૧૬ (૧૯ ગ)
મદનાગ	૫૩ (૬૯ ગ)
મદ્રાસ	૨૫, ૨૬
મધુરા	૧૬ (૧૬ ક)
મધ્યપ્રદેશી	૧૦
મધ્યભારત	૧૨
મધ્યાક્ષરવિસ્તરલિપિ	૪ (૫)
મનુષ્યલિપિ	૪ (૫)
મહાગિરિ	૧૪ (૧૩)
મહાત્મા	૫૧
મહારાષ્ટ્રી ભાષા	૪૨
મહાવીર	૧, ૪ (૩), ૧૦૩
મહીસમુદ્રગણિ	૯૩
મહુરા	૧૬ (૧૬ સ્ત્ર)
મહોરગલિપિ	૪ (૫)
મડનમત્રી	૯૨
મડપદ્મ	૯૩ (૧૦૪)
મડલીક	૯૪ (૧૦૮)
માણિક્ય	૧૦૮ (૧૨૮ ક)
મારવાડ	૨૪, ૩૫, ૫૮ (૭૩), ૭૫ (૯૩), ૯૭

માલવિણી (લિપિ)	૬ (૭ સ્ત્ર)
માલ્	૯૧ (૬૬ ક)
માલ્લવસતિ	૧૦૬ (૧૧૬)
માલ્લ	૧૦૮ (૧૨૬ સ્ત્ર)
માલ્લેસરી લિપિ	૬ (૭ ક)
માળવા	૭૫ (૯૩), ૯૭
માંગરોળ	૯૭
માંગલ્યલિપિ	૪ (૫)
માંડવગઢ	૯૩
મિસર	૧૧ (૬)
મુર્શિદાબાદનિવાસી	૭૬ (૬૫)
મુડારા	૯૭
મુળાધ	૯૭
મૂલદેવ	૬ (૭ ગ)
મૂલદેવી (લિપિ)	૬ (૭ સ્ત્ર)
મૃગચક્રલિપિ	૪ (૫)
મૌર્યસ્થિનિસ	૨૨ (૨૪)
મેડતા	૫૩ (૭૦)
મેવાડ	૨૪, ૨૮ (૩૭), ૭૫ (૬૩), ૯૭
મોઢજ્ઞાતીય	૫૧ (૬૮), ૯૪ (૧૦૭)
મોતીચદ્મ યતિ	૯ (૭)
મોદીનો ભડાર (પાઠણ)	૯૧ (૬૬ સ્ત્ર), ૯૪ (૧૦૭)
મોહનલાલજીનો ભડાર	૫૪ (૭૨), ૭૫ (૯૩)
મૌર્યવંશી	૨૨ (૨૪)
યક્ષદેવ	૧૦૬ (૧૧૬ ક)
યક્ષલિપિ	૪ (૫)
યશોભદ્રસૂરિ	૯૧ (૬૬ ક)
યશોવિજયોપાધ્યાય	૫૩ (૭૨), ૧૦૮ (૧૨૭)
યારકદ	૨૫ (૨૬)
યુક્તપ્રાંત	૯૭
યુરોપ	૨૫ (૨૬)

યુરોપવાસી	૧૧ (૬), ૧૨ (૬), ૨૮ (૩૬)
રકબસી (લિપિ)	૬ (૭ સ્ત્ર)
રતલામ	૯૭
રત્નપ્રભસૂરિ	૨૬ (૩૩)
રત્નસિંહ	૯૧ (૧૦૦ સ્ત્ર)
રાજપૂતાના મ્યુઝીઅમ	૪ (૩)
રાજેન્દ્રસૂરિ	૫૪, ૫૬ (૭૩)
રાણિગ	૯૧ (૬૬ ક)
રાધનપુર	૯૭
રામકુશલ	૭૫ (૬૨ સ્ત્ર)
રામચન્દ્ર	૨૬ (૩૩)
રાંતેજ	૫૦ (૬૭), ૧૦૬
રૂપાદે	૫૩ (૭૦)
રેખાપદ્મવી (લિપિ)	૮ (૭)
રોમનલિપિ	૬૧
લાડલિવિ	૬ (૭ સ્ત્ર)
લાડી	૨૭ (૩૩)
લીળડી	૨૫ (૨૬), ૯૭
લીળડી જ્ઞાનભંડાર	૫૪ (૭૨), ૭૫, (૬૩, ૬૪), ૯૧ (૬૬ ક), ૯૪ (૧૦૬)
લીળા	૨૬ (૩૩)
લેખપ્રતિલેખલિપિ	૪ (૫)
લોલાક	૨૮ (૩૭)
લોલિગ	૨૮ (૩૭)
વધરસામી	૧૪ (૧૩)
વજ્જલિપિ	૪ (૫)
વજ્જસ્વામી	૧૪ (૧૩)
વદ્દેણુત્તુ લિપિ	૧૦
વડલી	૪ (૩)
વડોદરા	૯૭
વઢવાણકેપ	૯૭
વર્ધમાનસ્વામી	૨ (૧)
વલ્લભનયરી	૧૬ (૧૬ સ્ત્ર)
વલ્લભીપુર	૧૪ (૧૫), ૧૬ (૧૬ ગ)

૧૩૦

અમિ	૧૦૪,૧૦૬
વસ્તુપાત્ર ૨૫(૨૬),૭૪(૮૬ક),	૮૨
ગામ્બટ	૬૩,૧૦૬
ગાધાક	૨૭(૩૩)
ગાદીપાર્શ્વનાથનો ભડાર	
પાટાનુ	૭૫(૬૩)
ગાયુમ્મલિપિ	૪(૫)
ગાલબ્યાનવય	૫૧(૬૮)
વિક્રમસિંહ	૬૧(૧૦૦ગ્વ)
વિક્રમલિપિ	૪(૫)
વિક્ષેપાવર્તલિપિ	૪(૫)
વિનયકમલસૂરિ	૭૫(૬૩)
વિનયધર્મસૂરિ	૭૫(૬૩)
વિનયધર્મસૂરિ જ્ઞાનભડાર	
૭૫(૬૨ક),૭૬(૬૫)	
વિનયસિંહસૂરિ	૬૧(૬૬સ્ત્ર)
વિનયસેનસૂરિ	૬૨
વિદ્યાધરવંશ	૫૩(૬૬ગ)
વિદ્યાનુલોભલિપિ	૪(૫)
વિદ્યાવિનયજી	૭૫(૬૨ક)
વિનયવિનયજી	૫૪
વિમલગણિ	૧૦૮(૧૨૬ક)
વિમલદાસ	૬૪(૧૦૬સ્ત્ર)
વિમલશાહ	૬૩
વિમિશ્રિતલિપિ	૪(૫)
વિવેકરત્નસૂરિ	૬૪
વિધ્યાચલ	૧૦
વીર	૪(૩)
વીર-ગૌતમ	૬૩(૧૦૪)
વીરન્નિમદિર ૧૦૬(૧૧૯ગ-ઘ)	
વીરપરિત	૫૩(૬૬ગ)
વીર	૯૧(૮૯સ્ત્ર)
વીરહણુદે	૬૧(૯૬ગ)
વીંછી	૨૬(૩૩)

વેણુતિયા (લિપિ)	૬(૭ક)
વૈદિક સરકૃતિ	૩
વ્રાંનપુર	૭૫(૬૨સ્ત્ર)
સકારિ લિપિ	૪(૫)
સનુનય	૧૦૬(૧૧૮)
સારદાલિપિ	૧૦,૬૦
સાસ્ત્રાવર્તલિપિ	૪(૫)
સાહ્યાબાદ	૩૦(૪૧)
સાંતિનાથ ભડાર ખલાત પ૩	(૬૬),૬૭
શિવપુરી	૬૭
શૂન્યપદ્ધતી-લિપિ	૮(૭)
શેમ	૪(૪)
શ્રીહર્ષ	૫૧
સત્યસૂરિ	૬૪
સમરથ ઋષિ	૭૫(૬૨સ્ત્ર)
સર્વદેવ	૩૨(૪૬)
સર્વભૂતઉદ્ગ્રાહિણીલિપિ	૮(૫)
સર્વસત્સંગ્રહાણી લિપિ	૪(૫)
સર્વસારમંગ્રહાણી લિપિ	૪(૫)
સર્વૌપધનિધ્યદ લિપિ	૪(૫)
સક્તપણુપુર	૬૧(૬૮ક)
સદહાક	૧૦૬(૧૧૮)
સહજપાલ	૬૪(૧૦૬સ્ત્ર)
સખ્યાલિપિ	૪(૫)
સધનો ભડાર પાટણુ	૨૬
(૩૩),૩૧,૧૦૮(૧૨૭)	
સધવીના પાટાનો ભડાર	
પાટણુ ૨૫(૨૬),૨૬(૩૩),	
૨૮(૩૮),૫૦(૬૭),	
૫૨(૬૬),૬૫,૬૭	
સપ્રતિરાજ	૧(૧),૨(૧)
સક્તવનાથ	૧૦૩
સાદ્યા	૬૩(૧૦૫)
સાગરલિપિ	૪(૫)
સાધુપૂર્ણિમાપક્ષીય	૨૬(૩૩)

જેન ચિત્રકલ્પદ્રુમ

સારાભાઈ નવાળ	૬(૭)
સિદ્ધપાલકવિચક્રવર્તિ-	
પૌપધશાલા	૧૦૫
(૧૧૫ઘ),૧૦૬	
સિદ્ધરાજ નયસિંહદેવ	૫૧,
૫૨(૬૬રા) ૬૨,૧૦૬	
(૧૧૬ગ)	
સિદ્ધસેનસૂરિ	
૧૦૮,(૧૨૮સ્ત્ર),૧૧૦	
સિદ્ધસૂરિ મનો ભડાર	
૫૪(૭૨)	
સિનોર	૬૭
સિધવિયા (લિપિ)	૬(૭સ્ત્ર)
સિંહલ	૩૨
સિંહલિંચ	૬૮
સીરિયા	૨૨(૨૪)
સીરીચક્ર	૪(૪)
સુખલાલજી	૪૬(૬૭)
સુમતિસૂરિ	૫૩(૬૬ગ)
સુરગિરિ	૬૩(૧૦૪)
સુરત	૬૭
સુહરિત	૧૪(૧૩)
સેલ્યુકસ	૨૨(૫૪)
સોમજી ઋષિ	૭-૮-૯(૭)
સોમસુદર	૬૬
સોલણુ	૬૧(૬૬ક)
સૌરાષ્ટ્ર	૧૮,૪૭,૬૮
સૌવર્ણિક	૧૦૫
સ્કન્દિયાચાર્ય	૧૪(૧૩),૧૬
(૧૬ગ),૧૭	
સ્થાઈન	૨૭(૩૪)
સ્તભતીર્થ ૫૧(૬૮),૫૨(૬૬ક)	
હરા	૬૧(૬૬ગ)
હંસલિપિ	૬(૭રા)
હંસવિનયજી પુસ્તકસંગ્રહ	
વરોદરા ૭૪(૮૮),૭૫(૬૩)	

હાસલદે ૯૧ (૯૯ સ)
હિયુ ૪(૪)

હિમ્મતવિનયજી ૪૮
હણુલિપિ ૪(૫)

હેમચન્દ્ર ૨૫(૨૯),૩૭,૭૪,૯૨
હેમચન્દ્ર મલધારી ૫૩ (૭૧)

પરિશિષ્ટ ૩

‘જૈન લેખનકળા’ નિબંધમાં સાક્ષીરૂપે આવતાં પુસ્તકોનાં નામોની યાદી

[ચાક્રી ચિહ્નવાળા ગ્રંથો આ નિબંધમાં સાક્ષીરૂપે નથી પણ એ ગ્રંથોના નામો પ્રમુખ ગણના આવેલા છે]

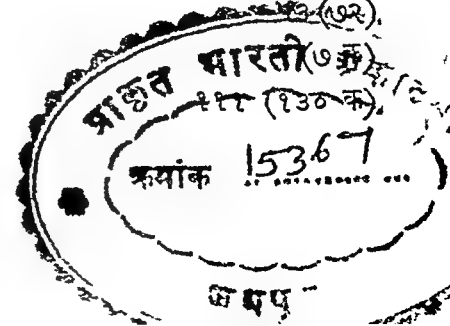
અતિચાર	(સ ૧૩૬૯માં લખેલી તાડપત્રીય પ્રતિ)	૧૧૧(૧૩૦ ગ), ૧૧૨
અતિચાર	(સ ૧૪૬૬માં લખેલી કાગળની પ્રતિ)	૧૧૧(૧૩૦ ઘ), ૧૧૨
× અધ્યાત્મગીતા	દેવચંદ્ર (૧૮મો સૈકો)	૭૬(૬૫)
અનુયોગદ્વારસૂત્ર	આર્યરક્ષિત	૧૭(૨૧), ૬૬(૭૬ ગ)
,, ચૂર્ણી	જિનદાસમહત્તર	૨૧(૨૨ ક)
,, ટીકા	હરિભદ્રાચાર્ય	૨૧(૨૨ સ્)
અપભ્રંશ પાઠાવલી	મધુસૂત્ર સી મોદી સંપાદિત	૬૭(૮૧ ક)
અભિધાનરાજેન્દ્ર	ત્રિસ્તુતિક આચાર્ય રાજેન્દ્રસૂરિ	૨૩(૨૬ સ્)
અરિષ્ટનેમિચરિત પ્રાકૃત	રત્નપ્રભાચાર્ય (પ ૧૨૩૩)	૧૦૬(૧૧૬ ઘ), ૧૦૭(૧૨૨ ઘ)
અર્થદીપિકા	રત્નશેખરસૂરિ (સ. ૧૪૯૬)	૬૯(૮૪ છ)
× અષ્ટક	હરિભદ્રસૂરિ	૫૪(૭૨)
× અષ્ટસહસ્રી વિવરણ	યશોવિજયોપાધ્યાય	૫૩(૭૨)
× અસ્પૃશ્યહૃગતિવાદ	,,	૫૪(૭૨)
× અગવિદ્યા		૯૩(૧૦૫)
આગમિકવસ્તુવિચારસારપ્રકરણવૃત્તિ	હરિભદ્રસૂરિ જૃહ્મગચ્છીય (સ ૧૧૭૨)	૧૦૫(૧૧૫ ઙ)
× આદેશપટ્ટક	યશોવિજયોપાધ્યાય	૫૪(૭૨)
આરાધના	(સ ૧૩૩૦માં લખેલી તાડપત્રીય પ્રતિ)	૧૧૧(૧૩૦ સ્), ૧૧૨
× આલોચનાપત્ર		૫૪(૭૨)
આવશ્યકચૂર્ણી	જિનદાસ મહત્તર	૧૩(૧૨), ૧૪(૧૩), ૧૬(૧૮)
આવશ્યકનિર્ણયક્રિતભાષ્ય		૪(૬)
આવશ્યકટીકા	હરિભદ્રસૂરિ	૨૧(૨૨ સ્)
× આવશ્યકવૃત્તિ	મલયગિરિ	૫૩(૭૦)
× ઇડિકા	એરિગન	૨૨(૨૩)
× ઇડિકા	મૅગેસ્થિનિસ	૨૨(૨૪)
× ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર		૭૫(૯૪)
ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રપાઠયટીકા	વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિ (૧૧મો સૈકો)	૬૬(૭૬ સ્)
ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર લઘુવૃત્તિ	નેમિચન્દ્રસૂરિ (સ ૧૧૨૬) ૩૨(૪૬), ૬૪(૧૦૬ ક), ૧૦૫(૧૧૫ ગ)	૨૮(૩૭)
× ઉત્તરશિખરપુરાણ		૨૮(૩૭)
ઉપદેશતરંગિણી	રત્નમન્દિરગણી	૨૫(૩૦), ૭૪(૮૬ સ્), ૯૨, ૯૩(૧૦૩)

~ આચનિર્યુક્તિ સદીક	દી દ્રોણાચાર્ય	૯૩(૧૦૫)
~ ઔપવાતિક સુત્ર		૯૫(૧૧૨)
~ કન્હલી રાસ		૨૬(૩૩)
~ કર્મપ્રકૃતિ અવચૂરિ (ગપૂર્ણ)	યશોવિજયોપાધ્યાય	૫૪(૭૨)
~ કર્મપ્રકૃતિ દીકા	,,	૫૩(૭૨)
~ કર્મન્તવ-કર્મવિપાકદીકા		૫૨(૬૬), ૫૩(૬૬ ગ), ૧૦૬(૧૧૮)
~ ૯૯૫કિરાગાવલી	ધર્મસાગરોપાધ્યાય (૧૭મો સૈકો)	૯૪(૧૦૬ રા)
~ ૯૯૫ચૂર્ણી		૫૨(૬૬), ૫૩(૬૬ ઘ)
~ ૯૯૫આપ્ય	સઘદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણ	૧૨(૧૦), ૬૩(૧૦૫)
~ ૯૯૫સૂત્ર		૭૫(૬૧, ૬૩), ૭૬, ૬૪(૧૧૦ ક-સ)
~ ,, ભાષાંતર	રાજેન્દ્રસૂરિ ત્રિરતુતિક	૫૬(૭૩)
~ ,, સુજોધિકાદીકા	વિનયવિજયોપાધ્યાય (સ. ૧૬૬૬)	૭૫(૬૨)
~ ૯૯૫આલુકપદ્ધક		૨૮(૩૭)
~ ૯૯૫વલી	ભદ્રેશ્વરસૂરિ	૧૬(૧૬ રા)
~ ૯૯૫તત્ત્વવ્યાકરણ		૫૬(૭૩)
~ ૯૯૫ત્યાયનશ્રીતસૂત્ર		૬૬(૮૦ ગ)
~ ૯૯૫કામસૂત્ર સદીક	વાત્રેયાયન દી. જયમગલ	૬(૭ ગ)
~ ૯૯૫કાલિકાચાર્યકથા		૭૫(૬૩), ૭૬, ૭૭
~ ૯૯૫કામારપાલપ્રબન્ધ	નિનમંડનગણિ (સ. ૧૪૬૧)	૨૫(૩૦), ૭૪(૮૬ ક), ૬૨(૧૦૧)
~ ૯૯૫કપ્રાંતવિશદીકરણ	યશોવિજયોપાધ્યાય	૫૪(૭૨)
~ ૯૯૫કર્મશાનક	ભોજરાજ	૨૮(૩૭)
~ ૯૯૫કાલુધરસાર્ધશતકવૃત્તિ		૫૨(૬૬), ૫૩(૬૬ ઢ)
~ ૯૯૫ગીતગોવિંદ		૭૭
~ ૯૯૫કુશલત્ત્વવિનિશ્ચય ષ્વોપજદીકાચુક્ત	યશોવિજયોપાધ્યાય	૫૪(૭૨)
~ ૯૯૫કુર્વાવલી	મુનિસુદ્ધરસૂરિ (૧૫મો સૈકો)	૬૬(૮૧), ૬૬(૮૪ ઘ-છ)
~ ૯૯૫કાવચ	ગણેશ	૬૬(૮૧), ૬૭(૮૨)
~ ૯૯૫ચન્દ્રપ્રભચરિત્ર પ્રાકૃત	યશોદેવ (સ. ૧૧૭૮)	૧૦૬(૧૧૬ ગ)
~ ૯૯૫ચાલુક્યનીતિ		૬૦(૭૩)
~ ૯૯૫કાસ	પિંગલાચાર્ય	૧૦૪
~ ૯૯૫કોતુશાસન	હેમચંદ્રાચાર્ય	૬૩(૧૦૫)
~ ૯૯૫કાલુપ્રજ્ઞસિદ્ધીકા (પ્રમેયરત્નમલ્પા)	શાંતિચંદ્રગણિ (સ. ૧૬૬૦)	૬૬(૮૪ ઢ), ૧૦૮(૧૨૫)
~ ૯૯૫કાલુઆમિરાસ	યશોવિજયોપાધ્યાય (સ. ૧૭૩૬)	૫૪(૭૨)
~ ૯૯૫કાલુગમરતવન	નિનપ્રભસૂરિ (૧૫મો સૈકો)	૧૧૦(૧૨૬ ન)
~ ૯૯૫કાલુપન્નુત્ર આપ્ય	નિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ	૬૨, ૬૨(૮૭)
~ ૯૯૫કાલુસવૃત્તિ	મલ્લધારી હેમચંદ્ર (૧૨મો સૈકો)	૫૩(૭૧)
~ ૯૯૫કાલુગમનદીકા (સ્વોપત્ત)	દેવસૂરિ (૧૧૬૨)	૧૪(૧૬)

પરિશિષ્ટ ૩

૧૩૩

* જીવાભિગમસૂત્રવૃત્તિ		૯૩ (૧૦૫)
જૈન કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ		૯૪ (૧૦૭)
જૈન સાહિત્યસંશોધક	સંપાદક નિનવિજય	૯૪ (૧૦૬), ૧૦૪ (૧૧૪)
* જ્ઞાતાધર્મકથાંગ		૯૪ (૧૦૭)
,, ટીકા	અભયદેવાચાર્ય (સ. ૧૧૨૦)	૧૦૭ (૧૨૪ લ)
જ્ઞાનપંચમી સ્તવન	નિનવિજય (સં. ૧૭૯૩)	૧૧૧ (૧૩૦ ડ)
જ્ઞાનસારટીકા	દેવચન્દ્ર (સ. ૧૭૯૬)	૬૬ (૮૪ ચ)
* જ્ઞાનાર્ણવ	યશોવિજયોપાધ્યાય	૫૪ (૭૨)
જ્યોતિષકરકટીકા	મલયગિરિ (સૈકો ૧૨૨૦)	૧૬ (૧૬ ગ)
* તપપદ્ધત્ક		૨૮ (૩૭)
* તિડન્તાન્વયોક્તિ	યશોવિજયોપાધ્યાય	૫૪ (૭૨)
તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ		૬૬ (૮૦ લ)
ત્રણુવન સ્વયમ્	સ્વયમ્ભૂકવિ (દશમો સૈકો)	૬૭ (૮૧ ક)
ત્રિશતી (ગણિતાદિવિષયક સગ્રહગ્રન્થ)		૬૫ (૭૮)
* ત્રિપદિશલાકાપુસ્તકચરિત્ર	હેમચન્દ્રાચાર્ય	૨૬ (૩૩), ૬૧ (૧૦૦ લ)
દશવૈકલિક ચૂર્ણી		૧૩ (૧૦), ૧૫ (૧૭ ગ)
,, ટીકા	હરિભદ્રાચાર્ય	૨૨ (૨૫ ક)
* દશાર્ણભદ્રસ્વાધ્યાય		૫૪ (૭૨)
દાનાદિ પ્રકરણ	સૂરાચાર્ય (૧૨મો સૈકો)	૬૦ (૬૮), ૧૧૦ (૧૨૬ ક)
* દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસટો સ્વોપજ્ઞ	યશોવિજયોપાધ્યાય	૫૪ (૭૨)
દ્રૌપદીમ્વયવરનાટક પ્રસ્તાવના	સિદ્ધપાલ (૧૩મો સૈકો) પ્ર નિનવિજય	૧૦૫ (૧૧૫ ઘ)
* ધર્મવિધિપ્રકરણ સત્રીક		૨૬ (૩૩)
* ધર્મસગ્રહટિપ્પન	યશોવિજયોપાધ્યાય	૫૩ (૭૨)
નવતત્ત્વભાષ્યવિવરણ	યશોદેવ (સ. ૧૧૭૪)	૧૦૬ (૧૧૬ લ)
* નવસ્મરણ		૭૫ (૬૫)
નંદીચૂર્ણી		૧૪ (૧૪), ૧૬ (૧૬ ક)
નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા		૧૬ (૨૦)
નિરયાવલોકાવૃત્તિ	શ્રીચન્દ્રસૂરિ (સ. ૧૨૩૮)	૧૦૫ (૧૧૫ છ)
* નિશાભુક્તિવિચારપ્રકરણ	યશોવિજયોપાધ્યાય	૫૪ (૭૨)
નિશીથચૂર્ણી	નિનવિજય મહત્તર ૧૫ (૧૭ લ), ૨૧ (૨૨ ગ-ઘ), ૨૨ (૨૫ લ),	૫૨ (૫૬), ૬૪ (૧૧૦ લ)
નિશીથ ભાષ્ય		૧૨ (૧૦), ૧૫ (૧૭ ક)
* ન્યાયખડખાદ્ય	યશોવિજયોપાધ્યાય	૫૩ (૭૨)
* ન્યાયાલોક		૫૩ (૭૨)
પત્રાવણાસૂત્ર		૫૩ (૭૨)
પર્યંતારાધના	શ્યામાર્થ	
	સોમસૂરિ	

પંચસિન્ધાનિકા	વરાહમિહિર	૬૬ (૮૧)
પચાગક્રીડા	અમયદેવાચાર્ય (સ ૧૧૨૪)	૧૦૬ (૧૧૭)
પાક્ષિકસૂત્રક્રીડા	યશોદેવસૂરિ (સ ૧૧૮૦)	૬૧ (૬૬ ક), ૧૦૫ (૧૧૫ ક)
* પાદ્મિતમંજરીવિનયશ્રીનાટિકા	રાજકવિ મદન	૨૮ (૩૭)
પુગતત્ત્વ ટ્રગાશિક		૯૪ (૧૦૮)
પૂર્વીચક્રચિત્ર	નયસાગર (સં ૧૫૦૩)	૧૦૬ (૧૧૬)
* પ્રતિમાશતક	યશોવિનયોપાધ્યાય	૫૪ (૭૨)
પ્રભાવકથચિત્ર	પ્રભાચંદ્રસૂરિ (૧૩૩૪)	૯૨ (૧૦૨)
* પ્રમાણપરીક્ષા		૮૬
* પ્રમેયકમલમાર્તઠ	પ્રભાચંદ્ર	૨૬ (૩૮)
પ્રશોત્તરરત્નમાલિકાટીકા	(સ. ૧૨૪૩)	૬૬ (૮૪ ઘ)
પ્રાચીનગુજરાતીગદ્યસમ્પર્ક	જિનવિનયજી સપાદિત	૩૬ (૫૧)
પ્રાચીનજ્ઞાનભરણેના રિપોર્ટ		૯૫
કા યુગ્મન ચુ લિન (ચાઈનીઝ બૌદ્ધ વિશ્વકોશ)		૪
ગદ્યરવામિત્વવૃત્તિ	ગૃહદ્વગચ્છીય હરિભદ્રસૂરિ (સ ૧૧૭૨)	૧૦૫ (૧૧૫ રા)
ગૃહદિષ્ટિપતિકા	(૧૫મો સૈકો)	૧૦૪ (૧૧૪)
ગૃહલક્ષ્ય	ભદ્રળાહુ	૧ (૧)
,, ક્રીડા	મલયગિરિ-શ્લેષકીર્તિ (૧૨મોઅને૧૪મોસૈકો)	૧ (૧), ૨૨ (૨૬)
,, ભાષ્ય	સવદાસગણિ	૧ (૧)
,, સટીક	ભદ્રળાહુ-સધદાસ-મલયગિરિ-શ્લેષકીર્તિ	૬૨ (૭૪), ૭૮ (૯૭)
ભગવતીસૂત્ર સટીક	ટી. અમયદેવાચાર્ય	૫ (૬), ૧૦ (૮), ૧૮, ૭૫ (૯૪),
	(સ ૧૧૨૮)	૧૦૫ (૧૧૫ક), ૧૦૭ (૧૨૪ક), ૧૦૮
		(૧૨૬ ક, ૧૨૮ક)
* ભગવદ્દુગીતા		૨૩
ભારતીયપ્રાચીનલિપિમાલા	ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાજી	૩ (૨), ૬૨, ૬૬
ભાવપ્રકરણાવચૂરિ	વિનયવિમલ (સં. ૧૬૨૩)	૬૬ (૮૪ ઘ)
મન્દલિખાલુ સન્ન્યાય		૯૧ (૯૮)
મહાવીરચરિત્ર પ્રાકૃત	ગુણચંદ્રસૂરિ (સં ૧૧૩૬)	૧૦૫ (૧૧૫ગ), ૧૦૬ (૧૨૦),
		૧૦૮ (૧૨૬ રા)
યાગદિષ્ટિસમુચ્ચય	હરિભદ્રાચાર્ય	૯૧ (૯૮)
* યાગવિશિક્ષાટીકા	યશોવિનયોપાધ્યાય	૫૩ (૭૨)
યાગશાસ્ત્રટીકા	હેમચંદ્રાચાર્ય	૧૭
રાજપ્રતીયસૂત્ર		૧૮, ૪૬, ૯૫ (૧૧૨)
,, ક્રીડા	મલયગિરિ (૧૨મો સૈકો)	૧૬, ૨૦, ૪૬ (૬૨)
લક્ષિતચિન્તર		૪ (૫), ૫ (૬), ૬ (૭)
* લલિતચિત્રશાસ્ત્રનાટક	સોમેશ્વર કવિ	૨૮ (૩૭)

પરિશિષ્ટ ૩

૧૩૫

લીંગી જૈનજ્ઞાનમંડારનું લીમ્ડ

લેખપદ્ધતિ

લેખિનીવિચાર

વસુદેવહિંદી

વસ્તુપાલયચિત્ર

* વિચારગિદ્ધ

વિજ્ઞાનહુલુ

વિશેષાવશ્યક ટીકા

વીરનિર્વાણસંવત ઔર દાસગણના

વૃત્તરત્નાકર

* વૃંદાવનચમકાફિ હાંચે

વ્યવહારપીઠિકા ટીકા

,, ભાષ્ય

શતપથ બ્રાહ્મણ

* શાલિભદ્રરાસ

* શીતલજિનસ્તવન

શીલકૃત

શ્રાવકપ્રતિક્રમણવૃત્તિ

શ્રાવકાતિચાર

શ્રીપાલરાસ

શ્રેયાંસનાથચરિત્ર પ્રાકૃત

સન્મતિતર્કસદીક

,, પ્રસ્તાવના (ગુજરાતી)

* સમક્રિતના ૬૭ ખોલની સંગ્રહ

* સમયસારપ્રકરણસદીક

સમવાયાંગસૂત્ર ટીકા

સમ્યક્ત્વ કૌમુદી

* સર્વસિદ્ધાંતવિષમપદ્ધતિચાર્ય

* સવાસો ગાથાનુ સ્તવન

* સગ્રહણી ટિપ્પનક

* સિદ્ધહેમવ્યાકરણલઘુવૃત્તિ

સિંહ હેં

સુકૃતસાગર

સુમતિનાથચરિત્ર પ્રાકૃત

સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર

* ,, ,, ટીકા

મુનિચતુરવિજયજી સંપાદિત

(ગાયકવાડ ઓ એ.સી માં પ્રકાશિત)

સઘદાસગણિવાચક (વિં ૬ ઠો સૈકા) ૨૭ (૩૩), ૭૮ (૬૭)

જિનહર્ષ ૯૨, ૯૩ (૧૦૩, ૧૦૪),

યશોવિજયોપાખ્યાય ૫૩ (૭૨)

૫૪

મલધારી હેમચન્દ્ર ૬ (૭ સ્વ)

કલ્યાણવિજય ૧૬ (૨૦)

૬૬ (૮૧), ૬૯ (૮૪ ક-સ્વ ગ), ૧૦૪

૯૧ (૧૦૦ ક)

મલયગિરિ ૨૧ (૨૨ હ)

૯૪ (૧૦૬)

૬૬ (૮૦ ક)

૭૬ (૬૫)

૭૬ (૬૫)

૬૬ (૮૧ સ્વ)

પાર્શ્વસાધુ (સં ૮૨૦) ૧૦૬ (૧૧૬ ક)

૧૪૬૬માં દાગળ ઉપર લખેલ ૩૬ (૫૧)

યશોવિજયોપાખ્યાય ૩૩ (૪૭)

અનિતસિહસૂરિ ૧૦૭ (૧૨૨ સ્વ), ૧૦૮ (૧૨૮ સ્વ)

૭૮ (૬૭)

૫૦ સુખલાલજી-ખેચરદાસજી

૬૬

યશોવિજયોપાખ્યાય ૫૪ (૭૨)

૧૦૮ (૧૨૭)

અભયદેવ ૫ (૬), ૬ (૭ ક), ૭ (૭)

૬૭ (૮૪ ચ)

૯૩ (૧૦૫)

યશોવિજયોપાખ્યાય ૫૪ (૭૨)

૨૬ (૩૩)

હેમચન્દ્રાચાર્ય ૯૨

,, ૫૭

૯૩ (૧૦૪)

સોમપ્રભ ૧૦૫ (૧૧૫ ઘ)

૬૬ (૭૨ ક), ૯૧ (૯૯ સ્વ)

શીલાંકાચાર્ય ૯૪ (૧૦૬)

✓ સુવચનમિત્રટીક	મલ્લયગિરિ	૬૩ (૧૦૫)
✓ સ્તુતિચતુર્વિંશતિનામટીક	બામ્પમદિ	૨૫ (૩૦)
✓ અધિગમલીપટ્ટક		૨૮ (૩૬)
ધ્યાનાનસૂત્રટીકનગતગાથાટીક		૨૨ (૨૬)
✓ નાતરચાસ્તુતિમટીક		૫૪ (૭૨)
ધ્યાનાનસૂત્ર	યશોવિજયોપાધ્યાય	૫૪ (૭૨)
✓ નૃસિંહનાટક	ચિત્રહરાજ	૨૮ (૩૭)
✓ લેનુભિદુટીક		૮૫
✓ નિમધાનુપાઠ	હેમચન્દ્રાચાર્ય	૫૪ (૭૨)

પરિશિષ્ટ ૪

વિદ્ધર્થ શ્રીયુત સુખલાલજીની પ્રશ્નમાળા

- ૧ લેખન ક્યારથી શરૂ થયું ? તે પહેલાં લેખનની ગરજ શી રીતે સરતી ?
- ૨ સૌથી પહેલાં રોના ઉપર લખાવું અને તેનાં સાધનોમાં ક્રમે વિકાસ કેવી રીતે થયો ?
- ૩ અથસગ્રહ ક્યારથી થયા માંડ્યા હશે ? નૂનામાં નૂનો અથસગ્રહ કયો, ક્યાં અને કેવો ?
- ૪ ભારતમાં સૌથી પ્રથમ અથસગ્રહ ક્યાનો અને કોનો ? તેમજ તે પહેલાં વિકાસો શું કરતા ?
- ૫ સામૈનિક અથસગ્રહની શરૂઆત કોણે અને ક્યારે કરી ?
- ૬ ગુજરાતમાં નૂનામાં નૂનો અથસગ્રહ ક્યાં અને ક્યારે હશે ? ખીલ પ્રાંતોના અથસગ્રહ વિષે પણ એ જ પ્રશ્ન
- ૭ પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરભારતના જુદાજુદા ભાગો, જુદાજુદા સ્થળો, વિશિષ્ટ શહેરો, સપ્તદેવો અને ધર્મગંડા નેમજ વિદ્યાપીઠોના અથસગ્રહમાં સામ્ય અને વૈષમ્ય શું હતું અને છે ?
- ૮ ગ્રંથો રાખવાનાં નૂનાં સ્થળો અને પેટી પટારા વગેરેની ખાસ વિશેષતા ગુજરાતમાં શી હતી ? પુસ્તક-ગ્રંથાલુ માટે કઈ કઈ નતિની ખાસ કાળજી લેવાતી ? તારપત્ર વધારેમાં વધારે કેટલું ટકી શકે છે અને અત્યારે વધારેમાં વધારે નૂનું તારપત્ર કઈ સાલનું મળે છે ? કાગળનાં પુસ્તકો વિષે પણ એ જ પ્રશ્ન.
- ૯ કોઈ વિદ્વાન અથ રચે ત્યારે તેની પ્રાથમિક નકલો કોણે કરતા ? શિષ્યો, સહાધ્યાયીઓ કે કલિયાઓ ? એ નકલો જુદાજુદા સ્થળે કે જુદાજુદા વિદ્વાનોને મોકલાવાની ?
- ૧૦ હાલખાના પહેલા તારપત્ર કે કાગળ ઉપર લખવાનો દર રો શો હતો ? અને તે દરમાં કઈ વખતે કેટ-કેટલો ઉમેરો કે ઘટાડો થયો છે ?
- ૧૧ પ્રાચીન કે મધ્યમીર જેવા દૂર કે નજીક સ્થાનથી બાળી આવનાર પુસ્તકો લખી કે લખાવી સાચે લાવતા કે દેરવતા ?
- ૧૨ અથસગ્રહની કે પુસ્તકાની પૂલ ક્યારથી શરૂ થઈ લાગે છે ? તે શરૂ થવાનું ખીલ શું હશે ?
- ૧૩ પુસ્તકો અને બંદરો ઉપર હઈકઈ સત્તા દરમિયાન આક્રમક આવી અને તે શી શી અને તે તે આક્રમોનાંથી બચવા તેના ગાલીકાએ શા શા દેવાળે લીધા ?
- ૧૪ પુસ્તકોના બંદરો માટે કયો દેશ સુરક્ષિત મનાતો અને હતો ? તેની રક્ષિતતાનાં શાં કારણો હતાં ? એ કારણોમાં હાલખાળીનું શું સ્થાન છે ? અગિયી બચાવવા કે જળથી બચાવવા શા શા દેવાળે લેવાતા કે લેવાયેલ ગણાતા ?
- ૧૫ પિટુરતાનમાં ખીલ દેવોથી ગ્રંથો લખાઈ આવ્યા છે ? અગર આઢીથી ખીલ ક્યાક્યા દેવોમાં ગયા છે ?

ચિત્રકળા વિભાગ

- ૧ પ્રાચીન ચિત્રોનું કલાતત્ત્વ
- ૨ પશ્ચિમ ભારતની મધ્યકાલીન ચિત્રકળા
- ૩ ગુજરાતની જૈનાશ્રિત કળા અને તેનો ઇતિહાસ
- ૪ નાટ્યશાસ્ત્રનાં કેટલાંક સ્વરૂપો
- ૫ સંયોજના ચિત્રો
- ૬ મંથહણીસૂત્રનાં ચિત્રો

- શ્રી રસિકલાલ છે. પરીખ
શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ
શ્રી સારાભાઈ મ. નવાળ
શ્રી ડોલરરાય ર. માંકડ
શ્રી મળુલાલ ર. મજમુદાર
મુનિશ્રી ધર્મવિજયજી

